

Зарқын ТАЙШЫБАЙ

СЫР САНДЫГЫМ –
ҚЫЗЫЛЖАР

Астана, 2013

Зарқын ТАЙШЫБАЙ

**СЫР САНДЫГЫМ -
ҚЫЗЫЛЖАР**

Солтүстік Қазақстан
облысының тарихынан

Роберт Мұхамеджанов
Кітапханасынан

З. Тайшыбай
10.05.2017

Астана, 2013

**УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 каз)
Т14**

**Солтүстік Қазақстан облыстық тілдерді дамыту
басқармасының тапсырысы бойынша**

Пікір жазған: С. Мәлікова, Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрагатының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Тайшыбай З.

Т14 Сыр сандығым – Қызылжар

(Солтүстік Қазақстан облысының тарихынан) :
Ғылыми басылым, ред. К. Ахметжанова.-Астана,
2013 жыл.-250 бет.

k - 53685

ISBN 978-601-06-2681-2

Зерттеу еңбегінде Қазақстанның Солтүстік аймағындағы ұлт-азаттық күрес, 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін қазақ ауылдары бастан кешірген қайғылы оқигалар, XX ғасырдың алғашқы ширегінде өлкे жұртының өмірінде болған бедерлі оқигалар туралы мұрагат деректері негізінде бірқатар мәселелер түңғыш рет көтерілген. Танымдық құны бар басылым қалың көпшілікке арналған.

Северо-Казахстанская
областная библиотека
им. С. АЖКАНОВА

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 каз)

СЫР САНДЫҒЫМ - ҚЫЗЫЛЖАР

Тарихты және мәдениетті білмеу өткенімізді ұмыту, кешегі мен бүгінгінің арасындағы туыстық байланысты, үзілмейтін жалғастықты бағаламау деген сөз. Тиісінше, әрбір келесі ұрпақ өзінің алдындағының мәдени дәстүрлерін сақтап, байытуға міндепті. Мұның тәрбиелік мәні аса маңызы.

Өлкетану ісі мәдениет құрылымының негізгі тармақтарының бірі ретінде әр адамды тарихи қазыналардың тағдырына құрметпен қарауға тәрбиелейді. Баға жетпес қазыналар өз өлкеңін, қалаңын, ауылын, руың мен атаңын тарихында жатыр. Демек, ұрпақ жалғастығы үзілмесін десек, әкелеріміз бен аталарымыздың қолымен жасалған құндылықтарды қастерлеп сақтай білейік, өзімізден кейінгі ұрпаққа мәпелеп жеткізейік. Сайып келгенде, Отансүйгіштік, патриотизм дегеніміздің өзі осы. Мәдени қазыналарды түсіне, бағалай отырып игеру арқылы адамның кіслік қасиеттері өседі, ол рухани жағынан кемелденеді, құнделікті өмірге құрмет көзімен қарап, шығармашылық шабыты арта түседі. Тәрбиедегі, әсіресе жастар тәрбиесіндегі керегарлықтың көбі өткенімізді білмеуден, тегімізді бірте-бірте ұмыта бастаудан туған. Ұлттық болмыс оның мәдениетінен танылады. Ұлттық сана-сезімнің оянуы мәдениет пен тілге жаңаша көзқарас қалыптастырады. Мұны соңғы он жылдың деңгейінде, тәуелсіздік жылдары айқын көріп отырмыз.

Бұл аймақтың Солтүстік Қазақстан облысы болып аталуы 1936 жылдан. Ресейдегі Қазан төңкерісінен бұрынғы жағдайды айтпағанда, Кеңес өкіметінің 1920 жылғы 26 тамыздағы шешімімен құрылған Қырғыз (Қазақ) автономиялы республикасының құрамына алғашында

Ақмола, Семей, Торғай және Орал облысы, Манғыстау уезі, Каспий сырты облысы мен Астрахан облыстарының кейбір уездері берілген болатын. Жаңа билік қалыптасқанша, Ақмола және Семей облыстары Омбыдағы Сібір төңкеріс комитетінің қарауында қала тұрды да, 1921 жылғы 25 сәуірде орталығы Петропавл қаласы болған Ақмола губерниясы құрылып, оның құрамына патша заманындағы Ақмола уезі (75 болыс), Атбасар уезі (51 болыс), Қекшетау уезі (63 болыс) және 44 болыстан тұратын Петропавл уезі берілген болатын. Бұл аймақ 1928 жылы бірнеше округтерге бөлінді де, Мәскеудегі ең жоғары биліктің үйгіруы бойынша 1932 жылғы 10 наурызда Қарағанды облысы (орталығы Петропавл) болып қайта үйімдасты. Төрт жыл өткеннен кейін облыс екіге бөлініп, Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстары деп аталды. Бұдан кейін де облыстың әкімшілік-аумақтық бөлінісі бірнеше рет өзгерді.

Соңғы өзгерістер еліміздің Тәуелсіздігі жағдайында, 997 жылы Қекшетау облысы қосылып, 1999 жылы қайта таратылды.

Ресей империясының отаршылық шенгеліне ерте іліккен аймақтың тарихы біршама зерттелген сияқты көрінгенімен, большевиктер билігі дәуірінде арнайы бөлектел, «қазақ болыстары» деп аталған аймақтар өлкетанушылар назарынан тыс қалған. Ардақты атамыз Сәбит Мұқановтың жүргегі сыйзап отырып таптық тұрғыда жазғандарынан басқа, өлкедегі ұлылы-кішілі оқиғалар кейінгі ұрпақтардың санасынан өшуге айналды.

Қазан төңкерісінің алдындағы азаттық куркісі, Алаш қозғалысы, қазақ ауылдарындағы мәдени-ағарту шаралары мүлде зерттелмеген. Семенов, Морозов сияқты өлкетанушылардың кітаптарында Шоқан Уәлиханов пен Абайдан басқа бірде-бір қазақтың есімі аталмайды. Тіпті, «қазіргі облыс орталығы немесе ертедегі орыс қамалдары мен бекі-

ністері бұрын адам аяғы баспаған бос жерлер болатын» деген сияқты қисынсыз пайымдаулар да кездеседі.

Шын мәнінде солай ма еді? Қазақ халқының ғасырлардан келе жатқан ауызша тарихын былай қойғанда, соңғы 100 жылдың оқиғаларын айғақтайдын жазба деректер мұрагаттарда жатыр емес пе? Бүкіл еліміздің өткен жылнамасын, әр өлкенің тарихын зерттеу ісі Алаш көсемдерінің бастауымен ерте-ақ қолға алынған болатын. Әңгімені содан бастайық.

ҚАЗАҚСТАНДЫ ЗЕРТТЕУ ҚОҒАМЫ

ХХ ғасырдың басында Қазақстан әуелі Ресей федерациясының, содан кейін Кеңес Одағының құрамында одақтас республика мәртебесін алған бетте-ақ өлкетану ісі жап-жақсы қалыптаса бастады. Ол кезде өкімет билігі органдарында бұрынғы алашорда көсемдері, қазактың ұлтшыл оқығандары бар еді. Әлихан Бекейханов, Міржакып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов тағы басқа ірі қайраткерлер әуелден-ақ Қазақстанның тарихын жасау ісіне кірісті. Әр аймақтың өзіндік ерекше сипаттарын зерттей отырып, Қазақстанның тұтас бейнесін жасау, оның өте ертеден бері үзілмей, жалғасып келе жатқан мәдени дәстүрлерін қағазға түсіріп қалуға ынталанды. Мұның ең оңтайлы жолы - өлкетану еді. 1920 жылды Орынборда құрылған қазақ өкіметі бірден-ақ өлкетануға мемлекеттік мәртебе беріп, саяси-қоғамдық шара ретінде қалыптастырды.

1920 жылғы сәуірдің 10-да Кирревком (қазақ өлкесіндегі әскери билік осылай аталған болатын. – 3.Т.) ғылыми комиссия деген атпен, ал қазан айынан бастап Қазақ АССР-ның Халық ағарту комиссариатына қарайтын ғылыми бөлім құрылды. Оған жаңа құрылған

республикадағы ғылым, әдебиет пен өнер, мұражайлар мен мұрагаттардың жұмысын үйлестіру, оларды жаңадан құру тапсырылды.. Келесі жылды Ғылыми бөлім Халық агарту комиссариатының Академиялық орталығы болып қайта құрылды. Бұл орталық «жалпы теориялық және өрісті басқару орталығы» оның ғылыми және көркемөнер деп аталатын екі бөлімі болды. Бұларға қоса академиялық орталықтың құрамында мұражай құрылды.

Мұхтар Әуезов, Міржақып Дулатов, Жақып Ақпаев, Мұхамеджан Тынышпаев, Санжар Асфендиаров, Әбубекір Диваев, Александр Затаевич сияқты ғалымдар мен басшы қызметкерлер түгелдей өлкетанушылықпен айналысқанын көреміз. Мұның мәнісі – басқа жұмыс жоқтықтан емес, өлке тарихы мен мәдениетінің тағдырына жаны ашығандықтан басталған үлкен азаматтық іс-әрекет еді.

Өлкетану міндеттері облыстық және өлкелік партия комитеттері жанындағы партия тарихы институттарына, губерниялық және республикалық кітапханалар мен музейлерге, оқу-ағарту мекемелеріне, жергілікті өкімет органдарына жүктелді. Осындай, жалпы мемлекеттік деңгейде табандылықпен жүргізілген жұмыстың арқасында жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ көптеген тарихи, этнографиялық материалдар жиналды. Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетінің үлгілері анықталып, жиналып, ғылыми түрде сипатталды. Халықтың қолданбалы өнерінің туындылары жиналды.

Жер-жерде өлкетанушылардың қоғамдық ұйымдары құрылып, жандана бастады. Олардың құрамына жергілікті мұғалімдер, дәрігерлер, интеллигенцияның басқа да өкілдері кірді. Арнайы мемлекеттік органдар құрылып болмаған және кәсіби білімді тарихшылар мен этнографтар жоқ, қаражат тапшы кезде бұл ұйымдардың маңызы үлкен болды. Осындай ұйымдардың біреуі Қазақ өлкесін зерттеу Қоғамы деп аталды. Орынборда, өлкелік мұрагаттың

ғимаратында 1920 жылғы қазанның 15-сі күні қоғамның құрылтай жиналышы болды. Оған 38 құрылтайшы мүше қатысты. Жиналышта қоғамның Жарғысы және ұйымдық құрылымы бекітілді. Қоғамның жарғысы Қазақстанда өлкетану ісінің жаңадан құрылғандығын және қазақ ұлтының мұддесіне қызмет ететіндігін жария етті¹. Енді сол Жарғыдан мағлұмат берейік.

Қазақстанның зерттеу қоғамының Жарғысынан 1920 жылғы 15 қазан

1. Ғылыми қоғам құқығында жұмыс істейтін Қырғыз (Қазақстан 1925 жылға дейін осылай аталған – З.Т.) өлкесін зерттеу қоғамы Орынбор ғылыми архив комиссиясы мен Ресей географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің (бұл қоғамдардың қызметі алдағы уақытта жаңғыртылғанға дейін) тікелей ізбасары болып табылады және Қырғыз республикасына қатысты мәселелер, оның үстінен қырғыз ұлтына қатысты мәселелер бойынша жанжақты зерттеу жүргізуі өзіне міндет етіп қойған адамдардан тұрады, бұл орайда Қырғыз республикасына жапсарлас облыстарды зерттеу де қағыс қалдырылмайды.
2. Қоғам бұл жерлерді тарихи-археологиялық, табиғи-географиялық, этнографиялық және басқа тұрғыдан зерттеумен айналысады.
3. Осы мақсатпен қоғам:
 - а) Қырғыз республикасы мен оған іргелес облыстар (Ресей) жөнінде бұрын жиналышп, жергілікті мұрағаттарда, кітапханаларда және жеке адамдардың қолында сақтаулы мәліметтер мен материалдарды іздеп тауып, тәртіпке келтіреді, олардың ғылыми маңызын бағалап, саралайды;

¹ Ескерту: Ресей географиялық қоғамының жергілікті ұйымдары да Қазақстан аймағында өлкетану ісімен айналысқан, бірақ олар Ресей империясының саяси-әкімшілік мұддесіне қызмет еткен болатын.

- ә) 2-параграфта аталған бағыттар бойынша өлкеге жергілікті жерлерде зерттеулер жүргізіп оны зерттеу үшін экспедициялар жасақтайды;
- б) Өлкеге ғылыми мақсатпен келетін адамдарға, сондай-ақ осы өлкені зерттеумен айналысушы азаматтарға да жәрдем көрсетеді және қоғамға өз білімімен пайда келтіре алатын адамдарды жалпы зерттеу жұмысына тартуға ұмтылып, басқа да ғылыми қоғамдармен байланыс орнатып отырады;
- в) Өз білімі ауқымына қатысты кітаптар, қолжазбалар, актілер, карталар, мерзімді және уақытша басылымдар, өнер туындылары және т.б. сияқты ғылыми материалдардың жиналуды мен сақталудына қамқорлық жасайды сондай-ақ өлкелік музей құруға барынша көмек көрсетеді.

4. Қоғам негізгі үш бөлімге: тарих-археология, табиғи-география және этнография бөлімдеріне, олар өз кезегінде секцияларға бөлінеді, сондай-ақ жаңа бөлімдердің де құрылуы мүмкін.

Белгілі Орынборлық елкетанушы оқымысты А.П.Чулошников қоғам басқармасының төрағалығына бір жылға сайланды. Сол күні А.Байтұрсынов Халық комиссары ретінде жаңа қоғамның құрылғандығын үкімет атынан қолдады. Қазақстанды зерттеу қоғамы 1920 жылғы қарашаның 1-де заңды тіркеуден өтті. Еліміздің аймақтарында сақталып келе жатқан тарихи және мәдени маңызы бар ескерткіштерді қорғауға алып, сақтау жөнінде сол кездің өзінде, яғни, 1921 жылғы 7 ақпанда ҚазАССР Халық агарту комиссариатының көне ескерткіштерді қорғау туралы бұйрығы, шыққан еді.

Қазақ өлкесін зерттеу ісінде тарихи-археологиялық жағынан орасан зор маңызы бар ертедегі жүрнақтар мен қорғандарды сақтау мақсатында осы бұйрықпен барлық қорғандарды жергілікті өкімет орындары Қазақ

республикасы Халық ағарту комиссариатының ғылым бөлімі берген, мәр басылып, ағарту комиссары және ғылым бөлімінің менгерушісі қол қойып қуәландырған тиісті рұқсат қағаз болмайынша, бірде-бір қорғаның, бірде-бір көне ескерткіштің қазылмауын және талантарражға салынбауын қатаң қадағалап отыруға тиіс.

Жергілікті жерлерде өкімет орындарын тындамай, қорғандар заңсыз қазылған және көне ескерткіштер талантарражға салынған жағдайларда бұл жөнінде Қазақ республикасы Халық ағарту комиссариатына телеграф арқылы дереу хабарлау қажет (Перовская, №5) ал, заңсыз қазба жұмыстарына кінәлілер қамауға алынып, сот бойынша тиісті жаза қолдану үшін олар Орынборға, революциялық трибуналдың қарамағына жіберілсін. Бұл декреттің орындалуымен жузеге асырылуына болыстық, ауылдық және уездік атқару комитеттерінің төрағалары жауапты.

Қазақстанның мәдени өмірінде елеулі із қалдырған бұл Қоғамның құрылу, даму және тоқырау кезеңдерін шартты түрде үшке белуге болар еді.

Алғашқы, Орынбор кезеңінде үкімет билігінде ұлтына, халқына, жеріне адал қызметкерлер тұрған 1920-1925 жылдар өте-мөте жемісті болды.

Бұл кезде Қазақстанның көне дәуірден бері қарайғы тари-хы біршама зерттеліп, ғылыми қайнарлардың көзі ашылды. Ә.Бекейхановтың, М.Тынышбаевтың, С.Асфендияровтың, Ж.Ақпаевтың, М.Дулатовтың, Ж.Аймаутовтың еңбектерінде «қазақ» этнонимінің қайдан шыққанынан бастап, ұлттың үлкен тарихын жасауға талпыныс басталды.

Осы уақытқа дейін ғылыми маңызы жағынан теңдесі жоқ, қазақ мұзыкасының мол қорын зерттеуші А.В.Затаевич жинап, «Қазақ халқының 1000 әні» деген атпен Мәскеуде басып шығаруы үлкен оқиға болды.

Қазақстанды зерттеу қоғамының ұсынысы бойынша Қазақстан Орталық Атқару Комитеті 1923 жылдың 9 тамызында музыка зерттеуші әрі композитор Александр Викторович Затаевичке Қазақ республикасының халық артисі құрметті атағын беру туралы қаулы алды. Ол мұндай атақта ие болған тұнғыш адам еді. Ал халық артисі атағын екінші алған театр қайраткері Жұмат Шанин болатын.

1921 жылы «Қазақ өлкесін зерттеуші Орынбор қоғамы Еңбектерінің» бірінші кітабы жарық көрді. Кейінгі үш жылда осындай үш жинақ кітап басылып шықты.

Ташкент қаласында 1922 жылы қазақ зиялышарының ынтасымен құрылған «Талап» қоғамы үлкен жұмыстар атқарды. Бұл қоғамның құрамында Х.Досмұхамбетов, М.Әуезов, М.Жұмабаев, С.Қожанов, Ә.Дибаев сияқты белгілі азаматтар болды.

Бұдан кейінгі Қызылорда кезеңінде Қазақстанның XYI-XVIII ғасырлардағы тарихына ден қойылды. Жат жұрттық басқыншыларға қарсы құрес Абылай хан есіміне байланысты оқиғалар зерттелді, одан кейін Кенесары бастаған ұлт-азаттық соғыстары, 1916 жылғы бас көтерулерге дейін қарастырылып, көп-теген материалдар жиналды. Осы кезеңде қазақтың халық ауыз әдебиетінің үлгілері жиналып, алғашқы ғылыми зерттеулер басталды. Уақыт шегі (1925-1929 жылдары) қысқа болса да, бұл кезде ұлтжанды қазақ зиялышарының әлі де басы түгел, қабілет-қарымы мол болатын.

Осылайша, қоғамның жұмысы жаңа сипат алды. Алайда, астананың Қызылордаға көшуіне байланысты Орынбор Ресейдің шегіне қалғандықтан, басталған жұмыстарды үзіп, көп нәрсені қайта жасау керек болды. 1927 жылы Қазақстанда 9 мұражай, 6 ғылыми қоғам, 5 қорық, 5 ғылыми кітапхана, кітап палатасы мен екі кітап қоймасы болды. Бұлардың ішінде Петропавл қаласындағы

Мұражай еліміздегі осы текстес мәдени ошақтарының алғашқыларының бірі болып табылады.

1924 жылғы тамыздың 24-31 күндері Семейде губерниялық өлкетану конференциясы ашылды. Бұл өзі сонымен қатар Қазақстанның тарихында өлкетанушылардың тұңғыш конференциясы болатын. Өлкетану қоғамының 74 мүшесі, 200-ге тарта қонақ қатысқан конференцияның қорытындысы бойынша арнайы кітапша басылып шықты. Оnda «қаржы болмай, жұмыс істеу өте қыын жағдайдың өзінде өлкетану жұмысының табандылықпен, тоқтамай жүргізілгендігі» атап көрсетілді.

Семейдегі қоғамның төрағасы Б.Г.Герасимов, орынбасары Мұхтар Әуезов, мүшелері Мәннән Тұрғанбаев, Жұмат Шанин, Шәйбай Айманов, Әлімхан Ермеков, А.Н.Белослюдов, И.А.Чеканинский және басқалары еді. Ал, сол жылды Мәскеуде өткен өлкетанушылардың Бүкілодақтық конференциясында Мұхтар Әуезов өлкентанушылардың орталық бюросының мүшесі болып сайланды.

1927 жылы республика Халық комиссарлар Кенесінің төрағасы Нығымет Нұрмақовтың ұсынысы бойынша Үкіметтің арнайы қаулысы қабылданды. Қаулыда мектептегі өлкетану жұмысын дамыту, уездердегі, болыстардағы және кәсіпорындардағы өлкетанушы қоғамдарының, ұйымдарының, кітапханалардың жұмысын жандандыру жөнінде Халық агарту комиссариатына тапсырма берілді. Сонымен бірге комиссариат республикада өлкетану жұмысымен айналысадын ғылыми-зерттеу институтын құру қажет деп табылды.

Ал енді, 1929 жылдан басталатын үшінші, Алматы кезеңінде Қазақстан тарихын зерттеу жөнінде арнайы экспедициялар құрылып, Шу және Қостанай аудандарына жөнелтілді.

1929 жылы 23 қазанда Қазақстан үкіметі Өлкетанушылардың жалпықазақстандық съезін келер жылы өткізу, оған зерттеу, өлкетану ұйымдары мен мәдениет мекемелерінің қызметкерлерін, сондай-ақ Қазақстан аймағында бұрын ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген Мәскеудің, Ленинградтың, Ташкенттің ғылыми мекемелерінен өкілдер шақыру жөнінде қаулы алды.

Алайда, дәл осы кезде басталған «Ұлтшылдықпен құрес» науқаны еліміздің мәдени, ғылыми келешегіне үлкен нұқсан келтірді. Қазақ зияялыштарын жаппай қуғында басталды. «Саяси көзқарас» дегенді желеу еткен қазақ интеллигенттері бірнеше жікке бөлініп, берекесі кете бастады. Коммунистік идеяның сойылын соққан пролетаршыл, тапшыл белсенді қазақ қызметкерлері, әдебиет және мәдениет қайраткерлері Қазақстанның, қазақ ұлтының өткеніне топырақ шашып, тарихи-өлкетану қызметін тұралатып кетті. Осыдан кейін, іс жүзінде өлкетану қозғалысы ұмытылды.

Қазақстанның солтүстік аймағында, дәлірек айтқанда Ақмола губерниясының орталығы Петропавл қаласында өлкетану ісінің басталтуы жоғарыда көрсетілген республика көлеміндегі шаралармен сабактас.

Мұнда Қазақстанның зерттеу қоғамының жергілікті ұйымы 1922 жылғы екінші желтоқсанда құрылған болатын. «Жергілікті өлкені зерттеу Қоғамы басқармасының мәжілісі» деп аталған жиынға басқарма мүшелері ретінде: Александров, Ұзақбай Құлымбетов, Мухамедов, Бірмұхамет Айбасов, Сидиков, Жанғозин, Жұмағали Тілеулин, Фалиолла Ғалымжанов қатысқан.

Мәжілісті Жұмағали Тілеулин басқарды, Сабыр Айтқожин хатшылық етті. Мәжілісте қаралған мәселелерді санамалап көрсетсек, артық болмас:

1. Музейдің қазақ бөліміне қою үшін қазақтың киіз үйін сатып алуға губерниялық атқару комитетінен 300 сом сұрау;

2. Жергілікті қазақ қызметкерлерінің барлығын Қазақстанды зерттеу қоғамына мүшелікке тарту. Олардың әрқайсысын музейдегі қазақ тұрмысы бөлімін толықтыруға міндеттеу;

3. Жергілікті жерлерден қазақ тарихы мен тұрмысына байланысты ақпаратериалдар жіберіп тұратын тұрақты тілшілер топтарын ұйымдастыру. Бұл жұмысқа негізінен ауыл мұғалімдерін жегу.

Міне, осылайша, халқымыздың тарихын түгендеуге, мүкәммәлін бүтіндеуге әрбір саналы азаматтың алдына міндет қойылды.

Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы 1923 жылдың 22 қыркүйегі күні құрылды деп есептеуге болады. Себебі оның алғашқы директоры Иван Прокопьевич Дьячковтың басжұмысында ол осы күннен бастап, яғни мұражай құрылғаннан бастап істейді деп жазылған. Өзі арнайы орта білімі бар, 1908 жылдан бері мұғалімдік қызметте. Орынбасары Орехов Борис Иванович, екінші басқыш мектепті бітірген, 1925 жылдың 1-қарашасынан осы қызметте.

Мұражайдың алғашқы мекен-жайы: Петропавл қаласы, Керуен көшесі, 12 үй. Қазақстанды зерттеу қоғамы Ақмола губерниялық бөлімі.

1926 жылғы қарашаның бірі күні толтырылған бұл құжатта жоғарыда аталған Қазақстанды зерттеу қоғамының Ақмола губерниялық бөлімі басқармасының мүшелері арасында «Бостандық туы» газетінің редакторы Жанұзак Жәнібеков, губерниялық сот төрағасының орынбасары Ғалымжанов бар. Қоғамның алдына Қазақстанның тарихын, этнографиясын, әдебиетін,

мәдениетін зерттеу, ел ішіндегі тарихи-мәдени мұраларды жинау міндеттері қойылған.

Облыстық музей 1924 жылғы 1 қаңтардан бастап ашылған. Уақытша жұмыс тәртібі мынадай: мереке күндері, аптаның сәрсенбі, бейсенбі және жұма күндері сағат 12-ден кешкі 5-ке дейін ашық.

Бір ай шамасы өткеннен кейін Мұражай басқармасы Петропавл қалалық кеңесіне хат жолдап, музейді пәтер ақы төлеуден босатуды сұрайды.

1924 жылғы б сәуірде басқарма төрағасы қызметіне Александров, орынбасарлығына Тілеулин және хатшылыққа Дьячков бекітіледі. Кейінірек басқарма құрамына Мурzin, Ревzon және Береза қосылады.

Қазір, 80 жыл өткеннен кейін облыстық өлкетану музейіндегі жәдігерлерді көріп, таңдай қағамыз. Ежелгі тарихтан сыр шертетін ескерткіштерді сақтап, ұрпақтарға жеткізгендерге мың да бір рахмет айтамыз. Сол көне көмбелерден алынған заттардың бүгінгі үрпақ үшін ғылыми мәні өлшеусіз екенін де білеміз.

Солай бола тұрса да, сол бір жетімсіз, кедей шағымызда саналы азаматтардың қарапайым ғана еңбегінің құнын ескерген кім бар?

Басқарма мүшесі Мурzin 1924 жылғы жазда өткен бір мәжілісте мынадай мәселе көтеріпті:

«Алдымыздың маусым айының ортасынан бастап губерниядағы алтын іздеушілер моңғол дәуірінен қалған үйінділерді (қорғандарды айтса керек. – З.Т.) қаза бастайды. Олардан қола және тас құралдар, заттар шығады. Сондықтан кеніштерді қазу кезінде табылуы мүмкін археологиялық жәдігерлердің маңызын ескерсек, сол жаққа музей менгерушісін жіберейік. Бірақ, қогамның кассасында небәрі алпыс сом ақша бар, ол ештеңеге жетпейді. Демек, жергілікті шаруашылық бөлімі біздің өкілімізді кеніштерге тегін алып баратын болсын».

Хаттамада Жұмағали Тілеулиннің хабарламасы да жазылған. «Ауылдан хабар алып отырмын. Біреулер өзгеше бітімді адамның бас сүйегін тауыпты. Соның анық-қанығына жетуіміз керек».

Тағы да қаражат тапшылығы сез болады. Сондықтан, Тілеулиннің өзіне тапсырма беріледі: «Тілеулин жолдас бұл хабарды сол болыстық атқару комитеті арқылы тексеріп, басқармаға хабарлайтын болсын». Хаттамаға Ж.Тілеулин өзі қол қояды.

1924 жылғы 14-қарашада қазақтың ұлттық тұрмысына байланысты заттар мен мүліктер жинап әкеп тапсырганы үшін басқарма мүшесі, әрі заң қызметкері Фалымжановқа алғыс жарияланады. Сатып алатын ақша болмай тұрғандықтан, былтырдан бері шешілмей келе жатқан қазақы киіз үй сатып алып, мұражайдан арнайы орын беру мәселесі қайта көтеріледі.

Күжаттарға қарап отырсаңыз, сол 1925 жылдың өзінде-ақ осы өнірдегі көне қорғандар қазыла бастаған. Сәби баланың анқау ісіндей ғой, әйтпесе, белгілі бір ғылыми бағдарлама болмай, маман археолог қатыспай қазылған қорғаннан не алынды не қалды, қазір оны кім біліп жатыр. Әйтеуір, көп ұзамай мұндай қазбаларға тыйым салыныпты.

Қазақ автономиясының бес жылдығына орай, 1925 жылы «Біздің өлке», «Петропавл бұрын және қазір» деген анықтамалық кітаптар шығару мәселесін көтеріп, қолға алған да осы зерттеу қоғамының мүшелері екен.

Дәл осындай жағдай – 1916 жылғы көтерілістің он жылдығына байланысты тарихи материалдарды (көтеріліске қатысушылардың естеліктері, өлең-жырлар, құрал-саймандар) жинау, жүйелеу, бастыру жөнінде комиссия құрылып, оны басқару Жанұзақ Жәнібековке тапсырылған. Осылардың ішінен біраз шығармалар іріктеліп, кезінде «Бостандық туында» басылған көрінеді

де, бірқатар материал тіркеліп, архивке өткізіліпті. Бұл деректер осы уақытқа дейін облыстық мемлекеттік мұрағатта сақтаулы.

Сол Жәнібековтің мұражайға ауылдан жинап әкеп бірнеше жез және күміс теңгелер тапсырығаны туралы да мағлұмат сақталған.

1926 жылғы 15-қыркүйекте Көкшетау маңындағы «Степняқ» алтын кенінен зілдің (мамонттың) сүйегі табылып, мұражайға жеткізілген. Оған қоса археологиялық құны қымбат басқа да заттар әкелінген. Оларды қазу және жеткізу ақысы төленген. «Мамонттың сүйегін тапқан Көкшетау оязының Капитоновка ауылының шаруасы» екені көрсетілген.

Қазақстанды зерттеу қоғамы губерниялық бөлімінің күшімен 1926-27 жылдары губерниядағы қорғандардың паспорт-сыпattyмалары жасала бастаған, бірақ бұл иғілікткі іс аяқталмапты. Олар да облыстық мұрағатта жатыр.

Енді мына бір құжатты оқып, ой жүгіртіп көрейік: «Болғанбаев [Хайретдин] пен Тілеулин [Жұмагали] Кенесары қозғалысына байланысты құжаттарды зерттеп жатыр. Омбыдан уақытша пайдалану үшін Қазақстанның шығыс өңірінің тарихына, мәдениеті мен тұрмысына қатысты өте-мөте бағалы материалдар әкелдік. Осы жолмен қазақ даласындағы 1827-40 жылдардағы саяси оқиғаларды (Кенесары қозғалысы) баяндайтын құжаттар алдық. Бұл материалдарды әлі ешкім гүлім мұддесіне пайдаланған жсоқ. Болғанбаев пен Тілеулин осы материалдарды зерттеу үс-тінде. Тарихи жағынан алғанда өте құнды мағлұматтар бар. Олар қазақ халқының өткен кезеңдерін таны-білу үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады».

Иә, осы күнге дейін мұндаидардың тағдыры беймәлім болуының себебі не? Іздеген кім бар? Әлде 1929

жылы басталған құғын-сүргінде құрып кетті ме? Не болмаса сол кездегі астана Қызылордадан біреу біліп, сұратып алды ма? Толған сұрақ. Әлбетте, бұларға жауап біреу-ақ: Хайретдин мен Жұмағалидың өздері басымен қайғы болып, ұсталды, сottалды, атылды. Ал, құжаттар облыстық мұрағатта жоқ. Омбы архивінің жағдайын да білеміз. Онда Кеңесары көтерілісіне байланысты біраз құжат бар, бірақ мынау айтқандай толық емес. Бары жарияланды. Үзік-үзік, кейбіреулері біріне-бірі қарама-қайшы, Кенесары қозғалысының сипаты мен тарихын толық ашып көрсетпейді.

Қазақстанды зерттеу қоғамының Петропавл белімшесінің басқармасы 1916 жылдың оқиғаларына байланысты мұражайға бірнеше мәрте көп зат әкеліп тапсырып тұрғаны Қосшығұловты қоғамның құрметті мүшесі етіп болып сайланған. Оған қолына елу сом сыйақы беріліп, отыз сомы кейін жіберілетін болған. Olsen кезде адамдардың аты жазыла қоймайды, көбінесе большевиктік салтпен фамилиясы ғана аталады. Сонда бұл Қосшығұловтардың қайсысы болды екен?

Сол сияқты аты көрсетілмеген Нөгербеков деген азамат та «қымбат экспонаттар әкеліп тапсырғаны үшін» қоғамның толық мүшесі болып сайланған.

Ал, міне, бүгін облыстық мұрағатқа жәдігер тапсырған сол азаматтардың есімдері аталмайды.

«ҰЛТЫМЫЗДЫ КЕМСІТУГЕ ҚӨНБЕЙМІЗ»

**Қарқаралыдан патшаға жазылған талап арыздар● Оянған
қазақ үні.● Азаматтық құқығымызды аяқта
басады ● Абайдың сандығы сол күйі жоғалып
кетті ● Атамекен жеріміз – қазақтың өз меншігі**

**Ардақты ер! Ұмытылmas еткен ісің,
Күні ертең айбынды Алаш жинап есін,
Көксеген көп заманнан тілегінді
Жарыққа шығаруға жұмсар күшін**

Мағжан

Қазақ халқының ғасырларға созылған ұлт-азаттық күресінің шырқау шыны 1905 жылғы оқиғаларға байланысты екендігі тарихи ақиқат. Әлихан Бекейханов бастаған қазақ зиялыштары Бірінші орыс төңкерісі деген атпен тарихта қалған Ресейдегі ұлы бүліншілікті қазақ пайдасына шешүге ұмтылды. Отаршыл мемлекеттің іргесі сөгіліп, шаңырағы шайқалған сәтті пайдаланып, қазақ халқының тәуелсіздік күресін бастап кетті. Әлбетте, қару көтеріп, қантөгіс жолымен емес, саяси-элеуметтік, экономикалық-құқықтық талаптар қою арқылы өркениетті жолмен Қазақ мемлекетін құрудың жолдарын іздестірді. Ол үшін алдымен орыс империясының құрамындағы жұрт ретінде қазақтар өздерінің занды құқықтарына кепілдік беруді талап етті.

Осы талаптардың қағазға түсіп, еліміздің тарихында тұнғыш рет отаршыл империяның ең биік билік орындарына жолданған саяси құжат «Қарқаралы петициясы» болатын.

Қазақ халқының Ресей отаршылдығына наразылығын тұнғыш рет кең ауқымды саяси мәселе ретінде табанды-

лықпен көрсеткен құжаттың төнірегіндегі әлі де анықталған жағдайлар көп.

Тіпті, тәуелсіздік алғаннан кейін де көрнекті зерттеуші мамандар 1905 жылдың жазында Қоянды жәрмеңкесінде, үш Жұздің қазағы бас қосқан үлкен жиындарда бүкіл халық атынан Ресейдің ең жоғарғы билік орындарына жолданған бұл құжаттарды дұрыс бағалап болған жоқ.

Тарихта «Қарқаралы петициясы» деген атпен белгілі болған құжат (Шынында біреу ғана емес. – 3.Т.) зерттеушілер назарына ерте-ақ ілінген болатын. Көрнекті ғалым Санжар Асфендияров «История Казахстана с древнейших времен» (Алма-ты, 1993 ж.) деген еңбегінде бірінші орыс революциясының дүмпүімен қазақ даласында отаршылдыққа қарсы наразылық бой көтерудің көрініс ретінде бұл петицияны білген. Бірақ, өз кезіндегі идеология ықпалынан шыға алмай, бұл қозғалыстарға біржакты, тіпті немікүрайлы баға береді. Мысалы, аталған кітаптың 271-бетінде былай деп жазады: «...Қазақ газеттері шыға бастайды, қоғам қайраткерлерінің, «құрметті адамдардың», яғни, билер мен ақсақалдардың съездері жиналады. Көптеген съездер (Қарқаралы, Орал, т.б.) дәл сол «құрметті адамдар» мен интеллигенцияның съездері еді. Жиындарда үкімет атына петициялар мен тілек-етініштер қабылданды. Әсіресе, отарлау саясатына көп орын берілді, өйткені қоныс аудару белгілі дәрежеде қазақ қоғамының барлық қабаттарына залал келтірді».

Ал, екінші бір ірі қайраткер Тұrap Рысқұлов осы мәселе жөнінде: «1905 жылғы манифестке байланысты қазақтар арасында митингілер өткізілді, дін және жер тақырыбына петициялар жазылды...»² деп, - көрсетеді. Осылайша, көтерілген мәселелер «Дін және жер»

² Рыскулов Т. Избранные труды, Алма-Ата, 1984. С.150

тақырыбы төнірегінде шектеліп қалған деп білген. Бұған да коммунистік идеологияның салқыны тиген.

Шет елдерде жүріп отарлық езгідегі қазақ халқының мұддесін қорғаған, Кеңестік құрылышты үнемі сынап өткөң көрнекті қоғам қайраткері Хасен Оралтай «Алаш-Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны» деген еңбегінде Қарқаралы петицияларының жазылуына байланысты жиындарды «Алаш» партиясының бастау шағы дең түсіндіреді. «Партиялық қызмет жасырын жүргізілгендіктен, - дейді Х.Оралтай, - Алаш партиясының тұңғыш (құрылтай) съезі 1905 жылды маусым айында 14500 қазақ түркісінің қатысуымен Қарқаралыда өткізілді. Бірақ, ресми түрде Алаш партиясының съезі болып есептелмейді. Солай болғанмен де 1905 жылғы съезд Алаш партиясының съезі екендігіне күмән жоқ. Өйткені, 1905 жылды съезді ұйымдастырушылар, оның басқарушылары және онда шығып сөйлегендердің бәрі Алаш партиясының мүшелері еді. Бұл съезге Алаш партиясының лидері Әлихаң Бекейханұлының өзі қатысты»³.

Х.Оралтай бұл арада істің мән-жайын толық білмегендігін көрсетеді. 1905 жылғы маусымда Ә.Бекейхан Қояндыда болмаған. Мұрағат деректері Әлекеңнің Омбыда екенін, Қояндыда жазылған наразылық талап-хаттарды Омбыда қабылдап, Петербургке өзі алып кеткендігін айғақтайды.

Ал, енді Қарқаралы жиындарының Алаш съезі екендігін дәлелдеу үшін Х.Оралтай Ә.Бекейханның 1910 жылды жариялаған «Киргизы» деген еңбегіне сілтеме жасайды.⁴

³ Хасен Оралтай. Алаш – Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны. // «Азат» 1991, №8

⁴ Бекейханов А. «Киргизы» (Формы национального движения в современных государствах). Под. ред. А.И.Костлянского, Петербург,

Бұл арада автор «съезд» деген атауды бірнеше рет ауызға алғанда С.Асфендияровтың жоғарыда аталған еңбегіне жүгінген болуы туіс.

Обалы қанша, Кеңес дәуірінің басқа да зерттеушілері Қарқаралыда халық атынан қабылданған осы құжаттардың маңызын ұнатпаса да, мойындаған: «Бұл петицияның жалпықазақтық сипаты болды және шын мәнінде алаш қозғалысының саяси негізін салды»⁵, - деген сөздер С.Брайнин мен Ш.Шафиронікі.

Енді мақаламызға арқау болып отырған құжаттар туралы өз кезінде не жазылғанын көрсетейік. Семейде шығып тұрған орыс тіліндегі «Семипалатинский листок» газетінің 1906 жылғы 84-85 сандарынан мынаны оқимыз: «Қайткен күнде де еңбекшілерді революциялық күреске қатыстырмау үшін феодалдық қазақтың байшыл көсемдері мен мұсылман дінбасылары «Петиция» науқанын ұйымдастыруды. 1905 жылы 25 шілдеде Қоянды жәрменекесінде (Қарқаралы қаласына жақын) байлар съезі болды, онда патшаның атынан петиция дайындалды. Көтерілген басты мәселелер: қазақ жерінде ерекше мұсылмандық діни басқару жүйесін құру, мешіттер салу, діни медреселер ашу, Меккеге қажылышқа баруға рұқсат беру».

Міне, сол кездің өзінде-ақ шындықтың түбірімен бұрмаланғандығын көріп отырмыз. Петицияларды өз кезімен оқымаған, ұзын-құлақтан естілген адамдар осылай жазған. Бір өкініштің және ең бастысы кең ауқымды саяси қозғалыстың мәнін көпке-көрнеу әлсіретіп көрсету бар. Әрине, мұны жазып отырғандар отаршыл мемлекеттің жергілікті атқамінері еді ғой. Құжаттарды қолына алып,

1910, С.577-600; Букейханов А. Казахи о русских до 1917 года.
Оксфорд, 1985. С.54

⁵Брайнин С., Шафиро С., Очерки по истории Алаш-орды. Под.ред.
Н.К.Ванаг. Алама-Ата, 1935, С.17

мұқият оқығандар болса, оларда тек «мешіт пен қажылық» қана емес, алты жарым миллион қазақ халқының мұддесі мен мұқтажы терең әрі жан-жақты қозғалғанын көрер еді.

Кейінде, жұз жыл бойы, тіпті осы уақытқа дейін ауыздан-ауызға көшіп, нақты бағасы берілмей келе жатқанына өкінбеске шара бар ма?

Қазақ КСР-і тарихының, кейінде «Қазақстан тарихы» деген кітаптардың беттерінде де осы ағаттық түзетілген жоқ.

Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұзақ та ұлы күресінің ұзын көшіндегі осы кезең жөнінде Мұхтар Әуезовтің ертеде-ақ жазған мына сөздеріне разы боламыз. «1905 жылы Қарқаралыда Ақаң мен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік өкіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жібергенін» көрсеткен М.Әуезов сол күжаттың мазмұнын бұрмаламай, нақты берген. «Ол петицияда аталған үлкен сөздері – бірінші – жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші – қазақ жүртynna земство беруді сұраған, үшінші – отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін ол күннің құралы барлық мұсылман жүртynna қосылуында болғандықтан, қазақ жүртyn мұфтиге қаратуды сұраған»⁶. Міне, шын әңгіме осы. «Мұфтиге қаратуды сұраудың» өзін М.Әуезов «отаршылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін» қолданған амал екенін дәл басып көрсеткен.

Қазақ КСР тарихы бес томдығының 1979 жылы шыққан 3-ші томында Қарқаралыдағы 1905 жылғы 15-қарашадағы Жақып Ақбаев ұйымдастырған митингінің құны оған «жұмысшылардың, қоныс аударған шаруалар мен солдаттардың және ауылдар мен болыстардан келген

⁶ Әуезов М. Шығ. Елу томдық жинағы. II том, А., 1998., 67-бет.

атты қазақ жігіттерінің қатысқандығында» ғана екендігі көрсетілген. Бұл қағида 1957 жылғы «Рабочее и аграрное движения в Казахстане в 1907-1914 годах» деген жинақтан алынған болса, сол бетімен Алматыда 1993 жылы басылып шыққан «Қазақстан тарихының очерктеріне» көшіріліп берілгені таң қалдырады. Жаңа жағдайда тарихи фактілерді таптық қалыпқа салып бүрмаламай көрсетуге болатын еді гой. Бұл да мәселенің байыбына бармағандық.

Одан беріде 1994 жылы шыққан «Қазақстан тарихы» (К.Әбдіәкімов) деген кітаптың 105-бетіндегі 1905-1907 жылдардағы қозғалысқа «өлкеге қоныс аударып келген орыс жұрттың өкілдері ғана қатысты», «Қазақстанның жергілікті халқының мұдделері қозғалмады» деген тұжырым да сол баяғы сарын. Сөйтсек, автор «Мұнда таптық интернационалдық пролетарлық қозғалысқа негіз болар жағдайлардың тым жетімсіз» екендігіне тоқсаныншы жылдардың ортасында өкініш білдірген екен.

Ресейдегі орыс революциясының нәтижесінде Ресей патшасының 17-қазан манифесі қабылдауға мәжбур болғаны тарихи шындық. Бұл құжаттың маңызын ешкім де жоққа шығармайды. Ал, манифестің жарық көруінен үш ай бұрын Қазақстанның қыыр аймағы саналатын уездік қала Қарқаралыда, оның жанындағы әйгілі Қоянды жәрмеңкесінде тұңғыш рет бүкіл қазақтың атынан іргелі-іргелі саяси мәселелерді ашық көтеріп, кіндік үкіметке батыл, сауатты талап қоюдың маңызы қандай? Сол талаптарды халыққа түсіндіріп, бұдан былай отарлық езгіде өмір сүрге болмайтынын, әр халық, әрбір адам өз құқығы үшін құресе алатынын, құресуге тиіс екендігін көрсеткен қазақ көсемдерінің еңбегі қандай?!

Егер Ресей патшасының Манифесі – (адам құқығын еріксіз таныған басты құжаты) көтерілістің қуаты тегеуріні салдарынан қабылданғанын түсінетін болсақ, сол көтеріліске белсене қатысқан қазақ халқының, халықты

бастаған азаткер қайраткерлердің еңбегі екендігін де мойында, лайықты бағасын беруіміз керек. Окулықтарға ашық, толық жазып, жаңа ұрпақтың санасына сіңіруіміз керек.

Тарихи ғылыми-зерттеу еңбектерінде, оқулықтарда қазақ даласындағы саяси қүрестің патша Манифесімен байланысты өршуі 1905 жылғы қараша айынан бастап белең алды деп көрсетіледі. Шынында, және мұны атап айту керек - бұл Қыр өлке-сіндегі саяси қүрестің екінші кезеңі. Алғашқысы жарты жыл бұрын Қояндыда болған қалың қауым жиындарынан басталады.

«Бұкіл елдік наразылықтың қазақ қоғамына бұрын тән емес петиция түрінде көрінуіне тұрткі болған тұңғыш россиялық революция болған да, ал оны жазған азаттық қозғалысының басына келген жаңа әлеуметтік күш – ұлт-азаттық интеллигенция өкілдері еді»⁷.

Енді басты мәселеге, «Қарқаралы петициясы» деп аталып жүрген құжатқа келейік. Шындығында бұл жалғызғана петиция емес. Біздің анықтауымыз бойынша, әрқайсысы өзінше бөлек, дербес мазмұндағы бірнеше құжат. Олар жеке-жеке: Ресей Императорына, Министрлер Кенесінің төрағасына, ішкі істер министріне жолдаған. Мұрағат құжаттарына қарағанда жиындарды өткізіп, петицияларды жазып, халық өкілдеріне қол қойғызындардың ішінде Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Көлбай Тоғысов, Ахметқали Аяғанов бар. Басқа азаматтардың қатысы жөнінде мағлұматтар табылмай отыр.

Құжаттар 25-26 маусым күндері Қоянды жәрмеңкесінде жасалған. Әлихан Бекейханов соның алдындаған Қарқаралыда болған, бірақ 1905 жылғы 30-маусымда жазылған тағы бір құжатта: «Петицияны

⁷ Қойғелдиев М. Оянған сана үні. // «Ана тілі» 1990., 12-сәуір.

Омбыға, Ә.Бекейхановқа арнайы екі сенімді адам алып кеткен», деуіне қарағанда, Қояндыдағы жиындарға қатысқан-қатыспағаның бекітіп айту қын, дұрысы – қатыспаған деуіміз керек..

Орталық Қазақстандағы сол кездегі ірі әкімшілік-саяси әрі мәдени орталықтардың бір болған Қарқаралы қаласынан бір көш жердегі Қоянды жәрменкесінде жазылып, Ресей патшасының атына жеделхат түрінде 1905 жылғы 22-шілдеде жіберілген петицияның қазақшасы мынадай: (Тұпнұсқа орысша, қазақшалаған мен. – З.Т.)

Ұлы мәртебелі император ағзамға

Министр А.Г.Булыгинның жасаған жобасын қолдан, Омбыда генерал Сухотин бастаған атқамінерлер қазақтарды Земский соборға қатыстырмау жөнінде шешім алыпты. Мұндай жетесіз шешім Қыр өлкесінің негізгі халқы болып табылатын қазақтардың тіршілік ерекшеліктерімен және халық ретіндегі ерік-қалауымен үш қайнаса сорпасы қосылмайды.

Қытайдан Ауғанстанға дейінгі ұлан-байтақ жерді алып жатқан қазақтар өзінің бүкіл тағдыры мен өмірлік мұddeлерін Мемлекеттің тағдырымен байланысты деп санайды және өзін басқа халықтармен тең праволы деп есептейді. Сіздің, патша Ағзам, халық сеніміне ие болған, лайықты адамдарды мемлекет билігіне қатыстырмақ ниетіңізді білуші едік. Демек, алты миллион қазақ халқын ерекше құқықсыз, зансыз тобырға жатқызып қою – қарапайым ғана әділдік пен ақиқатқа қиянат емес пе?

Біздің мал шаруашылығымен айналысатынымыз рас, мал бағып, көшіп жүретініміз де рас. Бірақ, кейбір ұлықтар ойлағандай дала кезіп, жөн-жосықсыз қаңғып жүрмейміз. Осы үшін ғана мемлекет билігіне сайлану сияқты аса

маңызды саяси праводан айырылуымызды қалай түсінеміз?

Мал шаруашылығымен айналысты деп қазақты сайлау правосынан айырасыз, ал сауда істейтін, диқан, балықшы және басқа кесіп иелерінің сайлау правосы сақталып қалғанын қалай түсінеміз? Шынында, Ресей империясының құрамындағы халықтар білімі мен мәдениеті жағынан әрқылы, солардың ішінде қазақтар алдыңғы орында емес екені рас, бірақ ең соңында да қалып отырған жоқ. Қазақтардың қоғамдық және мемлекеттік мұдделерді орыс мұжықтарынан кем түсінетінін кім дәлелдеген екен? Оның бер жағында қазақтардан гөрі мемлекет билігіне көбірек араласуға мүмкіндік алған отырықшы бұратана елдерден біздің қай жеріміз кем? Қазақтардың мұддесін кім қорғайды? Олардың мұн-мұқтажын кім біледі, халықтың өзі сайлаған өкілдері болмаса, сол халықтың тілегі мен қажетін өтеудің жолдарын кім көрсетеді?

Алдияр, мынаған сеніңіз: біз, қазақтар осынау үлкен жұмысқа дайындығымыз басқалардан кем деп есептемейміз. Бірақ бізді танығысы келмейтіндер кеп, бізді төмен санайды, бюрократтар, ұлықтар бізге кеуде көтеріп, кемсіте қарайды; біз бұдан көп қорлық көріп жүрміз.

Қалай дегенде де бізді әлдекімдердің танығысы келмейтініне жауапты емеспіз.

Жоғарыдағыларды айта келіп, патша Ағзам, Сізден басымызды иіп сұраймыз: Сайлауға қатысуға ерік беріңіз, мемлекет билігінде қазақтар болсағана біздің мұн-мұқтажымыз ескеріледі және шешіледі. Сондағана біз, қазақ халқы, Империяның басқа халықтарымен тең екенімізді сезінеміз».

Қарқаралы уезінен сайланған 42 өкіл қол қойды.

(Міне, Ресей императорына жіберілген петицияның толық мәтіні осы. Мұны басқа петициялармен

шатыстыруға болмайды. Тпті дәл сол кездің өзінде орыс шенеуніктері оларды ажырата алмаған. Сол түсінбестік, үстірттік 100 жылдан аса жалғасып, осы күнге дейін басы ашылған жоқ. Бұл жөнінде сәл кейін баяндаймыз.-З.Т.)

Петицияның өкімет орындарын ерекше абыржытып, әуре-сарсанға салғанын құжаттардан көреміз. Билік иелерінің секем алатын жөні бар, өйткені, оған қол қойғандар түгелге жуық ел билеуші қазактар, былайша айтқанда Қыр елінің қаймағы еді. Ондаған жылдар бойы айтқанына көніп, айдағанына жүрген момын, қараңғы, «бұратана» халықтың үлдайша оянуынан үкімет қатты сескенген.

Осы құжаттың жасалуына байланысты Семей облысының әскери губернаторы генерал-майор Галкин 1905 жылғы шілденің 19-ында Қыр өлкесінің генерал-губернаторына мынадай сүйт хабар жіберген:

«Қарқаралының уезд бастығы биылғы 30-маусымда маган мынаны хабарлады: Тыңшылар арқылы алынған деректерге қарағанда Қоянды-Ботов жәрменекесінде бас қосқан Ақмола облысының және сол жақтағы Семей уезінің (Павлодар уезі де бар) қазактары ортасынан өкіл сайлап, патша Ағзамның атына петиция дайындаған.

Мениң қолымдағы құпия мәліметтерге қарағанда петициялардағы талаптар негізінен мыналар: салықты азайту, қарашекпен бастықтарын тарату, діни сенімдерге толық мүмкіндік беру, қазақ арасынан ортақ мұфти сайлау, орталық үкіметтегі халық өкілдігіне депутаттар сайлау.

...Бұл арызға 16 мың адам қол қойған. (Қарқаралы оязында 33522 шаңырақ иесі бар. Бұл – оның тең жартысы)».

Уезд бастығы Қарқаралыдан арызды Омбыға екі сенімді адам алып баратынын хабарлаған. (Дәл осы жерге генерал-губернатор көк қарындашпен: **к Букейханову?** деп белгі соғыпты. – З.Т.) Омбыда Ақмола, Семей, Торғай

облыстарының барлық уездерінен сайланған өкілдер жииналыс ашып, талқыламақ. Сөйтіп, Омбыда екі адам өкіл сайланып, Петербургке алып кетпек.

Штабс-ротмистр Оссовский Қырдағы дүрлігү жағдайын хабарлайды. «Қазақтар Ресейде болып жатқан оқиғаларды мұқият қадағалап отырган көрінеді...»

Генерал-майор Галкин Қырдағы жағдайларды бақылауда ұсташа мақсатында тыңшылық жұмыс жүргізу үшін генерал-губернатордан 600 сом қаражатты қоса сұрапты. Оған генерал-губернатор: «200 сом берілсін» деп бұрыштама соғыпты.

Тыңшылардың жеткізуіне қарағанда 1905 жылғы З-тамызда осы петиция туралы Ресейдің «Сын Отечества» және «Русские ведомости» деп аталатын орыс газеттерінен жеделхат жіберілген көрінеді.

Міне, қанқұйлы отаршылдық саясаттың қазакты қандай амал-айламен билегені, қалай бұғаулап тұншықтырғаны осы бір ғана мысалдан көрініп түр емес де?

Генерал-губернатор бұл хатты алғаннан кейін Қарқаралыға қайта жеделхат соғып: «Осы петицияға қол қойғандардың арасынан ең болмаса бірнеше адамды тауып, аты-жөнін хабарлаңыз» деген нұсқау береді.

Қарқаралы оязының бастығы Оссовскийдің жауабы мынау: «Арыз Омбыға, Әлихан Бекейхановтың атына кетті. Ол осы петицияны жазуды ұйымдастырушының өзі және жетекшісі. Кейбір деректерге қарағанда арыздың бастапқы текстін жазған Ақбаев. Сондықтан, Бекейханов дем беруші, ынтагер деп есептелуі керек. Халық өкілі атынан петицияны жеткізуге сайланғандар Әлихан Бекейханов пен Жақып Ақбаев».

Императордың атына жіберілген петицияға 42 адам қол қойғанын тыңшылар анықтаған және олардың тізімі губернаторға жолданған хатқа тіркелген. Тізімге қарап

отырсақ, Қарқаралы оязына қарайтын 21 болыстың әрқайсынан 1-3-тен ел ағалары қол қойған. Олар мыналар:

Ақсары болысынан – Балсейіт Матаев және Мұхаметәзи Төлеубаев.

Кент болысынан – Кәрібай Матаев және Тоқтарбай Жандыбаев.

Қу болысынан – Мұсатай Тәттімбетов және Мақат Ақаев (Мұсатай ұлы күйші Тәттімбеттің баласы, ал Мақат – атақты Ақаев Қасеннің ағасы, Ахмет Байтұрсыновтармен бастас болған қайраткер.-З.Т.).

Едірек болысынан – Омар Қондыбаев.

Темірші болысынан – Секербай Қанғожин және Оспан Жанқабылов.

Берікқара болысынан – Ақбай Жандеркин (зангер Жақып Ақбаевтың әкесі), Сүйгенбай Мейіржанов және Өскенбай Бөгембаев.

Нұра болысынан – Арыстанбек Дәuletov.

Ақбота болысынан – Жұсіп Құлбатыров және Бектібай Ботабаев.

Дегелен болысынан – Керімхан Төлебаев және Тышқанбай Қашақов.

Дагандалы болысынан – Демесін Мейіржанов және Жолжан Байкөбин.

Балқаш болысынан – Нарманбет Орманбетов (атақты Нарманбет ақын) және Тұрсынбек Жантокин.

Сарыбұлақ болысынан – Арапбай Сұлтанов және Жұсіп Нақыпов.

Сарытау болысынан Жұнісқали Аяганов және Жұнісбек Жолдызеков.

Қотанбұлақ болысынан – Құдайберді Байбөрин және Игілік Жанқожин.

Қызылтау болысынан – Тоқбай Тоқсабаев.

Мойынты болысынан – Жұмабек Құлашев және Тасыбек Бақин.

Ақшатау болысынан, Жұсіп Бейсембин және Жуасбай Тасболатов.

Бөрілі болысынан – Төлмұхамет Алтынгерин және Рақия Сәтбаев.

Тоқырауын болысынан- Ахмет Бекбергенов және Тоқымет Қуреншин.

Шұбартау болысынан – Мұса Құлбаев және Сүлеймен Қойсоймасов.

Бұларға қоса Едірек болысынан Қақабай Алышынбаев және Нұра болысынан Қалиолла Дүйсенбаев қол қойды деп жазылған.

Бұл арада мына бір жағдайдың басын ашып алу керек. Қарқаралы мен Семейдің ұлығы болсын, тыңшысы болсын, Қояндыда дайындалған құжаттардың жалпы сарыны болмаса, мәтінін оқып, нақты білмеген. Сондықтан Семей губернаторының хатындағы; патша Ағзамның петицияға 16 мың адам қол қойды... Омбыда, Ақмолада, Семейде, Торғай облысының барлық уездерінде талқыламақ...» дегендері жалғыз бір петицияны ғана емес, басқа да петицияларды қамтитынын байқау қын емес. Оған дәлел ретінде басқа петициялардың жазылу тәртібін көрсетсек те жетеді.

Мысалы, Ресей ішкі істер министрлігіне жолданған мына құжатқа Павлодар, Семей және Қарқаралы оязының өкілдері қол қойған. Мазмұны патшаға жолданған құжаттан өзгеше. Ал, Министрлер кеңесінің төрағасына жолданған петицияға 12767 адам қол қойған. Кейін, осы тақырыпқа қалам тартқандардың біреуі 16 мың, біреуі 14500 адам қол қойды дегендерін теріске шығарып, нақты құжатпен осылай түзетеміз.

Ресей патшасының атына жолданған петициямен қоса Петербургке Әлихан Бекейхан алып кеткен екінші хат

Ішкі істер министріне жолданған. «Қарқаралы, Семей және Павлодар ояздарының қазақтарынан патша Ағзамның атына жіберілген тілекке қоса, Сіздің қарап шешуіңізге мынадай нақты мәселелер қоямыз» деп басталатын құжатта Ішкі істер министрлігінің құзырындағы: мысалы, мешіт ашуға және оның Жанынан медресе ашуға рұқсат беру, баспа ісімен әркімнің айналысу құқын қамтамасыз ету, көшпелі қазақтар мен орыс шаруаларының, казак-орыстардың құқын тәнгеру сияқты мәселелер көрсетілген.

Ал, Ресей Министрлер кеңесіне, атқарушы билік төрағасына қойылған талаптар кеңірек әрі мейлінше нақты. Жекелеген фактілер, мәселелердің шешілу жолдары тәтпіштеліп көрсетілген. Патшаның атына жазылған тілек-арызда жалпы саяси тұрғыда, жоғарғы билік құрамына қазақтарды қатыстыру сияқты заңдық мәні бар мәселелердің болғанын көрдік.

Енді Ресей үкіметіне жазылған құжатқа тоқталайық. Алдымен қазақ жастарына білім беруде шешімін таптаған проблемалар санамалап көрсетіледі, олардың себептері мен салдарлары талданады:

2. 1902 жылдан бастап, Қыр өлкесінде қазақтың ұл балаларына арналып ауыл мектептері дегендер ашылған. Оларда сабак қазақша жүргізіледі, бірақ қазақ тілі оқытылмайды, бұл жөніндегі талабымыз орындалмады. Мұндай мектептерде қазақ сөздерін орыс әлібімен жазуға үйретеді, бірақ орыс әлібінің қазақ тілі фонетикасын толық бермейтіндігі, сондықтан, түсінік мағынасы бұзылатыны ескерілмейді.

Қазақ тілін оқытпауды және қазақша сөзді орыс әріпімен жазуды білім беру емес, басқа бір беймәлім, теріс мақсатты көздеу деп түсініп, қазақтар балаларын бұл мектептерге бермей қойды. Соның салдарынан алғашында мектепті толтыру үшін әкімшіліктің қысым жасауымен тек

кедейлердің балалары мен жетім балалар гана жиналды. Басқалар оларға ақша берді, яғни балаларды жалдал оқытып жатырмыз.

1880 жылдың басынан бері қарай Қыр өлкесіндегі барлық қалаларында қазақ балаларына арналған мектептер бар еді. Отыз орындық интернатта шіркеу шәкірттері Мен қала оқушыларынан 300 бала жататын. 1890 жылдан бері қарай бұл интернаттар ауыл шаруашылық мектептеріне айналдырылды. Ал, олардың Қыр өлкесіне түккे де қажеті жоқ. Ауыл шаруашылық мектептерін бітіргендерден 15 жылдың ішінде бірде-бір ауыл шаруашылығы мамаңы шыққан жоқ. Ауыл шаруашылығы мектебін бітіргендер де, бұрынғы интернаттарды бітіргендер де «Интеллигент» болып шықты, бірақ маман болып қалыптаспады, өйт-көн оларға кәсіби білім берілмеген еді.

1890 жылы Омбы гимназиясының жанындағы 25 орындық пансион жабылып қалды. Қазақтың жоғарғы білім алған азаматтарының көпшілігі осы пансионда тәрбиеленіп еді. Ал, аталаған интернаттар мен ауыл шаруашылық мектептерін бітіргендер Омбындағы орталық фельдшерлік және мал дәрігерлік мектептерден аспады.

Гимназия пансионы жабылып қалған соң, қазақ балалары гимназияларға түсе алмай, яғни одан әрі жоғары білім ала алмай қалды. Қолында билігі бар үкіметтердің жергілікті әкімдері стипендияны қазақ балаларына емес, басқа ұлттардың балаларына береді. Ал, қазақ арасында білімге деген құштарлық үлкен, сондықтан да олар қалалық училищелерде балаларын өз қаржысына оқытуға мәжбүр болды. Мал баққан қазаққа бұл шығын өте ауыр тиеді.

Жоғарыдағыларды көрсете келіп, қазақ даласында білім беру ісін дұрыс жолға қою керек деп санаймыз. Ол үшін: ауыл мектептерінде қазақ әліппесін оқыту, қазақ тілінде сабак беру, мемлекеттік тілді міндettі түрде

үйрету, жабылып қалған интернаттар мен Омбы гимназиясының жаңындағы пансионды қалпына келтіру керек.

«Далалық Ереженің» 99 бабы бойынша медресе (мектептер) ашуға және мешіт салуға Қыр өлкесі генерал-губернаторының рұқсаты керек. Соған қарамастан, жаңадан мектептер ашуға және мешіт салуға рұқсат бермек түгілі, Семей мен Көкшетау қалаларындағы мешіттердің жаңындағы мектептерді жергілікті әкімдер жауып таstadtы.

Сол себепті де Ереже бойынша туған баланы тіrkейтін кітап ауылнайдың қолында, ал ауылнайлардың көпшілігі хат танымайды. Крестьян бастықтары шет елге шығатын паспорт беруді сол ауылдың немесе болыстың салық төлеуімен байланысты шешеді, қарызы болса - паспорт бермей қояды.

Жоғарыдағыларды айта келіп, мыналарды қажет санаймыз: Ождан бостандығы, діни сенімнаным бостандығы, Қыр өлкесінің қазақтары үшін сайламышты ерекше діни басқарма, мектептер мен мешіттер салу үшін басқа мекемелерге жүгінуді тоқтату; қазақ, татар және араб тіліндегі діни әдебиеттерге цензура жасамау; туу туралы куәлік беруді діни басқарма орындарына беру; шетелге шығатын паспорт берудің заңды тәртібін белгілеу қажет.

Сондай-ақ, Семей гимназиясы жаңынан қазақ балаларына арнап, пансион ашылсын, кәсіби мектептер мен жоғары оқу орындарында оқу үшін тағайындалатын стипендиялардың саны көбейтілсін.

Аталған оқу-ағарту шараларына қажет шығындар үшін Семей облысы қазақтарының капиталын жұмсау қажет. Қазір оның сомасы 80 мыңға жетті. Ол ақша жергілікті әкімшіліктің қарауында және процентсіз несие ретінде үшінші тұлғаларға беріліп отыр. Мысалы, Ақмола

облысы әскери губернаторының үйін салуға 47 мың сом 23,5 жылға процентсіз несие ретінде берілген.

3. Қазақ халқының құнделікті қажетін көрсетіп отыру үшін қазақ тілінде газет шығарылсын, цензурасыз газет шығаруға және баспахана ашуға ешбір бөгет жасалмасын.

4. Соңғы 15 жыл бойы Қыр өлкесін отарлаудың жалғасуы нәтижесінде, қазақтардың жері тарылып кетті. Мал шаруашылығы негізінен экстенсивті екені жалпына мәлім, мал бағуға өте көп жайылымдық жер керек. Сырттан қоныс аударып келіп жатқандарға ең тәуір жерлер, тұщы су көздері қазақтардан тартып алынып берілуде. Сондықтан, қазақтардың иелігіндегі жерлер өздерінің меншігі деп танылсын.

5. Қыр өлкесінің мемлекеттік меншік басқармасы қазақтарды ата-қонысынан ығыстырып, жерді қазынаға тартып алуда. Олай болса, қазынаға алынған жерлерден қазақтар қуылмасын, қазына жері мен қазақ жерінің арасына жіктеу шегарасы қалдырылсын, оның аумағын белгілеуге қазақтар қатыстырылсын.

6. Қолданылып келе жатқан «Далалық ереже» қазақ тұр-мысының қазіргі жағдайына сай келмейді. Басқаны айтпағанның өзінде, «Далалық ереженің» 120-бабы бойынша қазақтардың жері қауымға ортақ саналады, ал қыстау мекендері иесінің немесе бірнеше адамның меншігі, олар оны басқаға сыйға тартуға немесе сатуға құқылы. Сондықтан «Далалық ережені» қазақ депутаттарының қатысуымен өзгерту керек. Әйтпесе, ондай ереже керек емес.

7. Болыс кеңселерінде іс қағаздары орысша жүргізіледі. Осының салдарынан жергілікті халық орысша тіл білмеген соң, оларды болыстың немесе ауылнайдың хатшылары қанап келеді. Қыр өлкесі генерал-губернаторының ерекше жарлығына сәйкес төтенше съездердің үкімдері мен шешімдері орыс тілінде жазы-

лады. Сөйтіп, соттың немесе дауласуши екі жақтың бақылауынан тыс қалған хатшылар ойына келгенін істейді. «Далалық ереженің» қазіргі штаты бойынша уездер мен облыстық басқармада қазақ тілінің аудармашылары болуға тиіс. Соған қарамастан, жергілікті әкімдер аудармашылық қызметке қазақша білмейтін орыс шенеуніктерін алады, олар болса, үшінші бір Адамның көмегіне жүгінеді. Кейбір крестьян бастықтары қазақ тілінде жазылған өтініштерді қабылдамайды, сондықтан қазақтар ешқандай көмегі тимесе де, қайдағы бір дүмше адвокаттарды жалдайды.

Қазақтардың мұддесі үшін мыналар қажет: болыс кенсе-лері мен халық соттарында іс қағаздары қазақша жүргізілсін; аудармашылыққа қазақ тілін білетін және қазақша сауатты адамдар алынсын; қазақтар өз құқықтарына нұскан келсе, арызды ана тілінде бере алатын болсын.

8. Сот әділ болуы үшін судьялар өзі қызмет ететін халықтың тілін білетін болсын. Соған қарамастан, судьялық және тергеушілік қызметтерге қазақтың тілін білмейтін орыстар тағайындалып келеді. Неге еkenі белгісіз, қазағы қалың уездерге қазақ заңгерлері тағайындалмайды, соның салдарынан Қыр өлкесінде сот әділдігіне нұқсан келуде.

Демек, судьялар қазақ тілін білуі шарт және де қазақ даласына алқалы сот жүйесі енгізілсін.

9. 1902 жылдан бастап Қыр өлкесінде крестьян начальниктері лауазымы енгізді. Олар ешқандай пайда әкелген жоқ, қайта атқамінерлердің санын көбейтті. Уезд бастығы біреу еді, енді төртеу болды, сейтіп халыққа әкімшілік қысымы көбейді. 1905 жылдан бастап урядник лауазымы енгізілетін болды. Олардың Қырға керегі болған емес, болмайды да. Сондықтан крестьян бастықтары мен урядник қызметі жойылсын.

10. «Далалық ереженің» 17-бабына сәйкес Қыр өлкесінің генерал-губернаторына қазақтарды әкімшілік жолымен басқа жаққа жер аудару құқы берілген. Осы баптың кесірінен талай адам жазықсыз, заңсыз жапа шекті. Демек, заңдылық пен азаматтардың құқық мүддесі үшін бұл бапты жойып, қылмыс жасағандар тек сот алдындаған жауап беретіндегі тәртіп орнату қажет.

11. Патша биылғы ақпанның 18-де шығарған Мәртебелі жарлығымен орыстың заң шығару жиналысына халық сеніміне ие болған лайықты адамдарды шақыратынын жария етті. Қазақ халқының мүдделері мен құқықтарын қолдау үшін осы заң шығару жиналысына біздің де депутаттарымыздың қатысуы қажет.

1905 жылғы 26- маусым,
Қоянды жәрмеңкесі.

12. 767 адам қол қойды.

Осынау тарихи құжаттардағы кейбір мәселелердің түсіндіре кеткен де артық болмас.

«Тарих дамытушы да, жасаушы да халық» деген маркстік-лениндік ілімге сүйенген бұрынғы тарихи концептуалдық жүйелер енді сахнадан біртінде кete бастаған сияқты. Әрине, тарихқа арқау, ғылымға өзек болып келе жатқан басты фактор – бұқара екеніне дау жоқ. Алайда осы тарихи құбылыстарды белгілі бір кеңістіктегі, географиялық ортада, мерзімде бірде құйын соққандай тездететін, бірде су сепкендегі баяулататын мемлекет қайраткерлері, азаттық туын желбіреткен айбынды батырлар, даналық пен ұстамдылықтың арқау – атақты билеріміз» (Ж.Қасымбаевтың сөзі.-З.Т.) екендігін осы оқиғалардан көріп отырмыз.

Қазақтың азаттық жолындағы күресінің тарихында ерекше орыны бар Әлихан Бекейханов бастаған үркердей

жанкешті толтың ақыл-ойынан шыққан құжаттар бүгінгі ұрпаққа көп жағдайларын мағлұмат береді.

Петицияларда қайталанып келіп отыратын ождан бостандығы діни мәселелері мен жер мәселесі бүгінгі ұрпаққа түсініксіз болуы мүмкін екендігін де ескерейік. XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында Ресейдің отарлау саясаты мұлде қызынсыз әрі қорқау сипат алды. «Қазақ өлкесінің мәдени өркендеуіне орыстандыру саясатының залалы қашшалық болса, қазақтарды жерден айыру саясатының халықтың әл-ауқатына тигізген залалы соншалық болды», деген қағиданы Жақып Ақбаев петицияға тегін жазбаган.

Сондай-ақ, соңғы құжаттағы «...1903 жылы Петропавл, Павлодар және Семей уездерінде белгілі-белгілі қазақтардың үйіне тінту жүргізілді. Соның барысында тартып алынған кітап-ханалар әлі күнге иелеріне қайтарылмай отыр. Ол-ол ма, Көкшетау уезінің беделді қазақтары имам Наурызбай Таласов пен Шәймерден Қосшығұлов өздерінің діни сенім-нанымы үшін алғашқысы Енисей губерниясына, соңғысы Якут облысына жер аударылды», деген жолдарға зер салып көрейік.

Атап айтқанда, Семей уезінде 1903 жылғы сәуірдің 25 күні Ибраһим Құнанбайұлының (Абайдың) үйі тінтілген болатын. Сол жерде уезд бастығы Навроцкий акты жасап, Абайдың бір сандық қағаздарын, кітаптарын алып кетті. Кейін «Қағаздар араб әрпімен жазылған қолжазбалар, газеттер мен журналдар, кітаптар екенін және олардан үкіметке қарсы ештеңе табылмағанын» көрсеткен Омбыдағы чиновниктер сол сандықты қайтармады. Осылайша, ұлы ойшыл әрі ақынның бай мұрасы, қолжазбалары жоғалып кетті. Қазақтың даналық ақыл-ойына, өнері мен әдебиетіне орны толmas нұқсан.....

Абайдың бір сандық қағазы бүгінге дейін табылған жоқ.

Бұл сандық Кенес заманында да ізделмеді. Оның басты себебі – кезінде орыс отаршылары Абайға күдікпен қарап, панисламист, пантүркист деген жала жапқаның байланысты деп ойлаймыз. Кенес үкіметінің алғашқы жылдарында қазақ зияллылары Абайдың қағазын іздемек, түгілі, өз жанымен қайғы болды. Ал большевик қазақ қайраткерлер үшін Абай әуелде керек болмағаны мәлім.

Абай атамыз болса, өз қағаздарының сонына түскен жоқ, оған шамасы да келмеді. Отбасының қайғысымен, ауыр дертең душар болды. Өзі содан кейін жылға жетпей қайтыс болып кетті.

Абайға жабылған жаланы, оның үйінің тінтілуін, сандықтың Омбыға әкетілгенін заңгер Жақып Ақбаев жақсы білген. Оған толық дәлеліміз бар.

1904 жылғы 8 маусымда Ж.Ақбаев Семей округтік сотына қызметке барған еді. Өзінің жерлесі саналатын Абайды бұрыннан білетін, қасиетті ел ағасы тұтып, сыйлайтын азамат ұлы ақынның тағдырына әкімшілік органдарының заңсыз араласқанын неге білмесін! Білгендіктен, дәл жоғарыдағыдан сөздерді петицияға енгізген. Жақып Ақбаев Абайдың досы Н.Коншинмен өте жақын, пікірлес тілекtestіk қатынаста болған. 1906 жылы Омбы округтік сотының көшпелі алқасы Қарқаралыға келіп, өзінің ісін қарағанда қорғаушылыққа Жақып Ақбаев сол Коншинді шақырғаны мәлім.

Екіншіден, петициядағы Наурызбай Таласов деп аталған адам – Көкшетаудағы әйгілі ғұлама Науан хазірет еді. Кезінде хазіреттің тұтқындалуына байланысты Әлихан Бекейханов діни, саяси көзқарасы үшін адамдарды Ресейдің құғындау саясатын сынап, баспасөз бетінде наразылық білдірген болатын. «Орыс үкіметі қарауындағы қазақ халқын бауырына жақынырақ тарту үшін Науан

хазіретті жер аударғаннан басқа ештеңе ойлап таба алмады-ау», деген уытты мысқыл Әлекендікі.

Үшіншіден, аты аталып отырған Шәймерден Қосшығұлов кейін Ресей Думасына депутат болып сайланған үлкен қайраткер, саясаткер деңгейіне дейін жеткен. Ресей империясының Петербург аталатын қақ жүргегінде Әбдірашит Ибрағимов екеуі қаражат қосып, Думаның мұсылман фракциясының атынан 1907 жылы-ақ оппозициялық «Серке» газетін шығарысқан осы Шәйкен молла (ел ішінде әлі солай аталады). Газеттің бірінші санын шығаруға Міржақып Дулатов пен үлкен оқымысты, журналист Дінмухамет Сұлтангазин қатысқан. «Серкенің» екінші санын жандармдар тұтқындалап, жауып тастаған. Сол жалғыз газеттің өзінде-ақ, «Жастарға» деген өлең, «Біздің мақсаттарымыз» деген бас мақала бастырған Міржақып Дулатов Ресей империясының отаршыл саясатын өлтіре әшкерелеген болатын.

Шәймерден Қосшығұлов 1903 жылдың қызы мен көктемінде Семей сыртында жатқан Абайға, Баянауылдағы Шорманұлы Сәдуақасқа тағы басқа ел ағалары, иғі жақсыларға хат жазған. Ақыл-кеңес сұраған. «Орыстар жерімізді алды, тілімізді алды, енді дінімізге қол салды. Өлгеннен басқа неміз қалды, Ибраһим мырза! Бас қосайық, бүкіл қазақ съезіне жиналып, ақылдасайық», деп жазған, съездің қаражат мәселесі туралы хабарлаған осы Шәймерден еді. Бірақ, оның екінші хаты Абайдың қолына тимеген, жандармдар Арқаттағы поштага Абайдың өзін алып барып, қол қойдырып, хатты тартып алған.

Отаршыл үкіметтен зорлықты көп көрген күрескер Ш. Қосшығұлов Кеңес үкіметінің де қорлығына ұшырады, айдалды, түрмеде отырды.

Міне, петицияны мұқият оқыған адам осындей тағдырларға байланысты ой түйсе екен дейміз. Пролетариаты болмаған халық өз азаттыға үшін күресе

алмайды, деген сандырақты жоққа шығаратын әңгімелер осындай.

Осы оқиғаларга қатысты зерттеу еңбектеріндегі мақаларда Практициялардың авторлары туралы ештеге айтылмайды. Ал, мұндай құжатты қалың бұқара немесе қол қойғандар жазбайтыны мәлім. Ондай шаруа аса білімді, заңға жетік, ел жағдайын, мемлекет жүйесін жақсы билетін мамандардың қолынан ғана келеді. Практицияларды жазған Жақып Ақбаев деп отырғанда біз архивтегі бір сезді ғана («...бастапқы тексті Ақбаев жазған» деген) тірек етіп отырғанымыз жоқ. Ж.Ақбаевтың қолтаңбасын көрің, текстегі мағлұматтарды автордың ойдан шығармағанын біреуден естіп жазбағанын дәлелдеу ниетіндеміз.

Олай болса, үшінші петицияда «1890 жылы Омбы гимназиясы жанындағы пансион жабылып қалды» дегендегі назар аударайық. Бұл да Жақыптың өз басынан кешкені. Ж.Ақбаев 1886 жылы Қарқаралыдағы интернатты бітіріп, 1889 жылы Омбы гимназиясына түседі. 1890 жылы әл жабылып қалғаннан кейін басқалар оқуын тастан кетсе де, Жақаң Том гимназиясына ауысып, оны 1898 жылы бітіріп шыққаны мәлім.

Ал, Қарқаралыдағы Ж.Ақбаев оқыған интернат 1890 жылы жабылып, ауыл шаруашылығы мектебіне айналған. Үкіметтің мұндағы мақсаты «бұратана» халықтың жастарына жалпы білім бермей, олардың әрі қарай оқуға жолын тосып, тар өрісті қол-өнер мектебімен шектеу болатын. Міне, үкіметтің осы қысастығын Жақаң өз басынан кешкен соң жазып отыр.

Соңғы петицияның 6-бөлігінде «Далалық ереженің» қазақ қоғамының тіршілік-тұрмысына сай келмейтіндігі де тегін жазылмаған. Оның ішінде 120-бап ерекшелік көрсетілген. 1891 жылы күшіне кірген бұл заң бойынша «бүкіл қазақ жері қазынанікі, құны кесусіз, қазақ пайдалана тұрады. Егер қазынаға бір жер керек бола қалса,

мемлекет сол жерді ештеңе төлеместен өзі ала береді». Бұдан артық зорлық бола ма? Тіпті «Дала уалаяты» газетінің 1895 жылғы 38-санында жарияланған осы ереженің түсіндірмесінде былай жазылған: «126-статья бойынша жерді жалға беру жеке бір кісіге бұйырған жок, көп қауымға бұйырған. Және жерді жалға алатын кісіні орыс болсын...». Яғни қазақ өзі қыстап-жайлап отырған жерді басқа қазаққа жалға да бере алмайды, тек орысқа бере алатыны болған ғой.

Ежелден ұлттың белгісі жер тұтастығы, тілі, діні десек, соның бәрі аяққа басылғанда отаршыл қандай «мейірімді әрі адад» болса да, халық бас көтермей отыра алмайды екен. Соған көз жеткіздік.

1905 жылдың жазда Ұлы Қазақ даласының қақ төсінде бас көтеріп, тілі шыққан ардагер көсемдеріміз азаттық жолында құрестің құрбаны болып кетті. Бірақ, олардың ісі қалды. Зор нәтижесі ретінде Еліміздің шаңырағында көкбайрақ желбірейді. Соған шүкіршілік...

Қорыта келгенде, Қарқаралы-Қояндыда жазылып, 6 миллион қазақ халқының еркін саяси құжат ретінде таратылған бұл Петициялардың тарихи маңызы ерекше екені тағы да атап көрсету қажет.

Бұлар, сайып келгенде, болашақ саяси партияның бағдарламалық негіздері болып табылады. Демек, «...1917 жылғы ақпан революциясынан кейін құрылған Алаш партиясының идеялық бастау көздерін бірінші орыс революциясы кезінен іздеген жөн» деген тарихшы К.Нұрпейісовтің батыл айтылған пікірі көнілге қонымды.

Бұл тұжырымды нақтылай түсетін болсак, 1905 жылдың аяғындағы емес, ортасындағы, сөз болып отырған петицияларды саяси партияның қайнар көзі деп алуға болады. Кейін осы талап-арыздарда жазылғандардың бәрі Алаш партиясы құресінің негізгі арнасы, Алашорда үкіметі іс-қимылдарының нақты бағдарлары ретінде көптеген

Құжаттарға арқау болды. Заң ғылымдарының докторы Мұхтар Құл-Мұхаммедтің «Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы және Жақып Ақбаев», З.Тайшыбайдың «Жақып Ақбаев. Құрескөрлік өмірбаяны» деген монографияларында бұл мәселелер жан-жақты айтылған.

АЛАШ АЗАМАТТАРЫ АТҚА МІНДІ

Әлихандардың жеделхаты•Алаш ұлына үндеу•1916 жылғы оқиғалардың ақиқаты•Қазақ съездері•Саяси партияның негізі осылай қаланған

Ресейдегі 1917 жылдағы ақпан төңкерісі салдарынан империяда Романов әулетінің жеке-дара билігі адыра қалды. Патшалық Ресейдің іштей іріп-шіріп, түрлі саяси жіктердің таққа таласуы отар халықтардың бостандыққа деген үміт шырагын жағып, санасын ояты.

1917 жылғы наурыздың 16-күні Белоруссияның Минск қаласында жүрген Әлихан Бекейхан мен Міржақып Дулатов елге, Қарқаралыға жеделхат соқты. Онда былай деп жазылған:

«Россиядағы барша халыққа бостандық, тендік және туысқандық күні туды. Жаңа құрылған хұкімет дүкенін сүйеу үшін қазаққа ұйымдасу керек. Жаңа құрылған ел бағу дүкенін нығайту үшін тегі басқа барша халықтармен үйір боларға керек. Учредительное собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек. Жарамды, жақсы адамдарды ауызға ала беру керек. Енді араздық, өштік, дау-жанжал, талас, партиялық сиыспауларды тастау керек. Қексерлік жұмыстарың – бірлік, адалдық болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріңдер! Біз қалайтын патшалық түрі – демократическая республика, яғни мал өсіріп, жерге ие боларлық түрі.

...Құдайдан басқа ешкімнен қорықпандар! Түзулік іс етіндер, жаңа хүкіметті сүйендер. Министерствоның азық-түлік ісінде жүрген уполномоченныйларымен өзіміздің майдандағы жұмысшыларымызға болысындар. Халықтың көнілін білдіріндер. Әділ әрекет жасаңдар... Әлихан мен Міржақып Петроградқа жүреді, онда 25 наурызға дейін болады. Одан кейін «Қазақ» газеті редакциясымен хабарласыңыздар»⁸. Кол қойғандар: Әлихан, Міржақып, Мұса, Мырзагазы, Қасен, Шәймерден, Құсайын, Шафқат, Сұлтанбек, Иса, Мұхамедғазы, Хайретдин, Райымбек, Нәзір, Тәмимдер, Тел... (ақырғы есім оқылмады. –З.Т.)

Бұл жеделхат Қазақстанның әр қырындағы Алаштың көрнекті қайраткерлеріне жіберілді. Атап айтқанда, 1) Чернятвтегі Тынышбаевқа, 2) Петропавлдағы Көсемісовке, Тілеулинге, 3) Омбыдағы Тұрлыбаевқа, 4) Павлодардағы Сәтбаевқа, 5) Семейдегі Мэрсековқа, Гұрагұлға, 6) Қарқаралыдағы Жақыпқа, Смақанға, Ҳасенге, 7) Зайсандағы Поштаевқа, 8) Қараөткелдегі Райымбековке, Сұлтан Абылаевқа, 9) Атбасардағы Жанайдаровқа, Сыздық Мешенбаевқа, 10) Савинкедегі Шәңгереі Бекеевке, Бақыткерей Құлмановқа, 11) Жәнібектегі врач Шомбалов-қа, 12) Красный Ярдағы врач Шолтыровқа, 13) Красный Куттағы Ниязовқа, 14) Әйылдағы Халелге, 15) Оралскідегі Ғабидоллаға, 16) Іеровскідегі Баққожага, Қожахметке, Юсуффекке, 17) Әрғызыдағы Шонановқа, 18) Түркістандағы Өтегеновке, 19) Қоқандагы Ақаевқа, 20) Скобелевтағы Габдолрахман Әразаевқа, 21) Та什кендері врачи Көтібаровқа, 22) Эндижандағы Қожықовқа, 23) Қапалдағы Гүрысбековтерге, 24) Ақтөбедегі Қасым Арынғазиевқа, 25) Горғайдағы Алмасовқа, Қаралдинге, Тоқтабаевқа.

«Қазақ» газеті, 1917, №223.

Осы жеделхаттың негізінде дүниеге келген Үндеш «Алаш ұлына» деген тақырыппен «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 225-санында басылып, ұлан-байтақ қазақ даласында таратылды.

Алаш ұлына!

Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Құні кеше құл едік, енді бұл күні теңелдік. Қам көнілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлық та, құлдықта ұстаган жауыз үкімет, өзгеге қазған оры өзіне көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жұз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында есқі үкіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында, Россияда қол астындағы халықтардың бәріне: дін, ұлт, тіл айырмасына қарамаң, азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өнімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкірлік! Бұл бостаншылық кілтін ашқан ерлерге сансыз раҳмет!

Сүйікті Алаштың Азаматы! Бізді бұл қуанышқа, бұл бостаншылыққа жеткізген кім? Біз кімге борыштымыз? – Соны ойлалық. «Жамандықты ұмыт, жақсылықты ұмытпа» деген нақыл бар. Еккенде жоқ, сепкенде жоқ қазақ халқы бостаншылыққа ортақ болып отырмыз. Бізге осындағы теңдік әперіп отырған орыс халқының ақ жүрек – адад ниетті көсемдері қан төгіп жеңіп алды. Олардың бұл жақсылығын қалай қайтарамыз?

Есқі үкімет заманында қазақ халқы Россияға өгей едік, бізге үкіметтің жаны ашымайтын еді, біздің жанымыз үкіметке ашымайтын еді, оның арын арлап, намысын намыстамайтын едік. Мұның зор белгісі былтыр көрінді. 25-інші июнь жарлығы шыққанда қазақ халқы қандай

болды!. Егер ескі үкімет бізді тең ұстап отырған болса, қазақ бүлінер ме еді, қарсыласып қан төгер ме еді. Біз қазаққа «көн, қарсы келме» дегенде рахымсыз үкімет жай-күйіне қарамай, қырып-жойып жүрттың берекесін кетірерін біліп, амалсыздан көн деуші едік. Біздің жоруымыз расталғанын халық көрді. Енді ол жауыз үкімет жоқ: бастығы патшасы болып, қанішер қара жүректер қазір тұтқында. Бұл күнде жүрттың бәрін туысқандай тең қарайтын, ешкімді алаламайтын жаңа үкімет сайланды. Бұл үкімет күшайсе, біздің де күшайгеніміз, бұл үкіметтің күші кемісе, біздің де тілегіміз босқа кеткені. Жаңа үкіметтің күші кеміп, халыққа беріп тұрған бостандықтан айрылуына, жауыз үкімет бас көтеріп, бұрынғы таз кебімізге түсіруіне екі түрлі ықтимал бар: бірі – немістен жеңілуі, екіншісі – ішкі астыртын дұшпандардан жеңілуі. Орыс немістен жеңілсе, бұрынғы үкімет орнына қайтып, Николай қайтадан таққа мініп, жүрттың сорын бұрынғыдан да жаман қайнатуында сөз жоқ. Жаңа үкіметтің ішкі дұшпандарының тілегі осы. Иншалла, бұл болmas!

Біз қазіргі әділ үкімет, азат Россиямен бір тілекте, бір кемедеміз, кемедегінің жаны бір. Россияға бұрын жанымыз ашымайтын еді, қабырғамыз қайыспайтын еді, енді орыс халқының өзімен тереземіз тең болған соң, жақсылығына сүйінеміз, жамандығына күйінеміз. Тілек бірге болған соң, тірі болсақ бір төбеде. өлсек бір шұқырда болуымыз керек. Жүрттың бәрі осылай бірігіп, тізе қосып, қайрат қылғандағана азат халық бола аламыз. Соның үшін жаңа үкіметтен қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек.

25-нші июнь жарлығы бойынша соғыс тылындағы қызметке енді алынатын бұратаналарды, халықтың шаруасы күйзелмесін деп, жаңа үкімет алушты тоқтатты. Бұрынғы алынған жігіттер осы күні жұмыс қылыш жатыр. Біздің қолымыздан келер көмегіміздің зоры – сол бұрынғы

жұмысшылар ерлік көрсетіп, аянбай жұмыс қылу. Олардың жай-күйін жаңа үкімет жеңілтеді, қазақ та қарәп тұрмаяу керек. Біздің жігіттер соғысқа әуелде зорлықпен келсе де, енді орыс халқының жақсылары һәм әскері арқасында бостаншылық алған соң, соғыс біткенше аянбай қызмет етсе, алған бостаншылығымыздың қолқасын түгел қайтара алмасақ та, орыс халқының алдында ұялмас едік. Міне, біздің көмегіміз осы болу керек. Мұны жігіттер де, жұрт та ойласын.

Ескі үкіметті аударып таstadtық деп, орыс әскері һәм жұмысшылары қарап отырған жоқ. Бұрынғыдан артық көңілденіп, ендігі қызмет өзіміз үшін, алған азаттықтан айрылып қалмалық деп, он есе қайрат көрсетіп отыр. Алмақтың да салмағы бар. Жақсылығына ортақпаз, жамандығынан аулақпаз десек, құдайға қас болармыз, жұртшылығымызға таңба болар. Орыс халқы бостаншылық жолында жанын құрбан қылғанда, біз терімізді қиялыш. Ескіні қуаттаушы жауыз ниетті жансыздар жоқ емес. Олар халық арасына, әскер арасына сөз жүргізіп, азғыруы ықтималы бар. Сондайлардың сөзіне алданып, ғұмыр бойы естен кетпес өкінішке ұшыраудан сақтанаңдар. Ұйымдастып, жаңа үкіметтің қүшесінде қызмет қылалық, кешікпей ашылатын Учредительное Собрание һәм г. Думада бәйгеге қосылып, жүлде алып, халқымыздың бақ-берекесіне жол ашалық.

*Галихан, Мұстафа, Миңқұб.
Петроград – 20/III.*

Бұл құжаттың мазмұнына тереңірек зер салсақ, Ресейдегі 1917 жылғы ақпан төңкерісі одан кейінгі Қазан төңкерісі, Алаш саяси қозғалысы туралы талай-талай шындыққа көз жеткізуге болар еді.

Осы арада түсінікті болу үшін, біраз шегініс жасап жоғарыдағы жеделхатқа қол қойған қазақтардың қырырдағы Минскіде неге жүргенін көрсете кету де қажет сияқты.

Жалпыға мәлім, 1916 жылғы 25 маусымда Ресей патшасы жарлық шығарып, батыс майдандағы соғысқа көмектесуге деген желеумен 19 бен 31 жас аралығындағы қазақ жігіттерін әскери жолмен жинап, жөнелту жөніндегі нұсқау берген болатын. Мұндай қауіпті 1914 жылдың өзінде-ақ сезген Ә.Бекейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов сияқты қазақ көсемдері бейбіт халықты зорлық-зомбылықтан қырғыннан сақтап қалудың сауатты жолын іздестірді. Мұндай жол екеу-ақ еді:

Біріншісі, заңға бағынып, қара жұмысқа адам жіберу. Әрине, жігіттерді шетінен көгендереп тізіп беру емес, ұстамдылық сақтап, қазақ тұрмысына келетін ауырт-палықты жеңілдету жағы қарастырылды. Мемлекеттік билік алдына тиісті мәселелер қойылды. Қазақтың ұлттық ерекшеліктерін, табиғи ортасын ескеру туралы тілек білдірілді.

Ал, екінші жол – қару ұстап мемлекеттің заңына қарсы шығу, майдандағы қара жұмысқа адам бермеу еді. Саяси бағдарламасыз, елдің бірқатар аймақтарында стихиялы түрде басталып кеткен қарулы көтерілістердің нәтижесі немен аяқталғаны мәлім.

Демек, тарихи-ғылыми тұрғыдан алғанда Әлихан Бекейхан бастаған алаш көсемдерінің ұстанымы бірден-бір дұрыс жол екендігін түсіну қыын емес.

Міне, осы кезде Ресей-Герман соғысының Батыс майданына қара жұмысқа алынған қазақ жастарына қамқор болмаққа, оларды тілі бөлек, діні бөлек, жат қауым арасында, ауасы мен сұы басқа, жері басқа аймақта қырылып қалудан сақтау үшін Әлихан Бекейханов бас

болып, бірқатар адам өз еркімен Белоруссия ормандарында окоп қазып жүрген бауырларының ортасына барып еді.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 221-санында Ә.Бекейханов майдандағы қазақ жастарына жөн көрсетіп, ақылшы болуға ел азаматтарын аттандыру жөнінде мынадай құлақтандыру бастырды: «Төмендегі инабатты адамдар көрсеткен жігіттерді переводчикке аламын: Қарқаралыда Қасым Мәмлиев, Семейде Турағұл Абайұлы, Нұрғали Құлжанов, Омбыда Ережеп Итбаев, Қызылжарда Салмақбай Құсемісов, Ахмет Жанталин, Бекейліктө Шәнгерей Бекеев ...» осы құжатта Әлекен, сонымен қатарап: «Майданға келіп, жігіттерді ептейтін, пара алатын, іске еріншек, переводчик әуре болмасын», деп те қатты ескерткен. Осынау ары таза, азаматтығы кемел, таңдаулы адамдардың есімдерін ұмытпайық.

Алаш көсемдерінің 1916 жылғы оқиғалары жөніндегі ұстанымы қазақ тарихында көпке дейін бұрмаланып келді. Ә.Бекейханов бастаған қазақ оқығандары бірінші дүниежүзілік соғыста женіліс тауып жатқан Ресей жағына көмек көрсетуді өздерінің азаматтық парызы деп санамасада, заң жүзінде патша жарлығына қарсы шығуды қолдамады. Көзі ашық, саяси сауаты бекем қазақ көсемдерінің бұл ұстанымы Кеңес кезінде сатқындық деп бағаланды. Шын мәнісінде жағдай қалай еді? Бұған жауапты Міржақып Дулатовтың 1930 жылы ОГПУ тергеушісіне жазып берген мына мәлімдемесінен табамыз.

(Міржақып Дулатов дәл осы оқиғага байланысты «Қайда едін?» деген өлең де жазған.-З.Т.).

«Маңайдағы болып жатқан не сұмдықты көріп, білі жүріп, қорғаушысы, панасыз, қол берушісі жок жүрткі жанымыз ашып біздер сол кезеңде үкіметке қарсы әрекет-ті дұрыс еместігін түсіндіруге, ел көтерілген жағдайда қанны көп төгілет інін, екі жақтың күши те еместігін халыққа айтып, ұғындыру жолын ақыл-дастық.

Кейіннен барып, «жау кеткен соң қылышыңды боққа шап», дегеннің керін жасап, біздің кейбір жолдастар бізді кезеңі келгенде халық қозғалысын басқара алмады, ақ патша құйыршығына айналып кетті деп кінәлай бастады. Мұндай сөзді сол кезеңнің нағыз шын жағдайымен жай көз жеткізіп білмеген адамдар ғана айтады. Білген болса, айтпас еді.

Шындығында біз халықтың басын бәске тіkkіmіz келмеді. Халық тағдыры карта ойныны емес. Қолымыздан келгені «Қазақ» газетінің редакциясы болып, майдандағы окоп қазуға, тылға жөнелтіліп жатқан қазақтарға көмек көрсетуді ойластырдық, осы мақсатпен бүкіл қазақ оқығандарына үндеу көтердік»⁹.

ҚАЗАҚ СЪЕЗДЕРИ. Ресей мемлекетіндегі Ақпан төңкерісі қазақ даласындағы ұлт-азаттық күрес бағытындағы саяси ойсананы дүр сілкіндірді. Ел жанашырлары, қазақтың көзі ашық білімді көсемдері дастап, әр қырда бірінен соң бірі қазақ съездері өте бастады. Сөз болған мәселе біреу: Отаршыл патшалық билеу жүйесі күйрекеннен кейін Қазақ халқының жағдайы қандай болмағын талқылау, бүкіл ұлттың басын қосатын ортақ бағдарлама қалыптастыру еді.

Кеңес дәуіріндегі тарихи әдебиеттерде осынау ұлттық съездердің бәрі большевик саясатына қарсы, ұлтшылдар мен «халық жауларының» жиындары деп бағаланып келді. Алдымыздағы ұрпақ соған сенді. Шынында, бұл съездерде большевик, социализм... деген сөздер жоқ, тек қана ұлт бірлігі, оның амандығы мен келешегі туралы адал ниеттен шыққан пікірлер айтылды. Өзге ұлттарға, басқа мемлекеттік, саяси құрылымдарға қарсы бағытталған әнгіме болған жоқ. Өкінішке қарай, осы уақытқа дейін осы бір «облыстық съездер» деп аталған

⁹ Досжанов Д. Абақты. Алматы., 1992, 107-бет.

саяси-ұйымдастыру шараларының бағасы толық берілмей келеді.

Ақиқаттан аттамай пайымдайтын болсақ, қазақ халқының бүгінгі Тәуелсіздікке ұмтылған алғашқы саналы, саяси қадамдары, көтерілген баспалдақтары осы съездер еді. Тәуелсіздік тұғырының іргетасы осылай қалаға бастаған. Бүгінгі ұрпақ мұны жан-жақты білуге тиіс.

1917 жылғы 2-8 сәуір күндері Орынборда **Торғай облыстық** қазақ съезі өтті. Онда Ресей конфедерациялық мемлекет болуға тиіс. Қазақстан оның құрамындағы демократиялық, парламенттік республика. Халық билігінің демократиялық көрінісі ретінде ауылдық, болыстық, уездік және облыстық азаматтық комитеттер сайлау жолымен құрылуға тиіс екендігі жарияланды.

Съезді «Қазак» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсынов сөз сөйлемеп ашты және съездің тәрағалығына сайланды. Торғай облысының губернаторы Эверсман съезді құттықтап сөз сөйлемек еді, бірақ құлаған өкіметтің өкілі ретінде оған сөз берілген жоқ.

Съезд қабылдаған қорытынды қарарда кешікпей жалпықазақ съезін өткізу қажеттігі жазылды. Жалпықазақ съезінің бағдарламасын әзірлеу, өтетін күні мен орнын тағайындау үшін сегіз адамнан бюро сайланды. Оның құрамына: Әлихан Бекіханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сейдәзім Қадырбаев, Омар Есенғұлов, Имам Әлімбеков, Есен Тұрмұхамедов және Керей Тұрымов сайланды. Бір атап өтетін жағдай, бұл съезге қазақтың тұнғыш дәрігер қызы, кейін Ташкент университетінің медицина факультетін бітірген Аққағаз Досжанова да қатысты.

Бұдан кейін, 1917 жылдың сәуірдің 19-22 күндері Орал қаласындағы цирк үйінде **Орал облыстық** қазақ съезі ашылды. Оған 800 адам қатысқан. Бұл съездің тәрағалығына Том округтік соты прокурорының

орынбасары болып істейтін Жаһанша Досмұхамедов бірауыздан сайланды. Съезд төрағасының ұсынысымен азаттық жолында құрбан болған қазақ азаматтарының рухына дүға бағышталды.

Съездің қарапында: «қазақ халқы демократиялық республика идеясын қолдайды, ерекше федеративтік-демократиялық құрылымды жақтайды... аз халықтардың өз келешегін өзі анықтауына құқығы бар» екендігі атап көрсетілді.

Жер мәселесі жөнінде: «облысқа сырттан қоныс аудару тоқтатылсын, жерді бөтенге беру тоқтатылсын, қазақ жерлерін ешкім тартып алуына жол берілмейді, арендаға берілмейді, салық қаржылары қазақтардың пайdasына қалдырылсын, ал бұрын қоныс аударып келгендер сол жерлерге иелік ете берсін, қазақтар олармен тату көршілік жағдайда тұратын болсын», деген қағидалар жазылды.

1917 жылғы сәуірдің 25-нен мамырдың 7-не дейін Омбы қаласында Ақмола облыстық қазақ съезі өтті. Съезді дайындаған – белгілі Алаш қайраткері Ережеп Итбаев бастаған ұйымдық комитет. Оған Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы және Петропавл уездерінен 250 делегат қатысты. Съезд төрағалығына заңгер Айдархан Тұрлыбаев, орынбасарлары болып Ережеп Итбаев пен Міржақып Дулатов, хатшылығына Мұхтар Саматов, Асылбек Сейітов және Тоқбаев сайланды. Бұл съезге Мағжан Жұмабаев қатысып, ол 7-8 мамырда Мәскеудегі бүкілрестейлік мұсылмандар съезіне делегат болып сайлануына байланысты, Омбыдан жедел жүріп кетті.

Қорытынды мәжілісте он адамнан Омбы облыстық қазақ комитеті құрылды. Оның төрағалығына Айдархан Тұрлыбаев сайланды. Тұрлыбаев 1877 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезі Мезгіл болысында туған. 1897

жылы Омбы гимназиясын, 1897-1902 жылдары Санк-Петербор университетінің заң факультетін бітірген.

1917 жылы Алаш партиясы құрылатын I жалпықазақ сиезінің де, Алаш автономиясы жарияланатын II жалпықазақ сиезінің де үйымдастыру және өткізген алаш көсемдерінің алдыңғы легінде Петропавл уезінің өкілі осы заңгер Тұрлыбаев болған.

Большевиктер пен Алаштың ашық айқасы жылдары қайраткер азаматтармен бірігіп Семейде бір ұлт полкін жасақтауға жәрдемдеседі. 1919 жылы ақпанды Омбы қаласында Колчак үкіметінде «Қазақ халқының әкімшілік-шаруашылық құрылымы туралы мәселе» қаралған жыныға Әлихан Бекейханмен бірге қатысқан. Кеңес өкіметі тұсында ол Омбы қаласының түрлі заң орындарында адвокат, кеңесші, сот жүргізуісі болып қызмет атқарады. 1934 жылы абақтыға жабылды. 1937 жылы қайта ұсталып, ату жазасына кесілді. РФ Омбы облысы федералдық қауіпсіздік қызметі мұрағатында Айдархан Тұрлыбаев туралы бірқатар деректер сақталған.

Өлкеміздің қоғамдық-саяси өмірінде елеулі ізі қалған, азаттық күресінің тағы бір көсемі жерлесіміз А. Тұрлыбаевтың есімін ұрпақтар есінде қалдыру үшін бір белгі қажет-ак.

Осылайша, тұңғыш рет ұлан-байтақ қазақ даласының түпкір-түпкірінде халықтың мұны мен мұқтажын корғайтын ұлттық белгідегі мемлекеттік билік органдары дүниеге келді. Қызылжар үшін бұл – 1917 жылғы сәуірдің 25 күні еді.

Семей облысы қазақтарының 200-ге тарта делегат қатысқан съезі сәуірдің 27-сі мен мамырдың 7-сі аралығында Семейде өтті. Съездің төрагасы Жақып Ақбаев, орынбасарлары Халел Габбасов пен Райымжан Мәрсеков, төралқа мүшелері Әлімхан Ермеков пен Мұстақым Малдыбаев болды. Съезді Шәкәрім қажы

арнайы құттықтады. Павлодардан, Бекей ордасынан, Омбыдан, Томнан, Орынбордан, Ташкенттен жеделхаттар келді, Әлихан Бекейханов өз атынан құттықтады.

Мұнда да жалпыұлттық қазақ съезін өткізу туралы басқа облыстық съездердің шешімдері қолдау тапты. Съезд қарарына: «Ресейді мекендейтін халықтардың бостандығын, теңдігін және туысқандығын қамтамасыз ететін құқықтары баянды етілуге тиіс; әрбір халық өзінің ұлттық, тұрмыстық, мәдени, экономикалық, тарихи-жаграпиялық ерекшеліктеріне сәйкес саяси өмірін құруға құқылы» екендігі жазылды. Қазақтың дербес саяси партиясын құру және оның мақсаты демократиялық федеративтік-парламенттік республика болуы мақұлданды.

Алдағы Бүкілқазақтық съезге делегаттар болып: Григорий Потанин, Әлихан Бекейханов, Әлімхан Ермеков, Жақып Ақбаев, Халел Фаббасов, Мұқыш Боштаев, Турағұл (Абайұлы) Ибраһимов сайланды.

Семейде өткен бұл съездің бір маңызды өзгешелігі – онда жалпықазақтық съезді **Петропавл қаласында** өткізу жөнінде шешім алынды. Бұл шешімнің алынуы да тегін емес. Петропавл қаласының орналасуы, қатынасқа ұрымталдығы, Омбыға жақындығы, т.с.с. шарттар еске алынған болса керек. Егер бірінші жалпыұлттық қазақ съезі Петропавлда өткендей болса, Қазақ автономиялы республикасының тұңғыш астанасы **Орынбор** емес, **Петропавл қаласы болатыны әбден мүмкін**.

Бұл шешімнің қалайша тез өзгеріп, жалпы қазақ өкілдерінің басын қосуға неге Орынбор таңдалды деген сұраққа бірден жауап бере алмаймыз. Қолымызда дерек жоқ.

Сонымен, жалпы қазақ съезі **1917 жылғы 21-шілдеде** **Орынбор қаласында** ашылды. Оған Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Ферғана облыстарынан және Бекей қазақтарынан делегаттар қатысты. Бұл съездің

тарихи маңызын түсіну үшін оған қазіргі Қазақстан аймағына кіретін барлық жерлерден өкілдер қатысқанын баса айтуға тиіспіз.

Съезд төрағасы - Халел Досмұхамедов, орынбасарлары - Ахмет Байтұрсынов пен Әлмұхамед Көтібаров, хатшылары - Міржақып Дулатов пен Асылбек Сейітов.

Қаралған мәселелердің ішінде ең негізгісі Ресей мемлекеттілігі және оның құрамындағы Қазақстаниң тағдыры болатын. Бұл орайда «... **А.Байтұрсынов** ғен **М.Дулатов** «автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын ұсынды, ал, **Ә.Бекейханов** «демократиялық, федеративтік және парламенттік Россия республикасының құрамындағы» қазақтың ұлттық-территориялық автономиясын болуын қалады... съезд басым көшілікпен **Ә.Бекейхановтың** ұсынысын қолдады».

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 31-шілдедегі санында жарияланған съезд қаулысы «қазақ облыстары ұлт жігіне қарай областной автономия алуға тиіс», деген редакцияда берілген»¹⁰.

Жер мәселесі жөнінде съезд делегаттары: «Қазақ жерлері ешкімге, ешқандай жолмен берілмейді. Қазынаның жері дегеннің бәрі қазақтың жері болғандықтан, иесіне қайтарылсын», деген мәмілеге келді.

Бүкілқазақ съезі облыстар бойынша Ресей Құрылтай жиналышына депутаттыққа кандидаттар тізімін бекітті. Шын мәнінде ең жоғарғы билік құрылымын белгілейтін бұл ұлы жиынға қазақ халқының ең беделді әрі білімді ұлттық көсемдері сайлануға тиіс деген шешім алынды. Олардың арасында: **Ә.Бекейханов**, **А.Байтұрсынов**, **М.Дулатов**, **Ж.Ақбаев**, **Ә.Ермеков**, **Х.Досмұхамметов**, **Ж.Досмұхамметов**, **М.Тынышбаев**, **Ы.Жайнақов**,

¹⁰ «Қазақ» газеті, 1917, 31-шілде.

М.Шоқай, С.Қожанов, Б.Құлманов, Г.Потанин... сияқты аса көрнекті қайраткерлер болды.

Ақмола облысынан сайланғандар: Тұрлыбаев Айдархан, Сейітов Асылбек, Итбаев Ережеп, Жанайдаров Сейілбек, Тілеулин Жұмағали, Дүйсенбаев Рақымжан, Жұмабаев Мағжан, Абылаев Сұлтанмұхамед, Меченбаев Сыдық (фамилиясы қате жазылған болуы керек. – З.Т.), Күсемісов Салмақбай, Болғанбаев Хайретдин.

1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін қазақ даласында саяси ахуал нағыз ұлттық, тәуелсіздік сипатына ие болып, бүкіл халықтың мұддесі көтерілген бұл съездер жөнінде осынша баянды әнгіме етуіміздің мәнісі неде? Солардың қорытындысы ретінде **Орынборда** өткен **Бүкілқазақ съезі қазақ халқының тарихында өте-мөте маңызды, бұрын болмаған және енді қайталанбайтын оқиға**.

Егер біз бүгінгі тәуелсіздігіміздің Қазақстан халықтарына, оның ішінде мемлекет атын әйгілеген қазақ халқына қандай жақын әрі қымбат екендігін жан-жүргімізben түсінетін болсақ, соның **бастау қайнары** осы съезд болатын.

Рас, съезд материалдарында тәуелсіздік, «Алаш» партиясы деген сөздер кездеспейді. Бірақ, зерделеп түсінген адамға бұл съездің саяси бағыт-бағдары, құрылған немесе құрылғалы тұрған саяси партияның, бүкіл ұлтты тапқа, топқа, жікке, жұзге, руга бөлмейтін жалпы ұлттық демократиялық саяси партияның ісі екендігі көрініп тұр. Және де бұл менің жорамалым ғана емес, тарихи факт.

Қазақ Тәуелсіздігі үшін құрестің шындаған биік, құздай қатерлі бір тұсы 1917 жылғы осы 13 желтоқсан болуы да тегін емес-ау. Содан 69 жыл өткен соң, желтоқсанның ызығарлы түнінде қаншама күнәсіз қахзақ жігіттері мен қыздарының қаны төгілді, одан тағы бес жыл кейін 61-

желтоқсан құні Қазақстанның Тәуелсіздігі жарияланды, аспанымызда көгілдір ту желбіреді.

Осы желтоқсандардың айтып жеткізуге болмайтын маңызын сонау 1918 жылы өзіміздің Қызылжарда шығып тұрған «Жас азамат» газеті қалай жазғанын еске салсақ артық болmas.

ЕКІНШІ ЖАЛПЫ ҚАЗАҚ СЪЕЗИНДЕ АЛТЫ АЛАШТЫҢ БАЛАСЫ ТУГЕЛ БАС ҚОСЫП, ҚАЗАҚ ҰЛТЫНЫҢ КЕЛЕШЕКТЕГІ ЕЛДІГІНЕ НЕГІЗ ҚҰРҒАН ТАРИХИ 13-НШІ ДЕКАБРЬ КҮНІ - БҮТІН АЛАШ ҰРАНДЫ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНЕ ҚҰТТЫ БОЛСЫҢ!
(Басқарма).

Он үшінші декабрь

[1917 жылғы] 13-інші декабрь - Екінші жалпы қазақ съезінің Ақ орда тігіп, Алтын ту көтеріп, автономиялы жүрт боламыз деген құні. «Автономияға мал-жанды құрбан қыламыз!» деп қойған соң, күніреніп Құран оқығанда, ақжүрек адап ниетпен ақсақалдар, жастар тілек қылғанда, қуанғаннан моллалардың көңілі босал, еңіренген құні. Мінеки, сол ұлт қанын тасытқан, үміт құрағына ат шаптыртқан тарихи 13 декабрьге - тап бір жыл.

Осы бір жылдың ішінде Алаш тізгінің қолына алған «Алашорданың» басынан кешкен ауырлықтары көп болды. Әлі де тар кешу, тайғақ жолдар болуы мүмкін. Ұлт тілегі бір күнде тездікпен һәм женілдікпен орындалмайды, «от алып, қамысқа түсуді» көтермейді.

13 декабрдің қазіргі алдымызға тартқан жемістері Алаш автономиясына іргетас салды. Ұлт - бір. Шашыраған ұлтшылдықты бір ізге салып, бір жерге жинап, ұлт құресіне үлгі берді. Ұлт - екі. Жалған ұлтшылдардың өрісін тарылтты. Ұлт - үш.

Осында, өлгенді тірілткен, өшкенді жандырған, өткен дәуренді, ұшқан бақты еске түсірген 13 декабрьді өте күрметтеп өткізуге, саясат дүниесі сау қалпында емес.

Бірақ, қоюланған тұн тараңқырап, кейін бұлт ажырап, нұрын төгіп, таң ататын. Ерте ме, кеш пе, 13 декабрь Алаш елінің ардақты қундерінің бірі саналар. Алаш тарихына алтын сиямен жазылар.

[«Жас азаматты» алып оқитындардан сұраймыз:]
«Россия бостандығының тарихын тізетін орын аштық. Соған 1917 жылдың февраль өзгерісінен бері болған оқиғаларды, съездердің қаулыларын, таратылған жарнамаларды, кітаптарды, 1905 жылдан осы күнге дейін жұрт үшін жаңын салып, бостандық жолында қызмет қылыш келе жатқан ұлт адамдарының жайынан баяндама һәм басқа нәрселерді жинап, осы орынға жіберіп тұрындар» деп жар салып сұрап отыр. Сондағы мақсаты: мемлекет өзгерісінің (революцияның) тарихын тізіп, бұқара халықтың алдына айна қылыш, өз мақсатын өзіне көрсетпек. Мәдениет жолына аяқ басам, жарыққа қол сермеймін, деген жұртқа өзінің һәм басқаның бұрынғы кім екенін танып, таразыға салуы үшін тарих керек.

Өткенді еске түсіріп, жақсыдан жаманды, қараңғыдан жарықты айырып, адамның көз алдына айқын ашып көрсететін - осы тарих. Надандық үйқысынан жаңа бас көтеріп, жарық жолға қарай қарманып, қол сермеушінің бірі - біздің қазақ. Және сол жарық жолға жетуге дауа болатын көп құралдың бірі де - тарих.

1914 жылдан бергі дәуірді дүниежүзі тексере қарап, құндеңгісін күнде тізіп, тарих таразысына салайын деп отыр. Тарихты анау-мынау кісі жаза бермейді. Тарих жазушы санаулы болады, және ол адам көп еңбек сіңіріп, есі кетіп, жан шыққанда барып, өзінің ақылы мен миын харып қылыш, ойдан-қырдан жинастырып алып қана, ісін жарыққа шығара алады.

Мінеки, сондай адамның жұмысының оқайланып, ойлаған жеріне тез жетуі үшін, оған көптің жәрдемі керек. Сөз қысқасы: «Біздің тұпкі мақсатымыз 1914 інші жылдан бері қарай болып келе жатқан өзгерістерде халық басынан қандай құндер, қандай күйлер кешірді, соларды Алаштың ұлттыл азаматтары шамасы келгенде осы күнгі газеттеріміздің басқармаларына жинап жіберіп тұрса екен, -дейміз.

Керекті материалдар:

1914 жылы басталған зор соғыстан ел арасына қандай өзгеріс кірді, қай жерде қандай істер болды? 1917 жылы бостандықтан соң, қандай мекемелер ашылды. Олардың қаулылары, істеген істері [қандай?] ел ішіне қандай жаңа кітаптар, жарнамалар таратылды? Қандай газет-журналдар шықты? Қандай қауым, ұйымдар ашылды?

Олардың істеген істері (Большевик уақытында болған оқигалар, олардан қайда, қандай зиян келгендігі). Қазақ үшін жаңын салып, бостандық үшін аяnbай азап шегіп, жұртты өрге сүйреп келе жатқан азаматтар жайынан һәм басқалар. Осы материалдарды «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Абай» басқармаларына осы бастан жинауға қам қылып, оларға Алаштың азаматтары тартынбай, керекті нәрселерді уақытымен жеткізіп тұрса екен дейміз. Бір керек нәрсе осы.

Б.М.

«Жас азамат», 1918 ж. 26 желтоқсан, № 17.

Ұлт көсемдерінің Тәуелсіздік жолындағы құресінің адалдығына дәлел ретінде «Қазақ» газетінің 1917 жылдың 5 қазандағы 244-санында редакция атынан жарияланған хабарды көлтіреміз. Бұл хабарда: «...саяси партия құрылатын күн жақын. Ол үшін жеке съезд өткізу керек. Әзір қазақ партиясының бағдарламасы жасалған жоқ. Оның негізіне бірінші Жалпықазақ съезінің қаулысы

алынар (астын сыйған мен. – 3.Т.). Болашақ партиямыздың атын ата-бабаларымыздың ұраны болған «Алаш» деп атағымыз келеді. Жалпықазақ съезінің шешімдерін қолдайтын әрбір қазақ Құрылтай жиналышына ұсынылатын кандидаттардың тізімін бір ғана «Алаш» партиясының тізімі деп атағаны жөн» делінген.

Одан әрі «... Осылайша, қазақ мұддесі орыстармен қабыспайтын барлық облыстарда кандидаттар «Алаш» партиясының тізімімен өтетін болсын. Газеттің осы номері... кешігіп шыққандықтан, барлық облыстарға: «біздің партиямыз - қазактың «Алаш» партиясы деп аталатыны туралы» жедел хат жібердік», деген сөздерді оқимыз.

«Алаш» партиясын құрсағында өсіріп, дүниеге келтірген «Қазақ» газетінің төңірегіндегі қайраткерлер тобы, осылайша, Орталық комитеттің атқаратын жұмысын қолымен істеп, мойнымен көтеріп, тарих алдында зор жауапкершілік арқалаған.

Ойымызды тиянақтау үшін тағы да: «Құрылтай жиналышына ұсынылатын кандидаттардың тізімін бір ғана «Алаш» партиясының тізімі деп атаған жөн» деген сөздерге назар аударайық. Басқаша айтқанда, бұл тізімге кірген адамдар «Алаш» партиясының атынан ұсынылған кандидаттар екендігінде күмән бар ма? Жоқ.

Міне, осылайша, сол бірінші съезде Құрылтайға депутаттыққа кандидат болып қазақ атынан ұсынылғандар тізіміндегі Қызылжарлықтар: Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Хайретдин Болғанбаев, эрине, жеке бөліп көрсетеміз – Мағжан Жұмабаев, «Алаш» партиясының іргесін қалап, шаңырағын көтерушілер екенін дәлелдейміз. Әйтпесе, әлдебіреулер толық білмегендіктен, кейбіреу білсе де, айтқысы келмегендіктен сол Мағжанды немесе Жұмағалиді «Алаш» қозғалысына қатысқан еді,

«Алашордада» қызмет істепті», деп бәсекесітүге бейім тұрады. Мұны оқыған бүгінгі жастар жағы, жазығы қанша, осылай екен деп сенеді.

Бүкілқазақтық Алаш съезі, II съезд, «Алаш съезі» деп аталған екінші жыны 1917 жылғы 5-13 желтоқсан күндері Орынборда өтті. Бұл съездің маңызы қазақ халқын тұтастыққа, бірлікке шақырды. Партия болып, топ болып жіктелуге қарсы, бірлік үндеуін М.Дулатов пен А.Байтұрсынов жазды.

Съездің қаулысынан үзінді келтірейік:

«...Бүкіл қазақ-қырғызды билейтін өкімет керектігін ескеріп, съезд бірауыздан қаулы қылды:

I. Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Фергана, Самарқанд облыстарындағы және Амудария беліміндегі қазақ уездері, Закаспий облысындағы және Алтай губерниясындағы іргелес болыстардың жері, бірыңғай іргелі халқы – қазақ-қырғыз, халі, тұрмысы, тілі бір болғандықтан, өз алдына Ұлттық-жерлі автономия құруға;

II. Қазақ-қырғыз автономиясы Алаш деп аталсын;

III. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша Ұлт Кеңесін құруға. Мұның аты – Алаш Орда болсын. Алаш Орданың уақытша тұратын орны – Семей қаласы.

Алаш Орда бұл күннен бастап, Қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады».

Алаш Орданың төрағасы - Әлихан Нұрмұхаметұлы Бекейханов екендігі тарихтан мәлім. Ұлт кеңесінің құрамына 15 адам сайланды.

«Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы 22 қаңтардағы санында осы съездің жұмысына байланысты Ә.Ермековтің «Жасасын, Алаш, жасасын!» деген мақаласы басылды. Онда былай делінген:

«Желтоқсанның 12-күні, тұс ая, сағат 3-те дүниеге «Алаш» автономиясы келіп, азан шақырылып ат қойылды. Алты алаштың баласының басына Ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді. Үлкен ауылдарға қоңып, шашылып жүрген қазақ жұрты өз алдына ауыл болды. Отансыз жұрт Отанды болды».

Әлбетте, «Алаш» туын көтерушілердің бірде-біреуін кемітуге болмайды. Олардың әрқайсысының өз орны бар. Егер белгілі-белгісіз себептермен кейбіреулеріне қазір құрмет көрсетілмей жатса, біреулерін оздырып, біреулерін ұмытып жатсақ, ол – біздің кінәміз. Бәлкім, етектен тартар қазақшылымыз болар.

Іздеушісі барлар, бұрыннан ауызға ілініп қалғандар тарихтың мәре-төбесінен орын алғып отыр. Ал, кейбіреулері шаң басқан архив сөрелерінде әлі де өз кезегін күттеде. Бірақ, мұндай жағдайда «өлі арыстаннан – тірі тышқан артық» бола алмайды. Саналы ұрпақ бұл кемістіктің орнын толтыра尔. Азаттық, тәуелсіздік жолында шейіт болған аталарымыздың аруағы разы болсын десек, соларды жарыққа шығарайық. Сіз оқып отырған мына жазбалар сондай талпыныстың бір нышаны деп біліңіз.

Тағы да Міржақып Дулатов айтады:

Кешегі қара күндерде,

Жұлдызызсыз, айсыз тұндерде,

Жол таба алмай сенделіп,

Адасып Алаш жүргенде,

Бұл күнгі көп көсемдер,

Сұраймын, сонда қайда едің?!

Өзгені былай қойғанда Қазақстанның аса маңызды экімшілік, саяси-мәдени орталықтарының бірі Петропавл қаласында белгілі болуға, есімдері құрметке бөленіп, ел есінде қалуға тиіс қайраткерлердің кейбіреулерін көрсетсек, артық болмас еді. Бұл – біздің тарихымыз.

Солтүстік аймақтың халқының ұлттық құрамы, қазір көзі тірі ардагерлердің Кеңес үкіметі орнағаннан кейін алған тәрбиесі, көргені-білгені, саяси мәдениетінің деңгейі басқаша екендігі салдарынан еске алынбай, ұмыттылып бара жатқан есімдерді атап көрсетуді парыз санаймын.

Олар:

Әлихан Бекейханов – осы Петропавлда саяси күрес жолына түсken, Алаш партиясының негізін қалаған.

Міржақып Дулатов – Петропавлда тұрып, мұғалім болған. Бүкіл қазақтың азаттық ұраны болған «Оян, қазақ!» осында жазылып, кітап болып шыққан. Жақаң қазақтың алғашқы романы «Бақытсыз Жамал» Петропавлда жазып бітірген.

Мағжан Жұмабаевтың азamatтық, ақындық бетін ашқан ұстазы өзге емес – Міржақып Дулатов екені шындық.

Қошмұхаммед Кеменгеров, осы Қызылжарда 1918 жылдың жазында қазақ жастарының тұнғыш газеті «Жас азamatты» шығарған аса көрнекті көсемсөзші, алаштың көрнекті қайраткері.

Смағұл Сәдуақасов, Қазақ Орталық атқару комитеті төрағасының орынбасары. Қазақстанның жеке республика ретінде қалыптасуына, жер аймағының түгел болуына ерекше еңбек сінірген. 1921 жылы Ақмола губерниясын құру жөніндегі съезде ҚОАК атынан өкіл болып қатысқан. Облыстық қазақ баспасөзінің негізін қалаушы. Аса көрнекті көсемсөзші, жазушы, драматург. Алаш қайраткері.

Ережеп Итбаев, 1917 жылғы сәуірде Ақмола облыстық қазақ съезін Омбыда ұйымдастырып өткізген, съезд төрағасы болған. Алашорданың көрнекті қайраткері.

Айдархан Тұрлыбаев, Солтүстік Қазақстандағы тұнғыш қазақ комитетінің, басқаша айтқанда, тәуелсіз

мемлекеттік органның бірінші тәрағасы, Сібір ревкомындағы Қазақстан өкілі.

Ғалиасқар Куанышев, 1917 жылғы 4 маусымда Петропавл уездік қазақ комитетінің тұңғыш тәрағасы болып сайланған Алаш қайраткері.

Дәүлет Куанышев, 1917 жылғы 4 сәуірде Петропавл уездік атқару комитетіне мүше болып сайланған екі қазақтың бірі, көрнекті Алаш қайраткері.

Жұмағали Тілеулин, алғашқы уездік атқару комитетінің мүшесі, Ақмола губерниялық деңсаулық бөлімінің тұңғыш менгерушісі, губатком мүшесі. Петропавлдағы тұңғыш қазақ педагогика техникумын, мәдени ошақтарын ұйымдастыруши. Көрнекті қазақ публицисті, М.Дулатовтың, М.Жұмабаевтың азаттық қүресі жолындағы серігі. Алаш қайраткері.

Ахмет Жанталин, көрнекті публицист, алаш қайраткері, Әлихан Бекейхановтың, Міржақып Дулатовтың, Мағжан Жұмабаевтың сенімді серігі.

Еліміздің егемендігі үшін басын оққа байлаған ағалардың атын ұмытуға болмайды.

Кезінде «тапшыл», коммунист-белсендердің кітаптары арқылы жүртқа тарап, ақиқат ретінде қабылданған жалған мәліметтерді теріске шығаратын уақыт келді.

Тақ үшін, тамақ үшін шындықты көпе-көрнеу бұрмалаған жазғыштардың арқалап кеткен айыбын бүгінгі ұрпаққа бүкпей ашып көрсету міндегіміз.

ҚЫЗЫЛЖАРДАҒЫ ЖАҢА БИЛІК

Алғашқы советтер Сайлаусыз құрылған билік • Қазақ комитеттері • «Алашорданың» түбіне Колчак жетті • Уездік ревком

Ресей патшасы Николай Романовтың тақтан тайдырылғаны туралы хабар Петропавлға 1917 жылғы наурыздың 1-күні жеткен. Ертеңінде мұндай шұғыл өзгеріске түсіне алмаған халық қала көшелеріне шықты. Алыпқашпа әңгіме тарады, Петроградтағы оқиғаларды әркім өзінше бағалады. Шағын-шағын саяси топтардың өкілдері жұрт алдына шығып, сәуегейсіді. Мысалы, қалалық дума патша құлағанымен, оның орнына келесі бір Романов, атап айтқанда, Михайл отыратын шығар деп те үміттенген көрінеді.

Жеке билік жойылғаннан кейін, саяси ұйымдар, әсіресе, социал-революционерлер Ресей астанасындағы төнкерісті қолдап, Петропавлда демократиялық билік орнатуға кірісті. 1917 жылғы 3 наурызда жергілікті «Приишимье» газетінде эсерлердің халыққа арнаған үндеуі жарық көрді. Онда «елде болып жатқан оқиғаларға сабырмен қарау керектігі, бүліншілік бастамау» туралы айтылды.

Ертеңінде, яғни 4 наурыз күні қалалық дума қоғамдық қауіпсіздіктің құрама комитетін құрады. Оған жергілікті көпестер, эсерлер мен РСДРП меньшевик қанатының өкілдері кірді.

Бұл арада айта кететін бір шындық бар. Кеңес дәүіріндегі тарихи әдебиетте нақты жағдай бұрмаланып, большевиктердің жетекші рөлі туралы айтылып жүрді. Шынында, Петропавлда большевиктік ұйымның болған-болмағанының өзі құмәнді. Болса, бәлендей белсенділік көрсете алмаған. Ал, Совдеп аталып жүрген алғашқы өкімет билігін құрған да большевиктер емес, тіпті тапқа

жіктелмеген, саяси және кәсіби ұйымдардың өкілдері болатын. Олардың алғашқы және кейін де көтерген ұраны: «Большевиктерсіз Кеңес», «Коммунистесіз Советтер». Өйткені, тек осы принциптер ғана халықтың барлық топтарынан билік органының құрауды мүмкін ететін еді.

1917 жылғы 14 наурызда Петропавл жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі құрылды. Оның құрамында да саяси ұйымдардың өкілі басым болмады, сан жағынан көзге түскені эсерлер еді. Павлуккий деген большевик хатшылыққа сайланыпты, бірақ кейін ол да кеңес құрамынан қылған.

Назар аудараптың жағдай – бұл кеңестің құрамына қазақ жоқ. Тіпті, Ресейдің орталық аудандарындағы өзгерістер қазақ халқына тікелей қатысы болмаған оқиғалар сияқты еді. Тек Алаш қайраткерлері қазақ халқының тәуелсіздік алтына мүмкіндік беретін тарихи жағдай туды деп есептеді.

Ал, кейін де айтылып жүргендей 1917 жылғы наурыздан қазан төңкерісіне дейінгі аралықта «қазақтан шыққан большевиктер немесе революционерлер» деген түсініктер түп-түгел ойдан шығарылған. Мұндай азыздарды қазан төңкерісін жеке саяси топтар ғана жасаган жоқ, халық, оның ішінде отарлау езгісіндегі халықтар жасапты, деген желбаз идеология құрастырған. Демек, кейін қазақ «революционерлерін» жаппай қырып тастаған коммунистік Кеңес үкіметі өздерінің не істегенін саналы түрде білген. Яғни, қазақтан ешқашан революцияшыл, большевик шықпағанын, олардың қолдан жасалған қырышақ екендігін өздері дәлелдеді. Өз мұддесіне алдал пайдаланып алғаннан кейін, мемлекет билігін иеленген соң кейін «қазақ большевиктерін» құртып, тарихтың күресініне лақтырып таставды.

Петропавлдың мысалына келетін болсақ, тарихта осындағы запастағы 33-атқыштар полкының солдаттары

большевиктерді жақтады, деген мәлімет бар. Бұған сенетін болсақ, сол полктің солдаттары үй тонап, кісі өлтіргені, қарақшылық жасап, қаланы үрейлендіргені де шындық. 1917 жылдың жазы мен күзінде «революцияшыл солдаттардың» қылмыстық бұзақылығы шектен шығып кеткен.

Уақытша үкімет билікті қолына толық ала алмай, саяси жағдай шиеленісіп тұрған кезде қыыр аймақтарда да берекесіздік орын алды. Уақытша құрылған атқару комитеттері мен қазақ комитеттері бас біріктіреді. Өйткені, олардың екеуінің мұддесі екі тұрлі еді. Қазақтар самодержавие күйрекеннен кейін өз тағдырына ие болғысы келді, бірақ білікті өкімет орнай қоймаған. Ал, қазақ еместер, жасыратыны жоқ, отаршылдық пифылдан алыс кете алмай, егер Қазақстан тәуелсіздік алатын болса, өздеріне жайсыз тиеді, деген ниетпен ашық қарсылық танытты. Мұның мысалын Семейден де, Верныйдан да, Қарқаралыдан да, Ақмола мен Қызылжардан да көруге болады.

Мысалы, 1917 жылы 14 сәуірде Петропавлдың уақытша уездік атқару комитетінің құрамын өзгерту туралы мәселе қарған жиналыш болды. Оған қала сыртындағы қазақ және орыс ауылдарынан өкілдер қатысты.

Жиналыста Ресей патшасы тақтан түскенімен, уақытша үкімет жергілікті билікті жүртшылыққа бермей жатқандығына наразылық білдірілді. Уездегі билік әлі де офицерлердің, казак әскерлерінің қолында қалып келеді. Сайлаусыз құрылған билік құрамына шаруалар мен қазақ ұлтының өкілдері шақырылмаған.

Осы жиналыста ғана уездік кенес деп аталатын басқару органының құрамы қазақтармен де толықтырылды. Атап айтқанда:

Полудин болысынан: Күсемісов Салмақбай Күсемісұлы, Жұмабаев Мәди, Куанышев Дәulet Өсербайұлы.

Тайынша болысынан: Сағынаев Қожахмет, Мөңкесор болысынан: Әлімбаев Аманжол, Петропавл қаласынан: Тілеулин Жұмағали және Сарытомар отырықшы болысынан: Абдолла Шанықов.

Орыс крестьяндарынан уездік атқару комитетінің құрамына Николаев және Благовещенка, Столыпин, Златоуст және Троицк болыстарынан бір-бірден өкіл енгізілді.

Петропавл уездік атқару комитетінің төрағасы болып, дихан-шаруа Николай Бычков, оған орынбасарлыққа қойма меңгерушісі Быков пен ұсақ қарыз инспекторы Медведев, хатшылыққа 33-полктің солдаты Одушев сайланды.

Осы жынын үстінде уездік атқару комитетінің мүшелігіне қазактардан Куанышев пен Тілеулин сайланды.

Жаңарып, қайта толықтырылған атқару комитетінің бұл құрамы да қазактарға теңдік бере қоймагандықтан, 1917 жылғы 4 маусымда Петропавлда уездік қазақ комитеті жеке билік органы ретінде дербес бөлінді. Оның төрағалығына Фалиасқар Куанышев сайланды.

Осылайша, үкіметсіз қалған Ресей империясының әр аймағында, оның ішінде орталығы әлі Омбы, бірақ негізгі тірері Петропавл болған Ақмола облысында да биліктің кімнің қолында болуы керектігі шешілмей жатты. Алаш көсемдерінің ұйымдастыруы бойынша уездік атқару комитеттерімен қатар, жарыса қазақ комитеттері де құрыла басталды.

Қазақ комитеттерінің өтпелі кезеңде жергілікті ұлт мұддесін қорғау үшін құрылғанын, олардың большевиктік немесе қандай да революциялық бағдарламасы

болмағандығын атап айтқан дұрыс. Себебі, Кеңестік тарихта қазақ комитеттері шетінен ұлтшыл, керітартпа, бұқара халыққа қарсы билік институттары болып еді, деген пікір қалыптасқан. Өкінішке қарай, әлі де 1917 жылы Қазақстанда құрылған, белгілі дәрежеде мемлекеттік билікке араласқан, негізінен Алаш қайраткерлерінен құрылған уездік, облыстық қазақ комитеттері жан-жақты зерттеліп, олардың бағасы берілген жоқ.

Әрине, кезінде тек большевиктер ғана емес, орыстың социал-революционерлері бастаған басқа да қадау-қадау саяси ұйымдар иесіз қалған биліктен үмікер еді. Бірақ олардың бірде-біреуі қазақ даласында қазақтарға күн туғызамыз деп ойлаған жоқ. Ұлыдержавалық шовинизм, отаршылдық туын жықпай, екі ғасыр билеп-төстеп қалған дәстүрді одан әрі жалғастырығысы, тіпті нығайтқысы келді. Бұл мақсат «Ресей мемлекетінің тұластығын сақтау үшін» деген ұранмен жүзеге асырылмақ болды. Алайда, бұл ұран қазақтар үшін жат еді. Тарихтың шұғыл бұрылысы жағдайында көрініп тұрған үміт сәулесін пайдалану қазақ халқының тәуелсіздігі мұддесіне қажет болды.

Міне, осындай сын сәтте бүкіл қазақтық Алаш қозғалысы дүниеге келіп, саяси ұйым ретінде қалыптасуы, үкімет билігін қолына алуға талпынусы занды құбылыс еді. Сонымен бірге, Алаш көсемдері елдегі көпүлттү жағдайды сергек сезініп, Қазақстанды мекенденеп қалған басқа да ұлт өкілдерінің мұддесіне, құқына нұқсан келтірмеуге барынша ұмтылғаны Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің барлық құжаттарынан анық көрінеді.

* * *

М.Шоқай әлденеше атап көрсеткендей, коммунистік насихаттың желеуімен Қазақстанда, оның ішінде солтүстік аймақта да большевиктердің өкімет билігін қолына алуды

занды, бұқараның еркімен жасалған, деген тұжырымға сенуге болмайды. Бұл – орталықтағы биліктің іріп-шіріген жағдайында қолдан жасалған төңкөріс, ат тәбеліндей саяси топтың билікті заңсыз тартып алуы еді. Соңғы кезге дейін республика аймағында, оның ішінде Петропавлда да қуатты социал-демократиялық, тіпті большевиктік саяси үйімдар болыпты делініп келді. Мұның теріс екендігін мына мысалмен тағы да дәлелдейік.

Қазақстанға орталық аудандардан эмиссарлар жіберіліп, бүлікшіл үгіт жүргізе бастады. Олардың ішінде, кейін кеңес үкіметі кезінде шулы әрекеттерімен мәлім болған матрос Авдеев сияқтылар бар еді. Осы кездे Омбыдағы «Свободная речь» газеті қазақ даласына 35 большевиктік үгітшінің өтіп кеткенін хабарлады.

1917 жылғы 30 тамызда Петропавл советі 12 адамнан Әскери-төңкөріс комитетін (военревком) құрды. Оның құрамында 3 большевик, 4 солшыл эсер, 3 меньшевик-интернационалист және 3 эсер болды. Міне, тіпті осындай жағдайдың өзінде большевиктердің заңды билігі туралы сез айтуға бола ма? Ал, осы советтің де, комитеттің де құрамында бірде-бір қазақ болған жоқ.

Осылайша, 1917 жылы қазан төңкөрісінен кейін де, солтүстік өлкеде, оның орталығы Петропавл қаласында қылыш-қылыш оқиғалар болды. Мысалы, желтоқсаның 12-күні Петропавл қалалық думасы жоғарыда аталған Военревкомның билігін мойындау жөнінде шешім қабылдады. Екі күннен кейін Военревком таратылды. Оның орнына жұмысшы және солдат депутаттары қалалық советінің атқару комитеті құрылды. Жергілікті халық большевиктердің баса-көктеп билеуіне, қысымына төзбей бас көтерді.

Кейін де «саналы саяси күрес, халықты бостандыққа жеткізетін революциялық іс-әрекет» деп жазылғанымен, 1917-19 жылдардағы, тіпті, 1921 жылға дейін созылған

большевиктік арандату қымылдары Солтүстік Қазақстан тарихында аса бір шиеленісті, үрейлі, қантөгіске толы кезең еді. Жергілікті қазақтар да, қазақ еместер де қатты қиянат көрді, қалың қауымның азаматтық ар-ожданы, құқықтары аяққа басылды. «Ақтар» мен «Қызылдардың» бірі қашып, бірі құған аласапыран замандар өткен... Тарихта «азамат соғысы» деген үрейлі атаумен қалған бұл кезең қаннен-қаперсіз жатқан қазақ жұртшылығына көп ауырталық әкелді.

1917 жылғы желтоқсанның басында Омбыда жұмысшы және солдат депутаттарының Батыс Сібір съезі болды, одан кейін осы өлкенің шаруа депутаттарының съезі болды.

1918 жылғы қантарда Ақмола облысы деген атау жойылып, бүкіл аймақ Омбы губерниясы деп аталауды. Ал, орталығы Омбы қаласы болған Ақмола облысы 1868 жылы құрылып, жарты ғасыр бойы осылай аталып келген еді. Аты өзгерген Омбы губерниясының құрамына: Омбы, Петропавл, Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Тары және Текелі уездері енгізілді. Осылайша, большевиктік Кенес үкіметі Романовтар әuletі аяқтай алмаған отарлау саясатын занды шегіне жеткізді. Бір шеті Қызылжардан Ұлытау, Балқашқа дейін, Торғай ойпатынан Ертіске дейінгі бүкіл Арқа алабы Омбы облысына қарайтын болды. Дәл осы тарихи фактіні қазірге дейін бүреу біледі, біреу білмейді. Бәлкім, Жириновский мен Солженицыннің сүйеніп жүргені осы деректер шығар.

1918 жылғы көктемде Қазақстанның солтүстігі мен шығысында Кенес өкіметі құлады. Большевиктерге қарсы күштер үйімдаса бастады. Алашорда жанданып, қазақтың тынысы кеңейген шақта Қызылжарда Алашыл қазақ жастары Кіндік комитетінің «Жас азамат» газеті 1718 жылғы 30 шілдеден бастап шыға бастады.

Сол кездегі оқиғалардың өрістеуін қадағалап, байқасақ Бүкілресейлік уақытша Үкімет те, Уфа директориясы да, Сібірдегі Колчак үкіметі де, ақыр соңында большевиктер партиясының еркін жүзеге асырған Кеңес үкіметі де қазақ халқына бостандық беруге асықпағанын көреміз. Олар Ресейдің орасан зор шикізат қоймасы ретіндегі қазақ жерлері бөлініп кетеді деп қорықты.

Омбыдағы өзін-өзі Бүкілресейлік деп жариялаған Колчак үкіметі өзі жанын қоярға жер таба алмай жүріп, 1918 жылғы 4 қарашада арнайы жарлық шығарып, «Алаш үкіметі – Алашорданың жұмысын тоқтатты». Тиісінше, Алаш қайраткерлеріне сенімсіздік білдіріп, тұтқынға алды.

Мұндай жағдайда Әлихан Бекейханов бастаған қазақ басшылары саяси күрес тәсілдерін өзгертіп, большевиктік революциялық үкіметпен жақындасуға ниет білдірді. Сөйтіп, қайткен күнде де қазақ халқын қырғыннан, Ресейде жүріп жатқан «ақ пен қызылдың» азамат соғысынан аман алып қалуға күш жұмсады. Соның нәтижесінде Кеңес үкіметі 1919 жылдың 4 сәуірінде «Алашорда үкіметінің мүшелеріне кешірім жасау туралы» қаулы алды. Онда: «БОАК Төралқасы Алашорда үкіметінің бұрынғы мүшелерін кеңес жұмысына қатыстырудың кезі келді және оларды бұрынғы қызметі үшін құғындауға үзілді-кесілді тыйым салынады», деп атап көрсетілді.

Алайда, бұл шешім кезінде қазақ даласында ықпалы күшейіп бара жатқан Алаш қозғалысының қарсылығын бәсекіту мақсатында жасалған айла екенін кейінгі тарих айдан анық көрсетті. Кеңес үкіметі өз қаулысын орындаады. Қолына билік алған соң, 1921 жылдың өзінде-ақ қазақ қайраткерлеріне ұлтшылдық деген таңба басып, құғындей бастады.

Жалпыға мәлім, Петроградта большевиктер 1917 жылғы 25 қазанда өкімет билігін басып алғаннан кейін, ертеңінде ашылған советтердің Бүкілресейлік екінші съезінде ұлт аймақтарына арнап үндеу қабылданды. Онда «Совет өкіметі Россияны мекендеуші барлық ұлттардың өзін-өзі билеуіне шын мәнінде құқық берілуін қамтамасыз етеді», деп жарияланды. Бұл – билік басына келген тобырдың бұқара халық қолдауына ие болу үшін жасаған айла-шарғы екені көп ұзамай мәлім болды.

«Россия халықтары праволарының декларациясында» барлық халықтарға тендік, өзін-өзі билеу, тіпті дербес мемлекет құруға дейін ерік берілетіні жазылды. Ал, «Россия мен Шығыстың барлық мұсылман-еңбекшілеріне» арнап, 1917 жылғы 20 қарашада жарияланған үндеуде де көп уәде бар еді. Бірақ, олар орындалмады. Мұның зардаптары жөнінде тарихи әдебиеттерден көптеген тарихи мағлұматтар табуға болады.

Большевиктік партияның қолдауына ие болған ұлыдержавалық шовинизмнің асқынуы және отаршылдық ниеттің тыйылмауы қазақ халқына орны толмас залалдар әкелді. Қалың қазақ бұқарасының мұддесін қорғағандар ұлтшылдық әрекеттері үшін жазаланып отырды.

Бірақ, тарих дөңгелегі алға қарай айналады, қоғамдық құрылышы қандай болса да, саяси биліктің түрі-түсіне қарамастан ілгері даму тежелмейді. Бұл – объективті жағдай, оны ешкім, ешбір күш жеке-дара меншіктене алмайды.

1919 жылғы 27 тамызда Сібір төңкеріс комитеті, қысқаша Сибревком құрылды. Орталығы Петропавл болған Ақмола және орталығы Семей болған Семей губернияларына да Сибревкомның билігі жүрді.

Тиісінше, 1919 жылғы 23 қарашада Петропавл уездік ревкомы, ал, 8 желтоқсанда Ақмола және Семей уездік ревкомдары құрылды.

Жер-жерде ауылдық және бولыстық ревкомдар құру науқаны басталды. Сақталған мұрағат құжаттарына қараланда, бұл жұмыс оңай жүрмеген. Халықтың еркінен тыс, сырттан таңылған билік тамырын терең жібере қоймады. «Петропавл уездік ревкомының нұсқаушылары 1919 жылғы 7 желтоқсаннан 1920 жылғы 20 қаңтарға дейін ауылдық және болыстық ревком құру үшін 72 елді мекенді арапап шықты, деп жазылған бір құжатта. – Нұсқаушылардың жетіспеуінен уездің бүкіл мекендерін тез арада қамту мүмкін болмады. Уездік ревкомының жазбаша нұсқауына сай, жергілікті ревкомдар құруды жеделдете қажет».

1919 жылдың аяғына қарай қарулы қақтығыстар күшейді. Азamat соғысының майданына айналған Солтүстік Қазақстанның, әсіресе қазақ ауылдары көп ауыртпалық тартты. Ақтар тартып әкеткен мал мен азықтан қалғанын қызылдар тонады. Ең аяғы киіз үйлердің туырлық, тұндігіне дейін сыпсырып алып кеткен жағдайлар болған. Отырықшы ауылдардың егіні жиналмай қалды.

Қаланың тұрғындары да бей-берекет, қыын тұрмысқа тап болды. Отын аз, жарық болмады. Аш-жалаңаш, қайыршы хал үйреншікті жағдайға айналды. Ақтарды құып шығып, қалаға қайта ие болған. 5-армияның саяси бөлімі Петропавлда ревком құрды. Өкімет билігі ревкомға берілді. 1920 жылғы 20\ шілдеде Петропавлда Кеңестердің қалалық және уездік съезі болды. Соның шешімімен бес күннен кейін ревком таратылып, қала-уездік атқару комитеті билікті қолына алды.

Бұл кезде Петропавл уезі, жоғарыда айтқанымыздай, Омбы губерниясына қарайтынын айттық. 1920 жылдың қазан айында Омбыда ұлт істері жөніндегі Сібір бөлімі құрылды. Осы бөлімнің 1921 жылғы ақпан айында өткізілген кенесінде орыс емес ұлттардан 23 адам, яғни 5

бурят, З қазақ... қатысты. Солардың біреуі Магжан Жұмабаев болатын.

«АВТОНОМИЯ КІМДІКІ?»

А.Байтұрсыновтың Ленинге хаты•Кереметтің күшімен коммунист болғандар•Отаршылдар мен ұлтшылдар•Жас республиканың келешегі қандай?

Тәуелсіз қазақ мемлекеттілігінің алғашқы көрінісі ретінде ұлт көсемдері негіздеген Алашорда үкіметін Колчак таратқаны тарихтан мәлім. Айта кету керек, Қазақстанның Қеңестік тарихнамасында басқаша көрсे. Тіліп, Алашорда үкіметі Қеңестік жүйеге қарсы болғандықтан таратылған деп айтылып келді.

Қазақстанда Қеңес үкіметінің орнауы, жаңа сипаттағы биліктің қалыптасуы жөніндегі тарихи әдебиеттерде, оқулықтарда осы уақытқа дейін көп жағдайлардың басы ашылмаған. Большевиктер билікті қолына алғаннан кейін-ақ бәрі оп-оңай бола салғандай көрінеді. Алайда, жағдай мұлде басқаша болған еді.

Сол бір аумалы-төкпелі, қыын-қыстау кезеңде Алаш көсемдерінің ой-арманы қандай болғанын Қазревком мүшесі Ахмет Байтұрсыновтың қеңес үкіметінің бірінші басшысы Ленинге жолдаған мына хатынан білуге болады.

В.И. Ленин жолдасқа

Қырғыз (бұдан әрі – қазақ.- З.Т.) ревкомы құрылған уақыттан бері 10 ай өтті. Ревкомның он айлық жұмысының қорытындысыын шығара келгенде, ол өзінің ештең тындырмаганын айтуға тұра келеді. Ревком жұмысы берекелі болмауын көптеген себептермен түсіндіруге болады, бірақ негізгі себеп ЕКЕУ:

1) Қазақ өлкесін басқаруға қойылған Орталықтың өкілінде айқын көзқарас болған жоқ. Мұның себебі Қазақ өлкесінің әлеуметтік жағдайларының өз ерекшеліктері не байланысты орталықтың өзінде «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы» мен Р.К.П. бағдарламасындағы принципті нұсқауларынан басқа қазақ мәселесі жөнінде айқын көзқарас болмауы және

2) Орталықтың өкілі мен халық арасында өзара сенім жоқтығымен түсіндіруге болады.

Патша үкіметі тұсында ұлттық езгі көріп, құлдыққа түсken қазақтардан артық бұратаналар болған жоқ шығар. Ұлттық езгі ұлттық сезім туғызбай тұра алмайды. Езілген ұлттық бойында езушілерге қарсы жиіркеніш және өшпенделік сезімі үнемі дами бермесе де, сенбеушілік сезімінен басқа сезім ояна қоймайды. Қазақтарды ғасырлар бойы тонап, езгіге салып келген орыс ұлтының пролетариаты өзін патша чиновниктерінің орнын басып, езілген халықтардың мойнына мініп алғысы келетін құлдыққа салушы жаңа мырзалар емес, қайта оларды азат етуші ретінде іс жүзінде дәлелдеп, көрсетуге тиіс. Солай бола тұrsa да, жергілікті коммунист жолдастар қазақтарды ешнэрсе түсінбейді деп ойлайды, құйтырқы саясатқа салып, еңбекші қазақ халқына олардың тұрмысын кеңестер негізінде құруына туысқандық көмек көрсетуді ұсынбай, қайта оларға әртүрлі құлықпен өз үстемдігін танытып отыр.

Өздерін интернационалист-коммунистер деп атауменғана орыстар патша үкіметінің айла-шарғылы саясатымен ғасырлар бойы таныс орыс емес ұлттардың сенімін оята алмайды. Қазақтарда «Сары орыстың бәрі орыс» деген мәтел бар... Қазақ халқын алдайтын үміт артылған айла-шарғылы саясат сырттай жылтырағандықтан басқа елеулі ешинасеге жете алмайды. Патша өкіметінің сан ғасырлық езгісіне іштей өшпенделікпен және жиіркенішпен, үнсіз өз

наразылығын белгілі бір түрде көрсететін жағдай туғаншағана созылуы мүмкін.

Орыс пролетариаты үшін қазақтар жөнінде екінің бірін таңдауығана қалды: не билеп-төстеуші жағдайына ие болып және барлық жерде патша губернаторлары мен генерал-губернаторларының орнына жаңа диктаторлар тағайындалап, өз үстемдігін құштеп таңып бағындыру, не қазақтың еңбекші халқының сеніміне ие болу. Бірінші жол айқын да түсінікті: оны қазақтар іс жүзінде көрді, әр түрлі билеп-төстеуші патшалар жеткілікті дәрежеде өздерін көрсетті. Ал, екінші жол біршама қыын және бірсызыра түсіндіруді керек етеді. Оның есесіне, біріншісін таңдаған жағдайда қандай да болсын кеңестік құрылымың сәтсіз болуы мүмкін, ал, екіншісін таңдаған жағдайда жаңа құрылымың іргетасы берік негізге қаланатын болады.

Мәселе мынада: қазақтар арасында халқы толық сенетін, және жаза болып жаңылса да, жеке басының игіліктері мен пайдасын көздел, өз халқын ешқашанда саналы түрде сатып кетпейтін зиялыштардың белгілі бір бөлігі бар.

Қазақтардың сеніміне ие болғысы келетін орыс пролетариаты үшін ең төте жол осы зиялыштар арқылы өтеді. Бірақ бұл үшін осы зиялыштарға Кеңес өкіметі сенім көрсетуі керек. Қазаққа қатысты барлық қыындық кешегі қазақтардың өзін езушілерге сенім білдіре алмайтынында, ал Кеңес өкіметі тиісінше, кешегі қарсыластарына әлі де сенім білдіре алмай отыр.

Қазақтардың көзқарасын өзгерту және оларды керісінше, иландыру үшін коммунистер өздерін ұлтқа бөлмейтін, әлсіздерді езушілер емес, керісінше, езілгендерді азат етушілер екенін дәлелдей, көрсетуге тиіс. Бұл үшін, біріншіден, шет аймақтарда судай таза интернационалистер жоқ немесе мүлде аз. Өздерін интернационалистер деп атаушылардың көбі шын мәнінде

ұлтшылдар, империалистер; екіншіден, бұған қазіргі жағдайлар сай келмейді: республикадағы өнеркәсіп дағдарысы салдарынан Орталықтың алғашқы кезде халықтан көбірек алып, оған азырақ беруіне тура келіп отыр. Мұны қазақтар дұрыс түсінбеуі мүмкін, өйткені олар патша үкіметі бізді тонап келген еді, қеңес өкіметі де нақ солай істеп отыр деп ойлады. Сөйтіп, істің практикалық жағынан талдағанда, екі жақтан да сенбестік болмай қоймайды; ал егер теориялық жағынан қарасақ, сенбестікке орын болмауы тиіс.

Шынына келгенде, қазақ халқы тарапынан сенімсіздік орын алмауы тиіс болатын себебі, енді өкімет басында қазақтарды талап-тонап, езгіге салып келген ұлтшыл-империалистер отырған жоқ, қайта әлсіз халықтарды құштілерден езгіге азат ету мақсатын көздейтін интернационалист-коммунистер отыр; нақ сол сияқты Қеңес өкіметі тарапынан зиялды қазақтарға сенімсіздік орын алмауы тиіс. Себебі, егер революция кезінде зияллыар большевиктерге ермеген болса, олардың өз халқын азат етуге қарсы болғандығынан емес, қайта, халықтың революцияға дайындалмағаны салдарынан, мақсатқа бейбіт жолмен жетуді ойлап, тәуекелге бел байлай алмағандығы еді, яғни халықты азат ету жолын тандауда қателескен болатын. Енді, дұрыс жол табылып, теориялық жағынан ғана емес, іс жүзінде де дәлелденген кезде, өз халқын азат етуді шын жүректен тілейтін тілейтін қазақ зияллыары Интернационалдан басқа өзгеше жол таңдай алмайды. Егер осындағы зиялды қазақтар болса, олар коммунистер емес, адад ұлтшылдар болғанымен, Қеңес өкіметінің оларға толық сенуіне болады, өйткені олар халқын шын сүйеді, халық мұдделері оларды Қеңес өкіметіне жақындасуға мәжбүр етеді.

Сонымен, өзара сенімге қол жеткізудің екі жолы бар: олардың бірі – коммунистер қазақ халқын талап-тонап,

езгіге салып келген империалистер емес екенін қазақтарға іс жүзінде дәлелдеп көрсету. Бұл ұзақ жол. Ал екінші жол – неғұрлым оңай және тез жететін жол. Бұдан халық бұқарасының қисынды қорытынды жасауға шамасы келмейді, ал Кеңес өкіметінің басында тұрган адамдарға оңай. Неліктен? Өзара сенімге алғашқы қадамды Кеңес өкіметі жасауы керек. Екі жақтан да сенім болмайынша, Қазақ өлкесінде жұмыстың жолға қойылуы мүмкін емес, мұны Қазақ ревкомының 10 айдағы өмірі көрсетті. Қазақтардың нені қалайтыны және олардан Кеңес өкіметінің не тілейтіні жөніндегі негізгі мәселе әлі де беймәлім болып қалып отыр, мұның өзі жергілікті жерлерде түсінбеушілік туғызуда.

Ал, қазақтардың нені қалайтыны белгілі әрі олар әбден табиғи нәрсе.

Империализмнің сан ғасырлық езгісінде болып келген халық ең алдымен осы езгіден азаттық алуды ойлады. Қазақтардың неліктен өзін-өзі билеуге ұмтылатыны, Кеңес өкіметінің қазақтардың нені тілейтіні әзірше бізге айқын емес және күннен күнге барған сайын бұлыштырып болып барады.

Ревком құрган кезде біздің әрқайсысымыз, ревком туралы ереже әзірлеуге қатысқан қазақтардың әрқайсысы, Қазақ өлкесін басқару жөнінде құрылып отырған ерекше орган автономияның табалдырығы екеніне сенгенбіз. Ревкомның бар екенін ғана билетін, бірақ ондағы істің жайымен таныс емес адамдардың бәрі осы кезге дейін солай деп ойлады. Ревкомда жұмыс істеген біздің бәріміз ойлап, оның неге қажет екендігіне көз жеткізе алмадық. Өздерін коммунистер деп атайдындардың бәрі коммунистер емес бұқара халыққа үшін түсініксіз жарыларын тықпалап жатыр, ал Қазақ ревком мүшелері Крыловтың «Ақку, шаян және шортан» деген мысалының керін келтіруде.

Кеңес өкіметінің басында тұрған адамдардың сан миллиондық ұлттың тағдырын мазақ етіп, оны ойынға айналдыруды ойламайтынын; патшалық саясаттың ұлтшылдық пен империалистік саясат ұстанғанын; бұратаналар деп аталған басқа халыктар жөнінде орыстарға ойна келгенде істеуге мүмкіндік берілгенін; бұратаналарға ешқандай құқық берілмегенін; қылмыс жасады деп айыпталған бұратаналардың жеткіліксіз негізсіз қатаң жазаланғанын даусыз факт деп мойындастынына біз кәміл сенеміз. Мұны мойындаған соң, орыс халқының ғасырлар бойы осы рухта, яғни бұратаналарға шексіз үстемдік ету рухында тәрбиеленгені де даусыз факт ретінде мойындалуға тиіс деп ойлаймын.

...Қазіргі уақытта кез келген адам өзін коммунист деп атайды. Оларға үçіліп қарамайынша, кереметтің күшімен бәрі коммунистерге айналған екен деп ойлайсын. Бірақ, керемет тек ертегілерде болады, ал шын дүниеде ондай болмайды. Сондықтан, көптеген адамдардың ойында коммунизм идеясы жарнамадан әрі аспайды. Демек, Ресейде коммунистер көп, бірақ нағыз идеялық коммунистер өте аз, оның үстіне олар шет аймақтарда аз немесе мүлде жоқ болып шығады.

Сонымен байланысты мыналар қажет тәрізді: 1) Қазақ өлкесін басқаруға атығана коммунист емес, нағыз идеялық коммунистер мен халық сеніміне ие болған ұлт зиялышарынан шыққан, сыннан өткен идеялық қызметкерлер қойылсын. Нағыз коммунистер мен қазақтардан шыққан идеялық қызметкерлер, соғылары коммунистер болмаса да, бір-бірімен түсініседі және іске көзқарасы ортақ болғандықтан, қазактардан шыққан шалағай коммунистерге қарағанда, тезірек тіл табыса алады; 2) халқы аралас аудандарда өкімет органдарының бәрінде езілген ұлттардың өкілдері кемінде 2/3 бөлігі болуға тиіс; 3) Қазақ өлкесінің шаруашылық-

экономикалық мекемелерін басқару түрлі шаруашылық саласы бойынша басқа губернияларға немесе облыстарға ешқандай да бөлінбей және бағындырылмай қазақтардың қолында болуға тиіс; 4) қазақ коммунистері мен революцияшыл зиялышарының бүкіл саяси-мәдени жұмысы кеңестік социалистік шаруашылық саясатына негізделуге тиіс; 5) Қазақстанды біріктіретін, Орынбор қаласынан басқарылатын әскери округ құрылсын; 6) қалалардағы гарнизондар міндепті түрде қазақтардан болсын; 7) қазақ өлкесінің шекарасы жөнінде төменде аталғандарынан басқа ешқандай да өзгерістерге жол берілмеуі тиіс¹¹...

Қазақ әскери-революциялық Комитеті мен
БОАҚ мүшесі А. Байтұрсынов
1920 жылғы 7 мамыр, Мәскеу қаласы.

Міне, халқының адал ұлы Ахмет Байтұрсынов Кеңес үкіметінің бірінші басшысына өз ойын осылайша жеткізді. Егер большевиктер немесе жасанды коммунистер жергілікті ұлт жөніндегі көзқарасын өзгертпейтін болса, Қазақ мемлекеттілігінің мүмкін болуы күмәнді екенін көрсетті. Отаршылдық пиғылдағы қызметкерлердің іс-әрекеттері салдарынан «Езілген ұлттың бойында езушилерге қарсы жиіркеніш және өшпендейтілік сезімі өршімессе де, сенбеушілік сезімінен басқа сезім оларға орныға қоймайтынын» көрегендікпен болжай білді. Өйткені, «Қазақтарды ғасырлар бойы тонап, езгіге салып келген орыс ұлттының пролетариаты патша шенеуніктерінің орнын басып езілген халықтардың мойнына өзі мініп алғысы келетіні» Кеңестік тәртіптің алғашқы айларында-ақ көріне бастады.

¹¹ ҚРОММ. 811-қор, 20-тізбек, 568-іс, 46-48-беттер.

Байтұрсыновтың ескертуі дер кезінде байқап, осындай қауіптен сақтандыру ниетінен туған еді.

Алайда, Орынбордағы билікті жеке-дара иемденген «еуропалық коммунист жолдастар» қазақ қызметкерлеріне, солар арқылы бүкіл қазақ халқына менсінбеушілік көрсетті.

ПЕТРОПАВЛ – ҰЛТ ОТАУЫ

Ақмола губерниясының құрылышы•С.Сәдуақасовтың баяндамасы
•Ревкомнан – атқару комитетіне

1921 жылғы 21 сәуір күні Петропавл қаласындағы Луначарский атындағы театрдың үйінде Петропавл қалауездік II партия конференциясы болды. Конференция төралқасына сайланған жеті адамның ішінде Айсарин мен Бейсенев бар.

Сонымен, Қазақ автономиялы республикасының құрамында Ақмола губерниясын құрган және губерниялық партия үйімі мен губревкомның үйымдастырылған жариялаган осы конференция болып табылады. Солтүстік Қазақстан облысының Ресей мемлекетінен бөлініп, Қазақ республикасының құрамына енген күнін ол дәл осы 1921 жылғы 21 сәуір деп салтанатты түрде атап өтуге болады. Тіпті, тәуелсіз Қазақстанның құрамына Петропавл қаласының, облыс аймағының, қазіргі Ақмола және Қарағанды облыстарының кірген күні осы.

Партия конференциясын Орынбордағы Қазақ облыстық партия комитеті атынан ҚОАК төрағасының орынбасары, қазіргіше Республиканың вице-президенті

Смағұл Сәдуақасов құттықтады. Сол мінбеден «Қазақ республикасы және қазақтар арасындағы жұмыс туралы» баяндама жасады.

Жаңа құрылған губерниядағы бүкіл әкімшілік билік Әбдірахман Әйтиев басқарған губерниялық төңкеріс комитетіне (губревком) берілді. Оның құрамына Барлебен, Коротков, Шарипов, Иванов және Асылбеков сайланды.

Дәл сол күннен бастап, осы аймаққа билік жүргізіп келген Омбыдағы Сібір ревкомы жаңында 1920 жылдың 14 қазанында құрылған Қазақстан өкілдігі қызметін тоқтатты. Петропавл қала-уездік ревкомы таратылды.

С.Сәдуақасовтың партия конференциясында жасаған баяндамасы мазмұндалып, жергілікті «Мир труда» газетіне басылды.

Жазушы Сәбит Мұқанов өзінің кейін шығарған өмірбаяндық кітабында осы конференцияға делегат болып қатысқанын, Смағұл Сәдуақасовтың баяндама жасағанын жазады да: «Ол тек қазақтар...», - деп айта берді: Делегаттар сол үшін мандатын тартып алғып қоя берді» деген шындыққа жанаспайтын ақпар таратты. Архив құжаттарымен салыстырсаңыз, деп айта берді дегендерін оқып отырып, жазушы үшін өзің ұялады екенсін.

1921 жылғы 28 сәуір күні ҚОАК тәрағасы С.Менделешевтің «Петропавл қаласының еңбекші жүртшылығына» деген Үндеу-хаты «Мир труда» газетіне басылыш шықты.

Қаланың Қазақстан құрамында қалуына байланысты мерекелік мәдени шаралар өткізілді. Мысалы, «Мир труда» газетінің 13 мамыр күнгі санында Петропавл қаласындағы Қазақ клубының музикалы-драма тобының құшімен қазақ авторларының «Жебір бай», «Әйел бостандығы», «Алтын сақа» деген пьесалардың қойылғаны хабарланды.

2-маусымда губерниялық партия комитетінің қауалысымен Петропавл уезінде 5 әкімшілік ауданы

құрылды. Олар: Булай, Явленный, Жаңа Павлов, Новорыбинский және Пресногорькое аудандары еді. Қаулыда олардың барлығы да бұрынғы орыс болыстары екені атап көрсетілді.

Осыдан кейін Ақмола губерниялық I халық ағарту конференциясы өтті. Конференцияда Байділдин Әбдірахман, Бейсенов Мұхаметжан, Қазыбеков Смағұл сөз сөйлемеді. Жиында уезд бойынша бірінші басқыш мектептер саны 106 және екінші басқыш бір мектеп бар екендігі көрсетілді. Байділдиннің баяндамасында қазақтарды қызыту, олардың мәдени дәрежесін көтеру жөнінде айттылды. «Ұлттардың тенденсі қамтамасыз етілсін, отаршылдық пиғылдар мен көріністерге жол берілмесін» деген айқын мәлімдеме жасалды.

Қазақстан Халық комисарлары кеңесінің 1921 жылғы 6 шілдедегі 2554-қаулысында: «Орыс және қазақ тілдері ресми тіл деп танылсын, мүмкіндігінше қазақ тіліне басымдық берілсін», деген көрсетілді.

Әуелгі кезде түрлі қолайсыз жағдайлар да болып қалғанын баспасөз бетінен байқаймыз. Мысалы, «Мир труда» газеті 8 мамыр күні: «б мамырдан бастап ораза басталады, сондықтан қаладағы әскери жағдай тоқтатылсын және бұл жөнінде әскери гар низон командирі мен милиция бастығы тиісті бұйрық берді», деген хабар басылды. Шынында, мұндай қаулы қабылданбаған екен. Біреулер: «Губревком тәрағасы Ә.Әйтиев ауызша нұсқау берді», деген қауесет таратып жіберген болып шықты. Бұл жөнінде губревком атынан Коротков түсінік беріп, газеттің 11 мамыр күнгі санында жаңсақ хабарды теріске шығарды.

Осылайша, бүкіл аймақтың билігі 4 ай 11 күн губревкомның қолында болды да, төңкеріс комитеті 1921 11 қыркүйекте таратылды.

* * *

1921 жылғы 11 қыркүйек. Сол күні кешкі сағат бесте Кенестердің тұнғыш губерниялық (құрылтай) губерниялық съезі болды. Қазақ республикасы халық комиссарлары Кенесі мен губревком атынан съезді Әбдірахман Әйтиев ашты. Съезге қатысушыларды Қазақ Орталық атқару комитеті атынан Смағұл Сәдуақасов құттықтады. Хаттамада Смағұлдың сөздерінің қысқаша мазмұны беріліпті: «Қыр баласы өзін ғана, малын ғана ойлап еркімен жүрген шақта, Ресейдің отаршыл билігінің шенгеліне тап болып еді... Енді бас еркі өзінде, өз елін өзі билейтін болады...» деп бастаған екен.

Сол бір өтпелі кезеңде адал ниетті әрбір қазақ азаматының ойлағыны, көксегені осы еді ғой. Амал не, тарих донғалағы басқаша әкетті...

Жаңа сайланатын атқару комитетінің міндетін С.Сәдуақасов былай белгілеп берді: «Төңкеріс комитетінен атқару комитетіне аудысу – занды уақыт талабы. Соғыстөңкеріс тәртібінен бас тарту керек. Жеке-дара билеп-төстеуге жол берілмесін».

Ақмола губерниялық атқару комитетінің басшылығы мынадай болып бекітілді:

Әйтиев – төраға, Шумский – оның орынбасары және экономика комиссиясының төрағасы, Патрикеев – азық-түлік комиссары, Бейсенев - әкімшілік кенестің төрағасы, Қазыбеков – іс басқарушы. Атқару комитетінің құрамына:

С.Шәріпов, F.Тоқжанов, Ж.Тілеулин, кандидаттығына Ж.Жәнібеков сайланды.

«Мир труда» газетінің сол күнгі саны: «Жеке бақырды ортақ қазанға айырбастайық!»- деген социалистік ұранмен шықты.

1921 жылғы 18-24 қазанда мәжіліс өткізген губерниялық кәсіподақтар советі «Аз ұлтар (?) мен

орыстардың діни мейрамдары туралы» қаулы қабылдалап: Мұсылман мейрамдары мыналар:

«Пітір айты – 2 күн демалыс, Құрбан айты – 2 күн демалыс, Жаңа жыл – 1 күн демалыс, Ашура – 1 күн және Мәуліт күні – 1 күн демалыс болып белгілесін. Бұл даталар жұмыс күніне келіп қалса, кейін өтелуге тиіс», - деп белгіледі.

1921 жылы 26 сәуірде КирЦИК төтенше өкілетті комиссиясы мен Бүкілқазақтық кеңестердің бірінші съезінің қаулылары және Сібір ревкомымен келісім-шарт жарық көрді. Бұл құжат бойынша:

«1. Петропавл, Көкшетау, Ақмола және Атбасар уездері Омбы губерниясының құрамынан шығып, Россия Советтік федерациясының Қазақ Социалистік Советтік Республикасына кіретін Ақмола губерниясын құрайды.

2. Жаңа құрылған Ақмола губерниясының орталығы Петропавл қаласы болып табылады».

Ақмола губерниясының аумағы 37 мың шаршы шақырым еді. Оған 15 уезд, екі жүзден аса болыс және мыңнан артық елді мекендер қамтылды.

1921 жылғы 23 маусымда болған КирЦИК-тің (Қазақ ССР Орталық атқару комитеті) екінші сессиясында Тералқа атынан жасалған Бекейхановтың баяндамасында: «Ақмола облысында бұрынғы биліктің негізінде мемлекеттік басқару аппараты құрылды... Осылайша, бұл облыс Қырғыз (Қазақ) Республикасының құрамына енді», деп хабарлады.

Қазақ автономиялы республикасына қосылған Ақмола облысында ұйымдастыру шаралары, жалпы алғанда, Семейге қарағанда біршама ыңғайланып қалғанымен, әлі де көп қыындықтар түр еді.

Бұрынғы Сібір ревкомы негізінде құрылған губерниялық және уездік мекемелерде қазақ қызметкерлері

аз болды. Соның салдарынан, деп атап көрсетілді сессияда, мынадай күрделі мәселелер бар:

«1) Қазақ республикасының заң жүзінде құрылғандығы орыс тілді ортада мойындала қоймады.

2) Қазақ республикасының мұддесі деген түсінік тез қалыптаспады.

3) Қазақ республикасының территориясын түгендер, айқындау мәселесі елеулі кедергілерге кездесіп отырды.

4) Ұлыдержавалық, ұлтыорыстық шовинизм тиісінше көптеген жерде қазақтар тарапынан керітартпа ұлтшылдық көріністерін туғызды.

5) Қазақтардың бұрынғы патшалық Ресейдің отарлық бұғауынан босадық, өз алдына ел боламыз деген талпынысы тұсала берді, ертеңге деген сенімі күмән туғызды.

6) Білімі тәмен, отаршыл кеудемсоқтықтан арылмаған шолақ белсенді орыстілді коммунистердің озырылғына жол ашылды».

Осындай жағдайлардың кеселді қырсығы кеңес заманында да ұзақ жылдар бойы қазақ халқын кемсітүге себепкер болғанын тарих көрсетіп берді.

Бұл проблемалар сол 1921 жылдың өзінде-ақ қазақ қайраткерлерін қатты қобалжытты. Мысалы, Ақмола губерниялық партия комитетінің (ол кезде Петропавл Ақмола облысының орталығы болатын. – З.Т.) жауапты қызметкерлерімен кеңес өткізген коммунист Сырғабеков Нығымет былай деген еді: «...Қазақ қызметкерлері неге аз дегенге келетін болсақ, олар жоқ емес, бар. Көптеген қазақ интеллигенттері бір кезде «Алашордаға қатысты болды» деген желеумен мемлекеттік қызметтен шеттетіліп отыр. Партия ұйымдары оларға халық жауынданай қарайды. Бұл – дұрыс емес». Шындықты бұдан артық ашып айту қын.

Осылайша, ұлттың өзін-өзі билеуі туралы үмітінің ақталмайтыны сол шақта-ақ белгілі болған. Айталақ,

1921 жылғы 11-16 қыркүйекте Ақмола советтерінің бірінші съезінде сайланған губерниялық атқару комитетінің 26 мүшесінің 9-ы ғана қазақтар болса, олардың өзі көп ұзамай түрлі сылтаулармен жұмыстап қуылған. Ал, Қеңестердің өлкелік (республикалық) съезіне сайланған 47 делегаттың 15 ғана қазақ ұлтының өкілдері еді.

Заң жүзінде Қазақ Автономиялы республикасы 1920 жылғы 26 тамызда құрылып, орталық заң шығарушы және атқарушы билік органдары сайланса да, Петропавл, Семей уездерінің ұлты қазақ емес басшылары Мәскеумен, Омбымен тікелей байланысты аңсай берген. Сол кезде Қазақстан астанасы Орынбордан Қызылжарға мынадай жеделхат келуі де тегін емес: «ҚССР құрамына кіретін барлық атқару комитеттері осы жедел хатты алған сәттен бастап, ҚССР үкіметімен тікелей байланыс жасайтын болсын. ҚОАК 1921 жылғы 5 сәуірдегі қаулысы бойынша РСФСР Ішкі істер Халық комиссариатымен тікелей байланыс жасау тоқтатылсын».

Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің терағасы Менделев пен хатшысы Бекейханов қол қойып, мұндай арнайы нұсқау берудің неге қажет болғанын түсіну қын емес. Мәскеуді аңсан, Орынбордағы заңды үкіметке бағына қойғысы келмеген жергілікті шовинист бастықтардың теріс іс-әрекеттеріне осылай тиым салынған.

Съезд материалдарында сол кездің өзінде-ақ талай шындықтың беті ашылғаны, бірақ халыққа басқаша жеткізілгені көрінеді. Мысалы, Корябкин деген делегат былай деген: «Атбасар және Ақмола уездеріндегі халықтыныш. Ал, Қекшетау мен Петропавл уездеріндегі толқулар, жұрттың наразылығы бандитизмнің кесірі емес, жаңа жүргізіліп жатқан азық-түлік салғыртының (орысшасы – продразверстка. – З.Т.) және азық-түлік жинауши қызметкерлердің жүгендіздігінен. Мысалы, біздің Ақмолада уездік атқару комитеттерінің мүшелерін, тіпті

ЧК (төтенше комиссия) мүшелерін тұтқындау сияқты сор-ақы бұйрықтар шығарылады».

Большевиктік биліктің өз дегенін істету үшін халықты қорлап, билеп-тестеудің алуан түрлі заңсыз, жүгендің әрекеттеріне барғаны тарихи әдебиеттерде айтылмай келді. Тіпті «мақсат тұзу болса, оған жету жолындағы құрес әдістерінің бәрі дұрыс» деген адамгершілікке жат ұран да көтерілді. Мұны сол съезде губерниялық ревком төрағасы Әйтіев те мәлімдеуге мәжбүр болды: «Губревкомның диктаторлық жұмыс әдістерін сынағандарға берер жауабым мынау: мұның аты – революциялық билік. Сондықтан солай болуы занды», деп ол қатыгездікті, заңсыздықты актады.

Мұндай солақай, содыр әкімшілік билік шегінен асып, қалың жүртшылықтың іштей қарсылығын туғызды. Шектен тыс ауыртпалыққа төзе алмаған кейбір шаруалар партия-кеңес қызметкерлерін, азық-тұлік комиссарларын өлтіріп те жіберді. Өздерінің ақыл-санасы жеткенше ұйымдастып, жаңа өкімет тәртібіне қарсылық жасады.

Бандитизм дегеннің түп-тамыры осында жатыр еді. «Қаны қарайған құдайын қарғайды» дегендей, бұрын тыптыныш жатқан халық қорлыққа, тап мүддесін желеу етіп, тападай-тал түсте тонап жатқандарға көнгісі келмеді, мал-мұлкін өз еркімен бермеді. Ал, үкімет жел беріп, қолына қару ұстатқан қараңғы мұжықтар мен айтаққа ерген білімсіз, кекшіл қазақ жастары да «билиеуші таптан кек алудың» не түрлі сұрқия амалдарын қолданды. Солтүстік өнір тарихында қанды қасапқа әкел соққан «Есіл көтерілісі» сол қарсылықтың бір көрінісі.

Бұл – тарихи шындық. Әсіресе, Петропавл, Кекшетау, Өскемен уездерінде жүрттың бәрі «банды» болып кетті. Бұл «бандиттер» өнірде тұратын, негізінен қазақ жерлеріне қоныс аударып келген орыстар мен україндар болатын. Олар мал бағып, көшіп-қонып жүрген

момын қазактардан гөрі көбірек және ашық қарсыласты. Әрине, қылмыстың қайсысы болса да айыпталуға тиіс, «бандылардың» кісі өлтіру, өртеу, бұзу сияқты әрекеттері сол кезде қалай бағаланса, тарих оларды қазір де ақтамайды. Бірақ зұлымдықтан зұлымдық қана туатыны тағы – ақиқат. Халық өзіне жасалған террорға қарсы террор әдісін қолданды.

Демек, Ақмола қенестерінің бірінші съезі 1921 жылы қыркүйектің 13-дегі таңертеңгі мәжілісте мынадай қаулы қабылдауға мәжбүр болды:

«Биліктің ревком сияқты түрінен атқару комитеті түріне ауыса отырып, губерниялық атқару комитетінің жаңа құрамы жергілікті мәселелерді шешуде жұмыстың әскери принциптерінен бас тартуы тиіс, губерниялық, уездік орталықтарда жекедара басып-жаншуға жол берілмесін, мәселелер халыққа ауыртпалық салмайтындей дәрежеде шешілетін болсын...»

Солай бола тұrsa да, делегаттардың мына сөздері, басқару әдістерінің көпке дейін күш қолдану түрінде сақталатынын көрсетеді:

Леонинок (губерниялық партия комитетінің жауапты хатшысы): «Сынау үшін, сол сынның өлшемін білу керек... алды-мызда қандай міндеттер тұрғанын білу керек».

Фетисов: «Үлкен және кезек құттірмейтін міндеттерді шешуге қатысты болғандықтан, кейбір асыра сілтеушіліктерді, кемшиліктерді кешіруге тұра келеді».

Жаңа жағдайда қазактардың қандай тіршілік кешіп отыргандығы да сөз болғанда.

Еламанов (Петропавл) былай деген: «Осы күні жаңа экономикалық саясат туралы көп айтылады. Баяндамада орыс шаруаларының жайына қатысты сөз болды. Ал қазақ ауылындағы шаруашылық құрылышқа ешқандай көңіл бөлінбей келеді. Қазақтар шоғырланған жерлерде

еңқандай өндіріс жоқ. Қазақ болыстарында мектептер мен ауруханалар салуға ешкім назар аудармайды», деді.

Ескеруге тұратын бір жағдай, съезд екі тілде жүргізілген, отырған. Тоққожанов, Нұрмұхамедов және Байділдин сөйлеушілердің сөздерін қазақшадан орысшаға және көрініше аударып отырған.

Губерниялық жер бөлімінің бастығы Ильясян «Соңғы он жылда қазақтардың мал шаруашылығы күйреуге ұшырап, 75 проценке дейін құлдырап кеткендігін» көрсетті. Сондай-ақ, ол мына жағдайды баса көрсетті: «Қазақ республикасына сырттан қоныс аударып келушілерді тоқтату туралы Совнаркомның декреті және басқару бөлімінің жарлығы бола тұрса да, қоныс аударушылар әлі ағылып келіп жатыр».

«ҚАЗАҚСТАН ҚАЗАҚСЫЗ ҚАЛМАСЫН...»

Қазақ коммунистерінің жиналышы • Қырдың халқы қырылып жатыр • Қазақты жақтасан, ұлтшыл боласын • «Қазақстан қазақсыз қалмасын десек...» • Мұхтар мен Смағұлдың хаты

Елді аштық жайлап алған осы кезде, яғни 1921 жылдың аяғы мен 1922 жылдың басында астана қала Орынборда, Қазақ автономиялы республикасының басшы мекемелерінде болып жатқан оқиғалардан хабар бермесек, мағлұмат толық болмауы мүмкін.

Қазақстанның орталық өкіметі жер-жердегі қайғылы жағдайлардан хабардар еді. Ашаршылыққа ұшыраған Орал, Торғай, Ақмола аймақтарындағы жағдайды реттеп отыру үшін Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің Тәрағасы Сейітқали Менденшев басқарған Орталық комиссия құрылды.

1921 жылғы 26 қазанда ҚОАК Ыңшам төралқасы (Малый президиум КЦИК – З.Т.). Мұхтар Әуезовті сол Орталық комиссия төрағасының орынбасары етіп бекіту жөнінде ұсыныс түрғысында қаулы алады.

Бірақ ертеңінде, яғни 27 қазанда болған Үлкен төралқа бұл шешімді бекітпеді. Мұхтар Әуезов Орталық комиссияның мүшелігіне енгізілді, оның орнына, яғни төраганың орынбасарлығына Сергеев бекітілді. Бұл арада біріншіден, М.Әуезовтің ҚОАК саяси хатшысы міндеттіндегі жұмысының көптігі, екіншіден бұрынғы, Алашордадағы қызметтері «еске алынуы» мүмкін екендігі күжаттардан көрінеді.

1921 жылғы 10 желтоқсанда Қазақстандағы Кеңес құрылышын нығайту, әсіресе, елдегі алапат аштықпен құрес мәселелерін талқылаған ұлты қазақ коммунист-қызметкерлердің жиналысы болды.

Бұл жиынға Әліби Жангелдин төрағалық етті. Қатысқандар: Әуезов, Алманов, Асылбеков, Нахимжан, Кенжин, Байтұрсынов, Байділдин, Төлепов, Жаманмұрынов, Сарымолдаев, Жүргенов, Нұрмұхамбетов, Игіліков, Қаржасов, Біржаров, Оразбаева, Саматов т.б.

Күн тәртібіне екі мәселе қойылды:

1. Қырдағы аудандардың аштыққа ұшыраған түрғындарына нақты көмек көрсетуді ұйымдастыру.
2. Қазақ қызметкерлерін осы жұмысқа тарту және оларды тиімді пайдалану, сондай-ақ, Түркістан Республикасына қоныс аударған қазақ қызметкерлерінің көріңіздардың амалын қарастыру.

Жиналысқа Қазақ облыстық партия комитеті атынан қатысқан Авдеев (Семей уезінде туған, қазақша жақсы біледі.-З.Т.), жалпы алғанда, қазақ қызметкерлерінің пікірін қолдап, республикадағы басқарушы мекемелер мен ұйымдарда қазақтар мен қазақ емес басқа ұлт өкілдерінің

арасында принципті мәселелер жөнінде келіспеушілік бар екенін мойындағы.

Қазақстан Орталық Атқару Комитеті өткізген осы кеңесте «Қырдағы аудандардың аштыққа ұшыраған халқына нақты көмек көрсетуді ұйымдастыру туралы» М.Әуезовтің баяндамасы тыңдалды. Әуезов «аштарға көмек көрсететін ұйымдардың қолы қыр еліне әлі жеткен жоқ. Олардың таяу арада жетуі де негайбыл», екенін атап көрсетіп, оның басты себептерін санамалап берді:

1. Ауылдардың тікелей өзімен араласа отырып, олардың мұқтажын анықтайтын қызметкерлер жоқ. (яғни, М.Әуезовтің қолындағы губерниялар мен уездерде құрылған аштарға көмек беретін ұйымдардың тізімдерінде қазақ қызметкерлерінің жоқ екені көрініп тұрды. – З.Т.)

2. Аштыққа ұшыраған қазақтар нақты бір жетекші адам болмаса, өздеріне арналып мемлекет тарапынан бөлінген үлесін де ала алмайды. Өйткені, қазақтар бір үзім нан үшін жат жерде қол жайып қаңғырып жүргеннен гөрі, үйінде өлгенді артық санайды. Тіпті, көмек іздегеннің өзінде, сауаты аз, аңқау қазақ оны таба алмайды.

3. Жергілікті жерлердегі аштарға көмек беретін ұйымдар, әсіресе, қолтығының астындағы, яғни, жақын жердегі қалалар мен қала маңындағы селоларды қамқорлыққа алуға тырысады. Демек, қаладан шалғай орналасқан қазақ ауылдары көмектен үнемі қағажу қалады.

Ақиқатын айтатын болсақ, қырда қырылып жатқан қазақтың жағдайына қарағанда, қаладағы аштықтың үрейлі көріністері ойыншық сияқты эсер қалдырады. (М.Әуезовтің баяндамасы орысша, біз ықшамдап аудардық. Ал, мына соңғы сөйлемде автордың стилі мейлінше сакталды. – З.Т.)

«Егерде бұл аудандарды аштықтан құтқару үшін дәл қазір шұғыл түрде үзілді-кесілді шаралар қолданылmasa,

Қазақ республикасы қазақсыз қалады. Көптеген аудандардағы қазақтар бірталайдан бері тек қана көртышқан, суыр, тағы сол сияқты жәндіктермен өзегін жалғауда. Соның салдарынан ауылда әртүрлі жұқпалы аурулар мен індет түрлері бұрын естіп-білмеген көлемде таралып барады.

Мұның барлығы аштарға көмек көрсету үйімдaryның қыр еліне (қазақтар, деп оқыңыз. – З.Т.) жаңы ашымайтындығын, олардың тағдырына немкетті қарайтындығын көрсетеді. Сондай-ақ, осында қасіретке қарсы қайрат көрсетуде, аштықтың бетін қайтаруға қазақ қызметкерлерінің енжарлығы байқалады. Билік басында отырган қазақ қызметкерлері, Сіздерге бұл істі дәл осы күйінде қалдыруға болмайтыны өз алдына, бұл – біз үшін қылмыс. Бәріміз осы үшін қазақ елінің алдында, өзіміздің арымыздың алдында жауаптымыз».

Баяндамасының сонында М.Әуезов қырдағы аштарға көмек көрсету шараларының жоспарын ұсынды. Жиналас сол жоспарларды негізге алып қауылдады.

Кейін, қазақ халқының атын әлемге танытқан ұлы ойшил, кеменгер жазушы Мұхтар Әуезов осы сездерді айтып, халқының тағдыры үшін еңіреп тұрғанда 25 жастан жаңа ғана асқан еді.

Бұл баяндамадағы – «қырдағы ел», «қыр қазақтары» деген атаулар Ақмола, Семей, Торғай губернияларының аймақтарын түгел қамтиды.

Осылайша, республиканың қыр аймақтарында ашаршылыққа ұшыраған халыққа көмек көрсету деген жалпы мәселенің аясында, әсіресе, экономикалық негізі осал, аңқау, сондықтан да қырылышп қалуға әбден бейім қазақ ауылдарына ерекше назар аудару керектігі мемлекеттік деңгейде арнайы көтерілді.

Көп ұзамай, сол 1922 жылдың қантарында ҚОАК саяси хатшысы М.Әуезов аштарға көмектесу жөніндегі

Орталық комиссиясының мүшесі ретінде Орал губерниясын аралап қайтты.

Осы сапардың қорытындысы бойынша ол РКП(б) облыстық комитетіне есеп берді. Орал губерниясында ашаршылықта ұшыраған халықтың жағдайын баяндай келіп, М.Әуезов бұл аймақтың Ақмола губерниясына бекітілгенін, яғни Қызылжардағы билік орындарының жұмысын ширату керектігін баса көрсетті.

Қазақ қызметкерлерінің осы жиналышында: «Аштарға көмек көрсету жөніндегі төтенше комиссиялардың құрамында қазақ өкілдері жоқ. Сондықтан, аштыққа ұшырап, қатты ауыртпалық тартып отырған қазақ ауылдарына тиісті көмек берілмеуде», деген тұжырым жасалды. Демек, жағдайды түзеу үшін қазақ қызметкерлерінен тез арада жауапты өкілдер жасақтап, тікелей қазақ ауылдарына жіберу жөнінде М.Әуезовтің ұсынысы бірауыздан қолдау тапты.

Алайда, Қазақ Орталық Атқару комитетінің саяси хатшысы М.Әуезов бастаған қазақ қызметкерлерінің бұл шараларын олардың қазақ емес коммунист-әріптестері ұлтшылдықтың көрінісі деп бағалады. Олар аштыққа ұшыраған жартылай көшпелі қазақ ауылдарының мемлекет тараалынан ешқандай көмек алмай жатқанын көргісі келмеді.

Сырт қарағанда, аштықтан қырылып жатқандарды ұлтқа бөлуге болмайтыны рас сияқты еді. Бірақ, қазақ ұлтының өзіне ғана тән мінез-құлқын, төзімділігін, тұрмыс-тіршілік әрекеттерін «коммунист жолдастар» түсінбеді, түсінгісі де келмеді.

1922 жылғы 19 ақпанда, Орынборда өз жұмысын бастаған РКП(б) Бүкілқазақтық екінші конференциясында саяси сипат алып, үлкен пікірталасқа ұласты. Қазақ қызметкерлері бұл мәселені «Тұтас ұлтты құрып кетуден

сақтау керек» деген тұрғыда көтерсе, қазақ еместер оларды «сыңаржақ ұлтшылдық» деп айыптады.

Осынау сын сәттегі айтыс-тартыстың сырына қанық болу үшін конференция жұмысының хаттамасынан үзінділер келтірсек, оқырман өзі-ақ түсініп, кімдікі бұрыс, кімдікі дұрыс екенін таниды д е п о лаймын. Кейін М.Әуезов бастаған бүкіл қазақ зияллыларына зобалаң туғызып, құғын-сүргінге ұшыратудың басы осы конференцияда айтылған сездер мен жабылған жала екеніне көзіміз жетеді.

Пікірталастың бет шарпысуға дейін барғанының мысалдары мынадай:

М.Әуезов: «Авдеев жолдас өзінің сезінде ұлты қазақ жауапты қызметкерлердің бәрін айыптады. Ол өзі айтып отырған қазақ қызметкерлерінің жиналышына қатысқан болатын. Қазактар арасындағы жұмыста екі бағыт: ұлтшылдық пен отаршылдық пиғыл көріністері белең алып отырғаны айтылды. Авдеев сонда: «Біздің жұмысымызға отаршылдық кесел келтіріп отыр, ал қазақ қызметкерлерінің бәрі ұлтшылдық ұстанымда» деген болатын. Мәселелерді талқылап, қаулы қабылдағанда Авдеев жолдас біздің ұйғарғандарымызды қолдаған сынай танытқан.

Енді міне, ол басқаша айтып тұр. Азаматтық жігері жоқ, өз пікірін коммунисте айта алмайтын Авдеев жолдастың мұндай екіжүзділігін кешіре алмаймын. Ол қазақ қызметкерлерінің көзінше бір түрлі, сыртынан бір түрлі айтады, обкомға да басқаша жеткізіп барған. Міне, біздің бүкіл жұмысымызға осындейлар кесел келтіріп отыр. «Қазақ қызметкерлері шетінен алашорда-шылар» деген Авдеевтің сезінде жол беруге болмайды. Коммунист ретіндегі өзінің не айтқысы келгенін осы жерде түсіндіріп беруін талап етемін».

Конференцияның 21 ақпан күні төртінші мәжілісінде Қазақстан Орталық комитетінің төрағасы Сейітқали Мендешев аштықпен құрес жөніндегі Орталық төтенше комиссияның жұмысы туралы баяндама жасады. Осы мәселе бойынша ҚОАК саяси хатшысы Мұхтар Әуезов сөз сөйледі. Конференция жұмысы ту ралы № 3 бюллетенге (21 ақпан 1922 ж.) жарияланып, таратылған хаттамадағы М.Әуезовтің сөзін қазақшалап толық берейік:

Әуезов: Мендешев жолдастың баяндамасы мен ЦКПГ бү-кіл қызметінің аса үлкен кемшілігі - Қырдағы қазақтарға көмек көрсету шараларының жасалмағандығы. Қырдағы қазақтарға көмек көрсету жөнінде күні бүгінге дейін өткізіліп келген бүкіл жиналыстарда қабылданған қаулылар бос сөз болып қалды. Тіпті, қазақ арасындағы барлық жұмыстың жайы осындей. Бұған таң қалуға болмайды. Қазақ өлкелік ұйымдарындағы жауапты қызметкерлер біздің даусыз, нақты ұсыныстарымызды түрлі сылтаулармен аяқсыз қалдырып келеді.

Жаңа экономикалық саясат қыр қазақтарына көмек көрсетуге жол бермейдіміс дегенге мен қарсымын. Әйткені, бүгінге дейін қырдағы қазақтарға көмек көрсету жөнінде бірде-бір жоспар жасалған жоқ, жергілікті басқару органдарына принципті нұсқау берілген жоқ.

Қырдағы жағдай қиын: қазақтың бірде-бір билік органы ешқандай көмек көріп отырған жоқ, таяу арада көре де алмайды. Бұл жөнінде Помгол төрағасы өзі де айтты.

Қырда бәрі баяғыдай, олар ешқандай ақпарат алмайды. Қыр қазақтары көмекті қайдан алуға болатынын білмейді. Қыр қазақтарына ерекше қарау керек, әйткені олардың тіршілік-тұрмысы ерекше. Олардың күнкөрісі малдаған жылдар бойы да қалпына келтіре алмаймыз.

Ал, егер орыс шаруасы аштыққа ұшыраса, әйтеуір, оның үйі бар, соқа-сайманы бар, егін өсіретін құнарлы жері бар. Оған тұқым берсе, біраз мал берсе, жағдайын түзеп ала алады. Қырдағы қазақтың шаруашылығы мұндай емес. Сондықтан, қыр қазақтары арасындағы жұмыстарды нақты іс-жоспармен жүзеге асыру қажет.

Аштарға қызмет көрсететін орталық, губерниялық орган-дар қала жұртшылығының құнбек-күнгі қысымын көріп отыр. Қала жұртшылығы өзінің мұн-мұктажын бұрынырақ айта алады, яғни, олар біздің жауапты қызметкерлердің қунбек-күнгі назарында. Жергілікті қызметкерлер уақытында мәлімет ала алмай-мыз, деп сұлтау айтады. Қайдағы мәлімет, егер қыр қазақтары көмекті кімнен сұрапын білмей отырса.

«АРА» (Қазақстандағы аштыққа көмек беру үшін құрылған халықаралық қоғамдық үйім) тарапынан қыр қазақтарына көмек беру мәселесі әлі шешілген жоқ, бұл үйім істей бастағалы 4 ай болды.

Қазақ қызметкерлерінің жиналышында қыр қазақтарына көмек үйімдастыру үшін жер-жерге арнайы үәкілдер жіберу жөнінде үйғарым жасалғанын айтпай кете алмаймын. Сонымен бірге, қазақ қызметкерлерін жұмысқа тартып, оларды басқару ісіне пайдалану туралы да келісілген болатын. Ол жиналышқа Авдеев жолдас қатысып, бұл шараларды мақұлдаған сияқты еді, міне, бұл жерде басқаша сөйлеп, әлдебір жағымсыз жағдайларды «бықсытып» тұр.

Біздің бұл ұсыныстарымыз ҚОАК тарапынан да қолдау тапқан еді. Бірақ, әлі күнге үәкілдер жіберілген жоқ, қазақ қызметкерлерін іске тарту жөнінде комиссия құрылмады. Осылайша, қаулыларымыз бос сөз болып қала береді.

Қазақ қызметкерлерін іске қатыстырмайынша, қырдағы аштыққа ұшыраған қазақтарға ешқандай көмек

көрсетілмейді. Бұл халық күннен-күнге асқынып бара жатқан аштық аранында қала береді.

Сондықтан, Аштарға көмек жөніндегі Орталық комиссияға, бүкіл қазақ республикасының саяси бақылау органы ретінде, жаңа сайланатын Облыстық партия комитетіне нақты ұсынысым мынау: Қырдағы қазақтардың жағдайына назар аударылсын. Біз қазақ кедейлерінің алдындағы жауапкершілігімізді түсінуіміз керек, қындықты жаңа экономикалық саясатқа сілтей берудің жөні жоқ.

Бұған қоса, «АРА» ұйымы тарпынан қыр қазақтарына көмек көрсету жоспары жасалатын болсын.

Лытов Т: Әуезов уәкілдер жіберу керек деп түр ғой. Осы уақытқа дейін барлық көмек аштарға жоспарлы түрде таратылып тұрды. Жер-жерге уәкілдер жіберген дұрыс, деп ойлаймын, бірақ халықты орыс пен қазақ деп бөлген Әуезовтің ұсынысын қолдамаймын. Олай болса, екі орган құру қажет болады.

Атаниязов: біз мұнда бірімізді біріміз айыптауга келген жоқпыш. Пайдалы жұмыс атқаруымыз қажет... Коныс аударып келгендер орыстарғана емес, негізінен қазақтар қырылып жатыр, олардың жағдайы мұлде нашар. Қазақ еңбекшілеріне көмек жасаудың белгілі бір принциптері белгіленбеген.

Осында кейбіреулері, уәкіл жіберіп қажеті жоқ, олар жергілікті қызметкерлерге бөгет жасайды, дегенді айтты. Менің ойымша, керісінше, қазақ арасына беделді қызметкерлер жіберу керек. Олар түсіндіреді, көзін ашады. Сондағана қазақ жұртшылығының ынтасын оятуға болады...

Авдеев: Әуезов өз сөзінде менің кешегі айтқандарымнан әлдеқандай арам ниет танып қалыпты. Мен коммунист ретінде ешқандай бөтен пифыл білдіруге хақым жоқ. Иә, қазақ қызметкерлері жинаалысының

хаттамасында қазақ жолдастардың қызметіне «орыс коммунистерінің отаршылдық пиғылдары бөгет жасап отыр» дег жазылыпты. Сол жиналыста осы жөнінде мен сұрақ қойғанмын: «Партияның X съезінің қарапына сәйкес ұлт мәселесі жөнінде сіздер басқа жол ұстанасындар ма?» дедім. Обком мәселесінің бұлайша қойылуын қолданған жоқ...

Атаниязов: Өзімнің сөзіме қосымша ретінде тағы мына жайларды айтамын: кейбір хабарларға қарағанда, Семей және Ақмола губернияларында жиналған астық пен мал Қазақстанның аштарына берілмейтін көрінеді. Бүкіл азық-түлік Мәскеуге тікелей жөнелтіліп, «ортак қазанға» құйылып жатыр. Ал, Семей және Ақмола губерниялары Қазақ Республикасының құрамдас бөлігі емес пе? Қазақстанның ерекше аштыққа ұшыраған алты губерниясы сол Семей және Ақмола губернияларына бекітілген еді ғой. Бұл қалай?»

Осындай талқылаудан кейін партия конференциясы «Қазақстандағы аштық және онымен құрес шаралары» туралы арнайы қарап қабылдады.

Қарапда елдегі аштық жағдайына баға берілді. Құжаттың екінші тармағында мынадай сөздер бар. Оқуға оңай емес, әрине, бірақ, шындық, біздің еліміз бастан кешкен ауыр тағдырың бір көрінісі осындай:

2. «Аштық көлемінің сұрапыл екендігі соншалық, аштар көзіне көрінгеннің бәрін, тіпті өлген адамдардың мәйітін де жеп жатыр».

Конференцияға М.Әуезов енгізген ұсыныс бойынша қарапта мынадай нұсқау енгізілді:

6. «Қырдағы ашыққан қазақ жұртшылығының жағдайына көніл бөлінсін. Бұл жұмысқа, тиісінше, қазақ қызметкерлері тартылсын».

Бұл айтылғандардың бәрі, әрине, Ақмола губерниясына, оның орталығы Петропавлға тікелей қатысты жағдай еді.

Халық басына түскен ауыртпалық, кеңестік жүйенің өзімшіл, отаршылдыққа негізделген төңкерісшіл содыр саясатының бір «жемісі» осында.

Осы 1921-1922 жылдары Қазақстанның бес губерниясында 3 миллион 353 мың адам ашаршылыққа ұшыраған, одан өлтегіні 1,5 миллион. Ақмола губерниясында 1921 жылдың наурыз айында есептегі 1.021.164 адамның 472 мыңы аштыққа ұшыраған. Бұл – Орынбордан Кенес Одағының орталық билік органдарына берілген ресми ақпарат. Ал, қай сайда қанша қазақтың сүйегі қурап қалғанын дәл есептеген кім бар, деп тереңірек ойлансак, халық қасіретінің көлемін елестетудің өзі үрейлі.

Автономиялық республика болдық, Қазақстан деген мемлекет құрамыз, деп жан сала іске кіріскең қазақ зиялышарының өз ұлты алдында адаптация іс-жоспарлары осылайша талқан болды. Олардың меселі қайтты, тауы шағылып, «балапан басына, тұрымтай тұсына» кетті. Ұлттың қаймағы іріді.

Дәл осы жағдайда Мұхтарлардың, Мағжандардың, Смағұлдардың... бүкіл ой-арманы адыра қалды, олардың жігерін құм қылышп, өмірден тұңілдірді. Мағжан бір түнде Қызылжарын тастап кетуге мәжбүр болды.

Жоқ. Із-түссіз кете қалған жоқ. Біраз жұмыс атқарды. Тауқымет тартқан халқына қызмет көрсетті...

* * *

Тағы бір шегініс жасайық.

Сонымен, II бүкілқазақтық партия конференциясында осындаі-осындаі әңгіме болды. Сырт көзге қатардағы көп жиналыстардың бірі сияқты

кімнің кім екені алғаш рет Орынбордағы осы жиналыста танылды. Талайлардың тағдыры таразыға тартылды. Жаңа билікке жағынған қазақтың жалаң қылыш «жас белсенділер» көрініп, олардың бағы ашылды.

1919 жылы Лениннің қолымен кешірім алып, Кеңестік құрылышқа құмына кірісken қазақ зиялышарына «бұрынғы алашордашы», «ұлтшыл», «контреволюционер» деген қоңырау тағылды.

Бір ғажабы, олардың әрқайсысы өз ісінің адап екенін, не істесе де туған халқы үшін екенін кәміл сезінді. Сол ақиҳатты ту етіп, қалтасындағы қызыл билетімен-ақ, қалың қазағына әлі де қызмет етпек ниетінен танған жоқ. Жасымады. Тіпті, бел шеше кірісті.

Сол айтулы екінші конференциядан бірнеше күн өткен соң, Қазақ Орталық Атқару комитетінің саяси хатшысы Мұхтар Әуезов пен Смағұл Сәдуақасов екеуі ақылдастып отырып, РКП(б) Орталық Комитетінің (яғни Мәскеудегі Орталықтың) Қазақстандағы өкілі В.Г. Юдовскийдің атына хат дайындалды.

Қазақстанның дербес шаңырақ тіккенінен үміт күткен екі жас қайраткер Орталық Үкіметке елдегі жағдайды жақсартудың жолын ұсынды. Бәлкім, іске асып кетсе, отаршылдық бұғауынан босап, өз тағдырының тізгіні өз қолына тиғен қазақтар тарихтан орын алар деп үміттенді.

Жоғарыда байқаганымыздай, осы екінші партия конференциясында компартияның Қазақстандағы ұлт саясаты жөнінде көзқарастары қарама-қайшы екі топ жіктелгенін көреміз.

Олардың біріншісі М.Әуезовтің сөзінде келтірілгендей, қазақ өлкесінде әлі де отаршылдық саясаттың сақталып отырғанын, мұның өзі қазақ халқының мұддесіне қарсы, оның Кеңес Үкіметінен

күткен үмітін өшіре бастағанын айтқан қазақ коммунистер ғана емес еді.

Мысалы, Оралдан келген делегат Паевский: «Обком жұмысындағы негізгі кемшілік – жекедара басшылық. Мәселелерді аз ғана топ шешеді, сондықтан түсініксіз жайлар көп, ал, Обком құрамындағы 11 адамның төртеуі ғана қазақ, атап айтқанда А.Асылбеков, Ә.Жангелдин, С.Мендешев және М.Мырзағалиев», - деді.

Бұл пікірді Мәскеудегі Орталықтан келген В.Г. Юдовский, Оралдық Паевский сияқты қазақ емес коммунистер де жақтады.

Екінші топ, керісінше, қазақ қызметкерлерінің үлтышылдығы жұмысқа бөгет болып отыр, деп санады. Әрине, жаңа биліктің отаршыл сипатын әшкереуде қазақ қызметкерлерінің де бірауыз болмағанын да көрсеткен жөн.

Осы конференциядағы жіктелу ахуалы, онда Орталықтың өкілінің шындықты түсінгені М.Әуезов пен С.Сәдуақасовқа жігер берген сияқты. Енді олар өз ойларын жүйелеп қағаз түсіреді:

1922 жылы 7 наурыз

«Қазақ кедейлері мен жұмысшылары арасындағы жұмыстарды ұйымдастыру туралы»

РКП(б) Киробкомына баяндама хат

1. Міне, Қазақ автономиясының құрылғанына екі жылдан асып барады. Осы екі жылдың тәжірибесі еңбекші қазақ бұқаrasын кеңестік, мемлекеттік құрылышқа қатыстыру жөнінде негізгі міндеттеріміздің әлі орындалмай отырғанын көрсетті.

Мұның негізгі себебі – қалың қазақ кедейінің, саны аз қазақ жұмысшыларының әлі де ұйымдаспай отырғандығында. Соңғы кезге дейін біздің бүкіл күш-қуатымыз, бар болғаны, бұқара мұддесіне мұлде аз көніл бөліп,

тіпті оларды тағдыр тәлкегіне қалдырып, жоғарғы билікті өзіміз иемденуге жұмысалып қана келгенін ашық мойынданап, ашы шындықтың бетіне тұра қаруымыз қажет.

Жер-жердегі милиция қызметкерлерінің бүгінгі күнге дейінгі бассыздығы, азық-түлік агенттерінің зорлық-зомбылығы, жергілікті уәкілдер мен түрлі агенттердің дүмбілезділігі, сондай-ақ ешқандай саяси-ағарту жұмысының жүргізілмеуі - жоғарыда аталған жағдай-лардың бұлтартпас дәлелі болып табылады. «Мұздай сұық мұхит ортасында бір кесе судың ғана қайнап жатқанына» бұдан әрі төзуге болмайды.

Екінші Бүкілқазақ партия конференциясы мен ҚОАК I-сессиясының қаулылары біздің алдағы жұмыстарымызға жол көрсететін бірқатар принципті қағидалар мен бағыт-бағдарымызды анықтап бергенін қанағат сезімімен атап көрсетуге тұра келеді.

Айталақ, партия конференциясы мен ҚОАК сессиясында ҚКСР-дің Туркістан өкілдігін қүштейтіп, аштарға көмек көрсетуді жақсарту, Сібір облыстарындағы көмек шараларының тиімділігін арттыру, аштыққа ұшыраған халықты азық-түлігі бар аймақтарға көшіру қажеттілігіне назар аударылды.

Милиция жүйесін өзі қызмет етуге тиіс жүртшылыққа жақындана отырып қайта құру, қазақ тіліндегіңі жүргізуі бастау мәселелеріне ерекше көңіл бөлінді. Әлбетте, Обкомның жаңа құрамы мен ҚОАК тарапынан бұл шаралардың жүзеге асырылуы қажет екендігін айтып жатудың өзі артық болар еді.

Қазақ кедей шаруалары мен жұмысшыларын ұйымдастыру мәселесі дәл қазір түбебейлі шешетін, бірақ, нақты шаралары әлі тиянақты ойластырылмаған мәселе болып отыр.

2. ҚКСР-дың негізгі өнеркәсіпті аймақтары Ақмола және Семей облыстары болып табылады. Қазақ

жұмысшыларының 70% астамы осы облыстарда, демек, үйымдастыру жұмыстары алдымен осы екі өнірден басталуы керек. Үйымдық жұмыстарды бастап, алғашқы кезде жөн көрсету үшін бұл облыстарға арнағы тапсырмамен ерекше экспедициялар жасақталып, жіберілуге тиіс.

3. Ақмола және Семей облыстарындағы қазақ халық мұғалімдері жазғы демалыс кезінде жұмысшылар арасында сауатсыздықты жоюға жұмылдырылатын болсын. Сондай-ақ, экспедициялар бұл жұмысқа сауаты білікті қазақтарды да пайдаланғаны жөн.

4. Баршаға мәлім, осы уақытқа дейін жұмысшы қазақтар күнкөрісі жағынан да, рухани жағынан да орыстардан әлдеқайда төмен жағдайда. Сондықтан егжет-тегжелі зерттең, әкімшіліктердің түрлі жолсыздығын тиіп, жұмысшылар арасында мұндай теңсіздікті жою қажет. Ол үшін қазақтар билік органдарының (фабрика-зауыт комитеттері, жергілікті комитеттер және с.с) жұмысына көбірек қатыстырылсын, сондай-ақ, олардың қара жұмыстан неғұрлым кәсіби еңбекке тартылуына жағдай жасалсын. Қазақ жұмысшыларына кәсіби-техникалық білім беру керек, ол үшін әрбір ірі кәсіпорында қазақ жұмысшыларына арнап кәсіби-техникалық үлгі мектептер ашылатын болсын.

5. Қазақ жұмысшылары арасында саяси-ағарту жұмыстарын жүргізуге кірісу қажет. Баспасөз ісін жолға қойып, жұмысшы өмірін дер кезінде және кеңінен көрсетіп отырғандаған бұл жұмыстар жемісті болмақ. Өнеркәсіп орындарының әкімшілік орталықтарынан қашық жатқанына және көлік қатынасының қыындығына байланысты, газет шығаруға қажетті қазақ әріптері мен баспа машиналарын, әдеби күштерді тікелей өнеркәсіп басына жеткізу қажет.

6. Қазақстандағы Кеңес өкіметінің негіздері мен жұмыс жағдайларын таныстырып отыру үшін және өндірістік мәселелерді бірлесіп талқылау үшін жұмысшылардың түрлі митингілерін, жиналыштар, фабрика-зауыт кеңестерін, аудандық және губерниялық конференцияларын өткізіп келу экспедицияға жүктелсін.

7. Жұмысты ширату үшін және өзара ақпарат алмасу үшін кәсіпорындар арасында ширақ, іскер байланыс орнатылсын.

8. Міне, жалшы қазақтар, кедей жұмысшылар мен шаруалар арасында осындай жұмыстар ұйымдастырылуы тиіс. Және де жерге орналастырушы барлық органдардың жұмысына, әсіресе Ертіс бойындағы жер мәселесінің қалай шешіліп жатқанына ерекше назар аударылсын. Отырықшылыққа бейім қазақтарға барынша қолдау көрсетілсін. Бұл орайда, жер бөлетін жергілікті ұйымдардың үстірт қарауына, мысалы гидротехникалық тексерулер аяқталғанша, жер бөлуді олардың тоқтатып тастайтыны сияқты төрешілдігіне жол бермеу керек. Жер алғысы келетіндердің бәріне алдымен, тиесілі жерін көрсетіп беріп, гидротехникалық тексерісті кейінірек, кезі келгенде де жүргізуге болады.

9. Осы экспедицияға екі апта партиялық науқан жүргізу тапсырылсын¹².

М.Әуезов, С.Сәдуақасов.

Бұл мәлімдеме Қазақ облыстық партия комитетінің тәралқа мәжілісінде наурыздың 11-күні қаралды. Мәжіліс хатамасында мыналар жазылған:

«ТЫҢДАЛДЫ: Қазақтар арасындағы жұмыс жоспары туралы Сәдуақасов және Әуезов жолдастардың ұсыныстары.

¹² ҚРПМ. 139-кор. I-тізбек, 330-ic, 18-19 беттер.

ҚАУЛЫ:

- а) ұлт мәселесі жөнінде Сәдуақасов пен Әуезов жолдастардың тезистерін жасау жөніндегі комиссия құрамы толықтырылсын;
- ә) комиссияға тезистерді төралқаның келесі мәжілісіне дайындал, енгізу тапсырылсын.

Киробком хатшысы Г. Коростелев».

II партия конференциясының қорытындылары бойынша Қазақстан Үкіметі басшы органдарына осындай екі ұдай ағым қалыптасқаны туралы РК(б) П XI съезіне (27/III-2-IV-22) дейін ақпарат жетті.

Қазақстан атынан барған өкілдердің бірі - жоғарыда аталған Юдовский, Орталық комитетке Қазақстандағы жағдайды таныстыра келіп, «европалық коммунистердің арасында отаршылдық ұстаным бар екенін, қазақ интеллигенттерінің шарасыздығын, милицияның жергілікті халықтың тонайтынын, ал орыс жолдастардың бұл жағдайлармен құресуге құлқы жоқ екенін» мәлімдеген.

Ол «іс жүзінде жаңа ғана саяси билік бостандығына қолы жеткен, бірақ ескі тәртіп тұсындағы ұлттық теңсіздікten біржола арылып болмаған Қазақстан сияқты республикалардағы жергілікті халықтың табиғи занды талаптарын мойындармай (Әуезовтің сөзі), қазақ шындығын жете түсінбейтін коммунистердің жүргенсіздігін» айтты¹³.

Қазақ облыстық партия ұйымындағы мұндан жағдайлар Орталықтың мазасын кетіретіні түсінікті. Осылайша, шұғыл шара ретінде 1922 жылы 5-сәуірде Мәскеуде РКП (б) ОК Қырғыз (қазақ) бюросы құрылды.

¹³ ҚРПМ. 139-кор. I-тізбе, 247-ic, 58-бет.

* * *

Әлбетте, бұдан кейін М. Әуезов те, басқалар да мұндай қызметтен опа таппайтынын білген еді. Ол 15-сәуірде Семейге іссапармен жүріп кетті. Ондағы мақсаты - өзі алдын-ала жеделхатта хабарлағанындей:

«Жалпы партия, кеңес жұмысын, әсіресе қазақ жүртшылығы арасындағы жұмыстың жағдайын тексеремін. Өнеркәсіп аймақтарында қазақ жұмысшыларын үйімдастыру, жер мәселесі жөніндегі декреттерін орындау, қазақ кедейлерін милиция қатарына тарту қажет. Бұл шаралардың іс жүзіне асырылуы осы салаларда жұмыс істеге тәжірибесі бар қазақ қызметкерлеріне байланысты. Соңдықтан, губком мен губатком мұндай қызметкерлердің есебін алып, оларды губернияға жинауға тиіс. Әуелде кемінде 20 қызметкер керек. Дәл қазір ҚазКСР өлкелік мекемелерінің бәрінде де қазақ арасындағы жұмысты жандандыруға бағыт алынды. Ол үшін ҚКСР барлық губернияларына өкілдер жіберіліп, іс жүзінде науқан басталды. Демек, бұл жұмысқа салақ қарауға болмайды, ондай жағдай қылмыс саналып, кінәлі адамдар жауапқа тартылады»¹⁴.

Обком, РКГП, Казпрофбюро уәкілі М.Әуезов

1922 жылғы 17-тамызда «Қазақ тілі» газеті Мұхтар деп қол қойып бастырған «Ашық хатында» ол Қазақстан автономиясы құрылғаннан бері не істелді, қандай кемшіліктер бар екендігін, олардың себептері тиісті саяси құжаттарда көрсетілген дігін жазды. М.Әуезов «Соңғы уақытқа шейін ...әсіресе Қазақстанда арылмай келе жатқан бір дерпт – ұлтшылдық пен ортақшылдық тартысы», екенін

¹⁴ ҚРА ОМА. 5-қор, 18-шілде, 94-іс, 15-бет.

көрсетеді. (Мұндағы «ортакшылдық» дегеніміз – социализм идеясы деген ұғымды береді.-З.Т.).

Қызыметкерлер арасында, яғни коммунистер арасында екі жік бар. Біреуі – қазақ коммунистері, олар дербес республика билігіне араласқысы келеді, жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, қазақ мұддесі үшін қызымет еткісі келеді. Мұнысы – ұлтшылдық болып көрінеді.

Екіншісі – компартияның бүкіләлемдік революция жасап, жер бетінде жалпыға бірдей ортақшыл тәртіп – социализм орнатқысы келеді. «Еуропалық» коммунистердің мұнысын қазақтар ежелгі отаршылдық пигыл деп түсінеді.

Бірінің ұғуынша - «ортакшылдықты ұлтшылдық туғызады. Екіншісінің ұғуынша –ұлтшылдықты ортақшылдық туғызады. 78 күнге шейін аяқталмағандықтан, бұл әңгіме қатындардың ұрысына ұқсан барады. «Мен салдақы болсам, сен де салдақысың» – дегеннің кебін киіп отыр».

Бұл сөздерден М.Әуезов Орынборда өткен II облыстық партия конференциясындағы пікірталасты, Авдеев бастаған обком басшыларының қазақ қызыметкерлеріне «ұлтшыл» деп жапқан жаласы туралы айтып отырғанын байқау қыын емес.

М.Әуезов Семейде жүргендеге, 1922 жылы 5-қыркүйекте ашылған Семей губерниялық III – Кеңестер съезінде бұл әңгіменің беті ашыла түсті. «Қазақ тілі» газетінде ертеңінде жарияланған «Семей губерниялық III Кеңестің тобына (съезіне)» деген мақаласында М.Әуезов Қазақ автономиясы билігіндегі қазақтардың жағдайын талдап көрсетті. Үшінші съездің маңызы неде, деген сұраққа ол былай жауап берді:

«I съезд болған уақытта Семей губерниясы Сібір төңкеріс комитетінің қарауында тұрды. Сибревком ұстанған жол - Семей губерниясын, Ресейге қалдыру еді.

«Іс басында отырғандардың бәрі де тамырын бұрынғы отаршылдық қаны қеулегендер, нашарды құлдануды, иеленуді өнер көру жолында тәрбиелегендер болды. Соның салдарынан... отаршылдардың айтқаны болды. Губерниялық аткомитетіне қазақтардан бір ғана кісі мүше болып кірді». Осылайша, «бұл құнгे шейін орыс пен қазақтың ешбір бірлесе алмағаны көрініп қалды».

Қазақ халқын топқа, тапқа бөліп, өзара қырқыстырудың ешбір пайдасы жоқ екенін М.Әуезов осы мақаласында ешбір бүкпесіз былай көрсетті: «Қай түрлі топ болса да, қазақ өкілдері ала болып, жіктеніп көрген емес. Жалпы қазақ атаулының мұны бір болған соң, ала болуладына ешбір жол жоқ». «Хұқімет қазақ-тікі» деген сөз құр жазуда ғана емес, іс жүзінде көрініп отыр». Демек, «бұл топ (съезд) қазақ елін қатарға кіргізіп, мұн-мұқтаҗын қарастырады, жалпы шаруашылықтың түзелуіне барлық шараны қолдану жолдарын көрсетеді деп білеміз».

Алайда, М.Әуезовтің бұл үміті ақталмады.

Осы 1922 жылдың күздіндегі Кеңес сайлауы мен кеңес съездерінде большевиктер қазақ қызыметкерлерін, Алашордаға мүше болды деп ашық қуғыннады. Салты, дәстүрі, ұлттық мінез-болмысы мүлде бөлек қазақ даласында социалистік құрылыштың жолы бола қоймауының себебін Кеңес үкіметі «астыртын жаулардан» көрді.

Ахмет Байтұрсынов республика үкіметі құрамынан ашықтан-ашық шеттетілді. Әлихан Бекейханов мен Міржақып Дулатовты контролреволюциялық ұйым ашты деп түрмеге жауып, айыпсыз болған соң, босатты. Қазақтың қайраткер жастарын көсемінен айыру үшін Әлихан Бекейхановты Мәскеуге шақырып, үй беріп, шын мәнінде тұтқын етіп ұстал қалды.

Қызылжарда, «Тілеулі балалары Есіл көтерілісін жасаған бандыларға қосылды» деген (С.Мұқановтың сөзі)

айыппен М.Тілеулин абақтыға жабылды. Бірақ, кінасы анықталмай, тұтқыннан босады. Осы кезде С.Шарипов отқа май құйып, газетке мақала жазды. Қазақ қызметкерлеріне жала жапты (ол жөнінде жеке сез болады).

Мемлекет қызметіне араласып, халқымызға күн туғызамыз деген алаш қайраткерлерінің үміті ақталмады. Енді олар өз болашағын оқу-агарту, ғылыми-зерттеу жұмыстары саласынан іздеді...

* * *

Мемлекет билігін қолына алған Ресей большевиктерінің социалистік революция идеяларын Қазақстанға сырттан әкеліп, құштеп орнықтырмақ болған жетесіз саясаты, іс жүзінде, жаңа отаршылықта ұласып, қазақ халқына алапат зиянын тигізгенінің бұдан да басқа толып жатқан мысалдары баршылық.

Алаш ақыны Омар Қарашев бұл жағдайды дәл байқап, оның зардаптарынан қатты үрейленгенін сол кезде-ақ мынадай өлең жолдарымен білдірген еді:

Мезгілсіз ерте туған таңнан қорқам,
Жауынсыз, құр желдеткен шаңнан қорқам,
Таң туды, мезгіл жетті, деп адасып,
Құрылған қараңғыда заңнан қорқам...
Тенгеріп, жарлы-байды, «құрып ұшпақ»
Теп-тегіс жұртқа жеткен тойдан қорқам.

Ахмет Байтұрсынов айтқандай: «бұлдыңғыр таптық елесінен гөрі ұлттық тәуелсіздікті аңсаған қалың қазақтың арманы ақталмады».

Бұл күнде «біз 17-нің қаһарлы, сұық желтоқсанына именбей, Алаш автономиясының туын көтеріп, еліне бостандық әперуден үміттенген аға ұрпақ аруағы алдында тағым етіп, олар ақын Мағжанның сезімен айтқанда:

«қажымай алтын Айға қол сермеп, сол жолда мерт болған буын еді дей аламыз»¹⁵

«ЕСІЛ КӨТЕРІЛІСІ» ЖӘНЕ АЛАПАТ АШТЫҚ

Азық-түлік салғыртының салдары• «Есіл көтерілісі».•Дерявин
Пресновтан Ленинмен тілдесті•Калининнің Сәбенмен
сырласуы•Ақмола губерниясында ашарықтар саны жарты миллионга
жетті•М.Жұмабаев төтенше комиссия төрағасының
орынбасары•Сарыарқаның зарын кім естиді? •Магжанның соңғы
мақаласы

Азамат соғысынан берекесі кетіп, күйрекен Ресейдің халық шаруашылығын аяғынан тұрғызу қын болды. Орталықтағы өндірістік аймақтарда азық-түлік тапшылығы асқына түсті. Қазақстан сияқты қыыр аймақтағы астық пен мал күшпен жиналды. Сақталған құжаттарға қарағанда, 1920 жылды Петропавл станциясы арқылы орталықтағы өнеркәсіп аймақтарына 2 408 738 пүт астық, 3 119 пүт картоп, 28 144 бас ірі қара мен 48 679 қой, 168 мың пүт ет, 224 мыңдан аса жұмыртқа жөнелтілген¹⁶.

1920 жылғы 3 тамызда Петропавл уездік ревкомы болыстарда азық-түлік салғыртын орындаудың жағдайы туралы мәселе қарап, «жұмысты ширату туралы» қаулы алды. Бұл арада «салғырт» деген атауды түсіндіре кетейік. «Салғырт» - орысшасы «продразверстка», яғни өнеркәсіпті орталықтарды жабдықтау үшін, ауыл шаруашылығы саласындағы адамдардың қолындағы азық-түлігінің артығын күшпен тартып алу.

¹⁵ М. Қойгелдиев, Әлихан Бекейханов. Шығармалары, А, 1994, 66-бет.

¹⁶ СҚО ММ. 1482-кор, 1-тізім, 75-іс, 63-бет.

Кезінде Петропавл-Көкшетау теміржолы Қазақстаның орталық аймақтарындағы ет пен сүтті Ресейге көп мөлшерде жедел жеткізу үшін асығыс салынған болатын. Дәлірек айтқанда оның құрылышын бастау жөніндегі қаулы 1920 жылғы 5 тамызда қабылданып, 1922 жылғы 28 маусымда Көкшетауға поезд қатынасы басталды.

Ал, оның маңызы осы уақытқа дейін «Қазақ халқының экономикасы мен мәдениетін көркейту үшін кенес үкіметінің қамқорлығы» деп түсіндіріліп келді. Төңкерістен-төңкеріс, берекесі кетіп, бұлғынген мемлекет қайдағы бір «киргиздарды» көркейту үшін қақаған қыста жол салып, орасан шығын мен құрбандыққа барды дегенге сәбиді де сендері алмайсыз... Ал, шындықты көрсетіп, тарихи оқиғалардың себебі мен салдарын бүкпесіз түсіндірсек, одан теміржолдың да, басқаның да беделі түсіп қалмайды.

Сонымен, салғырт (продразверстка) науқаны басталып кетті. 1920 жылғы ақпанның 25-не дейін Ресейдің орталық аудандарына 305897 пүт астық және 163729 пүт ет жөнелтілді. Бұл – революциялық үкімет белгілеген жоспардың 5/1 бөлігі ғана болатын.

1920 жылғы 16 шілдеде Омбы губерниялық азық-түлік комиссары Мәскеуге, азық-түлік халық комиссары Цюрупаға мынадай жеделхат соқты: «В. И. Лениннің бұйрығы бойынша батыс майданға Петропавл, Петухов, Қостанай станцияларынан 300 мың пүт астық жібердік және Орталыққа жөнелту үшін 20 вагон май дайындал қойдық». Өсіріп қойған егіні, бордақылап қойған малы бар ма еді? Әрі қарай оқыық: «Қазақ аудандарында ет дайындауды (тартып аруды.- З.Т.) күшейтіп жатырмыз. Олардың тапсырған малының бес проценті мөлшерінде

товар бермекпіз. Ал, орыс аудандарында ет дайындау прод-разверстка жүзінде жүргізіледі»¹⁷.

Осылайша, «бес процентке мал сатып алу арқылы» халықты қатты күйзелткен үкімет, қысымды одан әрі күшайте берді. Өз халқына жасалған қиянат жауапсыз қалмақ емес. Жер-жерде наразылықтар бой көтерді. Орыс және украин шаруаларының ұраны: «Еркін сауда», «Коммунистерсіз кеңес үкіметі!» Бірақ, коммунистік тәртіптегі өкімет қарулы әскермен наразылықтарды халық атынан аяусыз басып отырды.

Мұндай наразылықтар жөнінде 1920 жылғы желтоқсанда Петропавлда өткен бірінші уездік-қалалық партия конференциясында ашық айттылды. Мысалы, азық-түлік жөніндегі баяндамашының көрсетуіне қарағанда: «саудада мата, сірінке, сабын, кәрәсін, тіпті бір тиындық түйме де жоқ... Соған қарамастан астығымызды, шөбімізді, майымызды... тегін алып жатыр». Делегаттар азық-түлік салғыртының шаруаларға ауыр екендігін көрсетті¹⁸.

Қазақстанның Орталық және Солтүстік аймақтарынан мал мен астық жеткізу үшін Ресей Совнаркомының Ленин қол қойған 1920 жылғы 5 тамыздағы қаулысымен Петропавл-Көкшетау теміржолы шұғыл түрде салына бастады. Мұндай күзде басталып, қыс бойы жүргізілген ешбір ақылға симайтын төтенше жұмыс үлкен ауыртпалық әкелді. Онсыз да аштыққа ұшыраған халықтың жағдайы қынданап кетті.

Бірден-бір жұмыс көлігі жылқы ғана болғандықтан, әскер күшімен жергілікті ауылдардан жегін аттары жиналды. Оларға жеткілікті жем-азық табу да оңай болмады. Сонда да зорлықтың күшімен алғашқы үш айдың

¹⁷ ЦГАОР. 1943-кор, 1-тізбе, 789-іс, 326-бет.

¹⁸ Горвиц Б. Г. СКО в 1917-1957 гг. С. 52-53.

өзінде ғана 600 атқа қажет 22 мың пүт жем теміржол танабына жақын жерлерден жиналды¹⁹.

Губерния халқынан азық-тұлік жинау (тартып алу, деп оқыса, дұрыс болар. – З.Т.) үшін Ресейдің орталық қалаларында арнайы әскери күштер жасақталды. Оларға қоса жергілікті жерлерден отрядтар құрылды.

«Есіл көтерілісі»

Өлкеде кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдардағы елеулі оқиғалардың бірі «Есіл көтерілісі» деген атпен тарихта қалған ұлты қазақ емес, орыс тілді шаруалардың кеңестік құрылышқа қарсы қарулы құресі еді. Алдын-ала айтып қояйық, негізінен «орыс болыстары» деп жіктеліп аталағын елді мекендерді қамтыған «бүліктің» қазақ ауылдарына тікелей қатысы болған жроқ. Сонда да, бір аймақта өмір сүріп жатқан соң, көтерілісшілер мен оларды басып-жашуға шыққан жазалаушы жасақтардың арасындағы соғыстан қазақтар зардап шеккені рас. Күні кеше ғана «азамат соғысы» деген бүліктің абы дәмін татқан кейбір қазақ ауылдары Орыс шаруаларының кеңес өкіметіне қарсы 1921 жылғы ашық соғысынан үрейленіп, басы ауған жаққа көше бастады.

Облыс тарихында қара таңба қалдырған осы оқиғалардан біраз мағлұмат берейік. Ресейдегі занды сайланған Құрылтай жиналышын күшпен таратып, орталық билікті қолына алған большевиктердің елдегі қанды қырғыны Ресей шаруашылығын тұралатып кетті. Жаппай аштық басталды. Жаңа билік қалың жұртшылықты қанаудың неше түрлі әдістерін қолданды. Экономикадағы «әскери коммунизм» саясаты, азық-тұлік салығы», «азық-тұлік салғырты», міндепті түрде қара жұмысқа жегу деген

¹⁹ СКОММ. 53-қор, 3-тізбе, 3-іс, 53-бет.

сияқты «жаңалықтар» халықтыы «жаңалықтар» халықтың барлық топтарына қарсы жұмсалған жириенішті саясаттың көрінісі еді. Негізінен, қазақ емес ұлттардың отырықшы шаруаларына бағытталғанымен, бұл саясаттан қазақ жүртү да қындық көрді.

Бұл жөнінде кезінде Ахмет Байтұрсынов былай деп жазды: «Бір ғана Петропавл уезінде 20-35 жас аралығындағы 1120 жігіт зорлықпен үкіметтің міндетті қара жұмысына жегілді». Ақаң мұндай төтенше шараға қарсы шығып, «қазақ ауылдарында жұмыс жоқ, бәрі бос жүреді, деп санау қате, қазақтар да орыс қарашекпендері сияқта, жан сақтау үшін тынымсыз еңбек етеді. Демек, оларды жеке шаруашылығынан зорлап, бөліп әкетіп, тегін жұмыс істетуге болмайды», деген мәселе көтерді. Алайда, төңкеріс пен азамат соғысынан құйрекен халық шаруашылығына жұмысшы қолы керек еді. Және олар бас еркінен айырылған тұтқындар сияқты еңбек туі керек болды. 18-45 жас арасындағы әйелдер, 18-50 жас аралығындағы ерлер азамат соғысына аламыз деген желеумен, әскери түрде жинап алып, халыққа ақысыз еңбек еткізді. Толып жатқан «сембіліктері, «еңбек майданы апталықтары», «қызыл диқан» апталығы дегендер тұралап қалған шаруашылыққа жәрдем бола алмады. Сондықтан, жергілікті кеңес-партия ұйымдары «еңбек тәртібін нығайту» деген желеумен, әкімшілік-сот күшін пайдаланып, құғындау, қамау шараларын қүштейтіп жіберді. Жекеменшік шаруасы бүлінген, азық-түлік қорынан айырылып, отбасын асырай алмай отырған орыс шаруалары мұндай қорлыққа көне алмады.

Біраз шегініс жасап, кеңес өкіметіне қарсы осынау соғыстың қалай басталғанынан аз-кем хабар берген артық болмас. Әлбетте, бұл жерде біз «Есіл көтерілісінің» мән-жайын тәтпіштеп түсіндірмек емеспіз. Қазіргі ұрпаққа түсінікті болуы үшін, Қызылжардың, облысқа қарайтын

елді мекендердің Ресей шегарасымен тікелей жақындығын әрі Кеңес одағы кезінде бір мемлекет құрамында, бір биліктің астында болғанымызды еске түсірейік. Демек, көтеріліс дәл осы арадан басталған жок, солтүстіктен келді. Шегаралас Омбы, Қорған облыстарында орыс ұлтының қалың аймақтарында пісіп-жетілген, саяси астары ұйымдастық қарулы қозғалыс, біздің елдің шетіне жеткен беттеақ, лаулай жанып, алапат өртке айналды.

Осыдан 92 жыл бұрын болған оқиғаларды айнадағыдай жарқыратып көрсететін құжат қоры жеткілікті. Мысалы, Қорған облысы Есіл оязында орын алған жағдайлар мынадай еді:

Азық-тұлік салығын жинауды ұйымдастыратын төтенше үштіктің 1920 жылғы 30 желтоқсандағы №1 бұйрығы мынадай:

1. Бұгіннен бастап, 21 жылғы қаңтардың 7-нے дейін (бір жұма ішінде!-3.Т.) азық-тұлік салғыртының жоспары толық орындалатын болсын;

2. Барлық болыстық атқару комитеттері, болыстық бестіктер, селолық үштіктер, азық-тұлік комиссарлары, нұсқаушы өкілдер 1 қаңтардың кешіне дейін уезге берілген жоспарды сөзсіз орындауга кіріссін және орындаған жағдайда ешқандай дәлелді-дәлелсіз себептер еске алынбайды;

3. Салықты орындау уақытын ұзарту немесе қолемін азайту туралы сұрамшақтыққа тиым салынады;

4. Уездердегі барлық дірмендер қатталсын, бидай тартуға тиый салынсын;

5. Осы бұйрықты орындағандарға жұмысшы-шаруа үкіметіне сатқындық жасағандар тетінде аяусыз қатаң жаза қолданылады.

Дәл осындай бұйрық тәртеп сақтаушы милиция. орындарына да берілді.

Есіл аудандық аткомы мен азық-тұлік комитеті ерте

Есіл аудандық аткомы мен азық-түлік комитеті ертеңінде-ақ: «...Кулак элементтер тиісті астығын бермей, шұңқырларға, шөп-сабан астына тығып жатқаны байқалды. Сондықтан әрбір қораны тінтіп жүріп, астығы тартып алынын, қарсылық көрсеткендер сотқа тартылсын» деген хабар таратты.

Көтерілістің басталып кеткені туралы үрейлі ақпар тарый бастады: «Шортан, Челнок болыстарында астық бермегендермен қақтығыс болдды, 2 адам өлді, екеуі жарапанды... Есіл уезінде Шевченко бастаған 800 банды пайда болды, оларға 300 атты және 500 жаяу әскерді алты пулемет жіберіп, далаға айдал шықтық. Қызыләскерлер ерлік көрсетіп 111 бандыны қылыштал өлтірді, көп қару-жаракты қолға түсірдік, Шевченконың көзін жойдық...» Бейбіт заманда өз халқын қырып-жойған биліктен туңілген жас-кәрісі, әйел-еркегі бас көтеріп, ұымдасқан түрде басталған соғыстың алғашқы күндерінен осындай із қалған...

Ел ішінде үкіметке деген наразылық өрши берді, өлкедегі орыс шаруаларының қыын жағдайын көрген, бұрыннан кенес өкіметіне қарсы күштер астыртын ұйымдастып, қаруланып, 1921 жылғы ерте көктемде біздің өлкеде де қанды қырғын басталып кетті. Кейінгі зерттеулерге қарағанда, «Есіл көтерілісіне» қатысуышы топтар саптағы әскердей құрылған. Мейлінше қаруланған, сата-саты бағыныштылық тәртібімен жүйелеген болып шықты. Мысалы, Омбыда құрылған «Сібір шаруаларының одагы» деген астыртын ұйымның өкілдері осы Қызылжарда да болған. Көтерілісшілер Қызыләскер бөлімдерінің оғының астында қырылды. Қызылжар мен Кекшетау уездеріндегі орыс диқандары мен малшылардың ауылдары қанға бөкті. Жазалаушы жасақтардан бас сауғалаған ерлер жағы үйі-күйінен безіп, орман ішіне «банда» болып безіп кетті. Архив құжаттарында осы

бандылардың қазақ ауылдарын тонап-талағаны туралы мәліметтер кездесіп толтырады. Олар теміржолды талқандаған, байланыс желілерін үзіп тастаған. Аңшы мылтығы жоқтары, айыр-күрек ұстап, коммунистер мен комсомол белсенділерін, тіпті жазықсыз қызметкерлерді қырып отырган. Бандылардың көзін жою немесе қамау күн суытып, аяз күшейген кезде ғана аяқталған. Ашынған халықтың өкіметке деген наразылығы осылай көтеріліп, осылай басылған.

Сақтаған деректер өте көп болса да, көтерілісшілердің атан атап, түсін түстеуді мақсат көрмедік. Билікке қарсы көтерілгендер қашан да шектен тыс қатығез болғаны тарихтан белгілі. «Есіл көтерілісі» соның бір мысалы болғандай. Көтерілісшілер қызылләскерлерді, төтенше комиссия, төңкеріс трибуналы, милиция қызметкерлерін қырып-жойғаны туралы жантүршігерлік мысалдар окуга болады.

1921 жылғы сәуірге дейін Омбы губерниясының қарауында болған аймақтың көтерілісшілерін талқандау шарасын РКП(б) Сібір бюросы мен жергілікті коммунистер басқарды. Бұрқ етіп басылған қарулы көтеріліс жанышталды. Бірақ, одан елдің жағдай жақсарып кеткен жоқ, большевиктердің әрекет-істері ақыры, 1920-21 жылғы алапат аштыққа әкеп соқты. Оған кейін жеке тоқталамыз.

1921 жылдың 30 желтоқсанында Мәскеуде мынадай бұйрық жарияланды (түсінікті болу үшін орысша түпнұсқа мәтінін берейік):

«Части Особого назначения Киргизской Советской Социалистической Республики выделяются из состава частей Особого назначения Приволжского Военного округа с самостоятельным управлением с 1 января 1922

года. ЧОН Ақмолинской и Семипалатинской губерний в оперативном отношении остаются в подчинении Комчонсиб, в остальных отношениях подчиняются Комчонкир респ»²⁰.

Бұл құжаттың ерекшелігі – Ақмола және Семей ЧОН-дары сөз жүзінде Қазақстанға (Кирреспублика) ал, іс жүзінде Сібірге (Ресейге), бағынатынын көрсетеді. Осыған да назар аударайық. Қарулы құштерге келгенде «республика дербестігі» деген түсініктің бос сөз екендігінің бір айғағы осындай.

Осылайша, Петропавлда Ақмола губерниялық Ерекше қызмет бөлімдері (ЧОН) құрылды. Ақмола, Атбасар, Көкшетау уездерінде де осындай бөлімдер құрылды. Ал, Петропавлдағы ЧОН губернияға тікелей бағынатын еді.

Ардақты ағамыз, атақты жазушы Сәбит Мұқановтың атқа мініп, бөркіне қызыл байлап, көзге түсетіні нақ осы кез. Осы ЧОН-ның белсенді қызметкери ретінде «тап жауларапымен», аяусыз күрескен. Бұл жөнінде Сәбен өзі былай жазады:

«Продразверстка жұмысы қанша қыншылықпен жүрсе де, 1921 жылдың қаңтар айының жоспарын Пресногорьковкадағы райпродком орындағы да, телеграмма арқылы Россияның Социалистік Федеративтік Советтік Республикасының Халық комиссарлар Советінің Председателі Владимир Ильич (Ульянов) Ленинге рапорт берілді. Рапортқа қол қоюшы бес кісінің бірі болу бақыты – менің де маңдайыма жазылды!..»²¹.

Сәбен бір ауданның жоспарын орындал тастап, «Қызылжардан Пресновкага барған кезде, продразверстканың халі аса нашар екен, азық-түліктің

²⁰ СҚОММ. 889-қор, 2-тізбе, 1-ic, 46-бет.

²¹ С.Мұқанов. Өмір мектебі. 2-кітап, 344-бет.

барлық түрі де планды мөлшерден әлдеқайда кем орындалыпты. Сол күні райпродкомның комиссары Дерявинді Ленин прямой проводка шақырыпты. Дерявиннің Ленинмен сөйлесуі тұн ортасы ауа біткен...» (Шіркін, Ленин де ғажап қой, Москва емес, Омбы емес, тіпті Қызылжар емес, Пресновтың өзінен Дерявинді іздел тауып алған.

Ал, «күн көсеммен» тұн ортасына дейін сөйлескен Дерявин де осал емес! – З.Т.).

Бұл арада ескерте кету керек, большевиктік үгіттің дәл осындаи өтірікке, қисынсыз қиялға негізделген мысалдары аз болмаған. Мына жолы да қараңғы халықты үркітіп-қорқытып, алда, Ленин атымен үгіттеп, көндіру амалы қолданылған.

Сәбенің жазуына қарағанда сол күні ол жоспар орындалмай қалған «Бірер қазақ болысына баратын отрядтың бастығы болып кетеді де... тапсырманы тағы да мұлтіксіз орындал қайтады». Тапсырма болғанда, елдің өз еркімен алдына салып беріп отырган малы болмаса да, үгіттеп, реті келгенде «қысып» ет жинау мәселесі.

Соның алдындаған, 1920 жылғы 21 қарашада азық-түлік жинау барысы жөнінде Қызылжарға Бүкілодақтық атқару комитетінің төрағасы Михаил Иванович Калинин келіп жиналыс өткізеді. Сәбенмен сырласады. Сәбен Калининнің вокзал басында тұрған «Салон-вагонында» қонақ болады, «...орысша сырнай тартып, өлең айтады. Михаил Иванович... кей жерінде құле отыра... құмарлана тындаиды».

Ресейге азық-түлік жинап жіберу мәселесі қаралған қалалық жиналышта Калининнің айтқандарын Сәбит Мұқанов өз естеліктеріне былай түсіріпті:

Калинин «...әуелі көпшілікті күлдіре Совет өкіметінің орнауымен құттықтал алды да:

- Бұл жолы мен сіздерге Москва мен Петроград халқының сәлемін ғана әкелдім, - деді, олардың сәлемінен соң айтқаны: - Ақмола облысы бір қысша бізді азық-түліктен тарықтырмасын, ол қарызды біз де бірдеме ғып өтеуге тырысармыз...»²².

Жиналыш соңында «Ақмола облысынан 3 миллион пүт астықты, 43 мың бас малды үш айдың ішінде Москва мен Ленинградқа жөнелтуге қаулы алғынды»²³.

Нәтижесінде «Жағдай сонша қыын болғанымен, уәделі күні аудандағы продразверстка түгел орындалды да, Лениннің атына жоғарыда аталған рапорт жазылды. Продразверстка жұмысы, әрине, онымен тоқтаған жоқ. Продотрядтар қызметін қызу жүргізіп жатты»²⁴.

Жоғарыда айтылғандардың дұрыс-бұрысын тексереп алмаймыз. Өзі қатысқан, көзімен көрген жазушының сезіне сөз қоспаймыз. Бірақ, сол «тоқтамаған, қызу жүріп жатқан» разверстканың бүкіл өлкені, тіпті Қазақстанның тен жартысын аштық қырғынына ұшыратқаны, мындаған адамдардың өмірін қиып, тағдырын талқандағаны да ақиқат.

Ал, үлкен бастық Калинин, сонша ақылды кісі, сілекейі шұбырып Сәбенің сырнайын тыңдал отырғанда не ойлады еken? Сол кезде-ақ Еділ бойынан, ішкі Ресейден Қызылжарға ағылып келіп жатқан аш-жалаңаштарды көрmedі ме? Көрді. Малын, астығын сыптырып алса, мына табиғаты катал қазақ даласындағы халықтың жаппай аштыққа ұшырайтынын білді ме? Білді.

«Ақмола облысы бір қысша бізді азық-түліктен тарықтырмасын, ол қарызымызды біз де бірдеме ғып өтеуге тырысармыз...» дегені рас болса, онысы жүрт

²² Сонда, 343-бет.

²³ Сонда, 345-бет.

²⁴ Сонда 349-бет.

алдындағы сайқымазағы. Шын мәніндегі өтегеі сол жылы 500 мың адамның аштық қасіретіне ұшырауы болады. Бәсеке, Ленин Пресновкадағы қайдағы бір Дерявинді сол үшін іздеген екен-ау!

Малынан, астығынан айырылған халықтың ертеңгі күні қараң екенін Сәбит Мұқанов өзі де байқаған, жазып кеткен. Қызылжарға келе жатқанда бұрын «қойын сойып, қолын қусырып» дегендегі құрметпен қарсы алатындардың» көбін енді теріс айналғанын, тіпті қондырмайтынын ашық жазған. «...су татырар емес. «Тамақ сат» десен, «бар тамақты өзің жинап алған жоқпышың, аштан өлгелі отырмыз, бізге өзің бер!» деп кекетеді»¹.

ЧОН-дар, продотрядтар және олардың халықты қан қақсатқан қасіретті қызметті туралы қалған әңгіме «Өмір мектебінде» тәтпіштеп, көркем жазылған... Халық тағдыры осылайша ойыншыққа айналған.

* * *

Ақмола губерниясындағы қазақ ауылдарының жағдайы қын екені ерте-ақ байқалған болатын. Мысалы, алғашқы губревком тәрағасы Әбдірахман Эйтіев Омбыдан Петропавлға келіп, билікті қолға алысымен, жағдаймен танысты. 1921 жылғы 17 мамырда Омбыдағы өкімет орындарынан көмек сұрап жеделхат жолдады. «Сібірдің қазақ комиссиясының, Сібір азық-түлік комиссиясының және Губпродкомның мәжіліс хаттамаларында бірнеше мәрте атап көрсетілгендей, Ақмола губерниясындағы аштыққа ұшыраған қазақ халқының жағдайы қатерлі апат дәрежесінде. Наряд болмағандықтан қазақтарға астық берілмеген. Губерния бойынша қазақ жүртшылығына

¹ Сонда, 352-бет.

(кирнаселение деп жазыпты. – З.Т.) 740 мың пүт астық керек. Жаңа егіннің өнімін алғанға дейін әр адамға айына 20 ф. есебімен: Ақмола уезіне 400 мың, Атбасар уезіне 200 мың, Көкшетау 70 және Петропавл уезіне 70 мың пүт астыққа наряд беруді және мәселені шұғыл шешуді сұраймын. Телеграфпен жауабын беріңіздер»².

Бірақ астық та, наряд та берілмейді. Әйтіев бұл жедел хатты 19 мамырда тағы қайталайды. Жауап жоқ. Осы кезде большевиктер бастаған азамат соғысынан және қабаттаса келген құрғақшылықтан шаруасы күйзелген Ресейдің орталық аймақтарын да аштық жайлана болатын.

1921 жылғы 7 тамыз күні Ақмола губкомы жанынан «Еділ бойында аштыққа ұшыраған халыққа көмек көрсету жөнінде» төтенше комиссия құрылды. Бұл комиссияға Губревкомнан, Губпродкомнан, Губпрофсоветтен, Губобраз бен Губсоюздан бір-бір адам енгізілді. Оның тәрағалығына губерниялық әскери комиссар Евдокимов тағайындалды³.

Осы комиссия туралы бекітілген Ережеде Ресейдің орталық аймақтарындағы азық-түлік тапшылығына байланысты Ақмола губерниясының барлық уездері мен болыстарынан, барлық мекемелерден жұртшылық көмегін ұйымдастыру көзделген.

Төтенше комиссияның құрылғаны туралы хабар және жұртшылыққа арналған үндеу «Бостандық туы» газетінің ре-дакциясына, жариялау үшін жіберілді⁴.

«Бостандық туы» газетінің редакциясына. 1921 ж. 19.10.

² СҚОММ. 53-қор, 3-тізбе, 3-іс, 92-бет.

³ СҚОММ. 41-қор, 1-тізбе, 1-іс, 5-бет.

⁴ Сонда, 22-бет.

«Ақмола губерниялық Аштарға көмектесетін төтенше комиссиясы (Помгол) сіздің «Бостандық туы» газетіндеге аштықпен күрес жөнінде ұндеулер, мақалалар, ақпараттар жариялап тұруды сұрайды.

Бұл материалдарды қазақ тілінде қазақ жүртшылығына жеткізіп тұру өте маңызды. Сондай-ақ, аштықпен күрес жөнінде материалдар шыққан газет сандары қазақтар арасына кеңінен таратылса жақсы болар еді.

Комиссия тәрағасы Евдокимов, хатшысы Островной»⁵.

Қарашаның 14-күні Помгол төтенше комиссиясының тәрағасы Апсалямов Петропавл қаласының барлық моллаларын жинап, жұма намазы қундерінде қайырымдылық көмегін ұйымдастыру туралы Ақмола губерниясының мұхтасибі Мұхаметсейіт Әбдулзалиловке хат жазған.

Қар бекіп, қыс қатая бастаған сайын аштық қасіреті асқына берді. 1921 жылғы 9 желтоқсанда Губромгол тәрағасы Егоров Орынборға жеделхат соғып: «Аш босқындар күннен-күнге көбейіп барады. Петропавл және Атбасар уездерінде олардың саны отыз мыңдан асып кетті. Атбасар және Көкшетау уездерінде жергілікті 62 мың қазақ пен 30 мың орыс аштыққа ұшырады» деп хабарлады⁶. Алғашқы төрт айда қайыр көмек ретінде 100 миллион сомдан артық ақша жиналды. Мұның 72 миллионы Мәскеуге жіберілді, жергілікті аштарды қоректендіруге 20 миллион және тамақ пункттерін ашуға жарты миллион сом жұмсалды⁷.

Өкімет орындары Көкшетау уезінде 30 болыс елдің аштыққа ұшырағанын, Атбасар уезінде көшпелі халықтың көпшілігі – 62 мыңдай қазақтың аш екендігін хабарлады.

⁵ Сонда, 33-бет.

⁶ СҚОММ. 1616-қор, 1-іс, 2-тізбе, 2-бет.

⁷ Сонда, 9-бет.

Еділ бойынан күн сайын қаңғып келіп жатқан босқындар Қызылжардың көшелеріне симай кетті. Аштарға бір мезгіл тاماқ берудің өзі мүмкін болмай қалды. Жыл аяғында губерниялық оқу бөлімінің есебі бойынша 10 мың бала аштыққа ұшырап, қырылышпен қалу қаупінде тұрды.

Губерниялық оқу бөлімінің 1922 жылғы қорытынды есепте мынадай фактілер көрсетілді. Аштыққа ұшыраған губерниялардан өз бетімен қаңғып келіп жатқан балалар арнайы мекемеге сыймай кетті. Петропавл қаласының тұргындарына 235 жетім бала асырауға бірден-екіден таратылып берілді. Ауылдарға 967 бала жіберілді. Осылайша, ата-анасы жоқ, аштыққа ұшыраған 1202 бала қала және уезд жұртшылығына таратылды⁸.

Осы кезде Ақмола губерниясы бойынша ашарықтардың саны жарты миллионға жетті. Қызмет адамдарының жазған қағаздарында аштардың қамыс қофасын, ағаштың қабығы мен мұкті, кездейсоқ жануарлардың өлексересін азық қылғаны көрініп тұр. Ал, Мәскеу болса, үсті-үстіне дігірлеп, азық-түлік жеткізууді талап етуін тоқтатпады.

Сақталған архив құжаттарын зерттей отырып, сол бір қайғылы күндерде бел шешпей, тыным таптай еңбек етіп, азғана мүмкіндіктің өзін аштарға көмек ретінде пайдалануға күш салған жергілікті қызметкерлердің ерлігіне таң қалмасқа болмайды.

1922 жылғы 28-қаңтардағы есеп бойынша Петропавлда тاماқ үлестіретін екі орын ашылған, олар ең көп дегенде 2300 адамға бір мезгіл тاماқ бере алады.

«Болыстардан келген өкілдердің айтуына қарағанда елдегі жағдай тым қыын. Шымтезек жеп жатқандар бар. 30

⁸ Сонда, 1916-қор, 1-іс, 2-тізбе, 41-бет

фунт шымтезекке 10 фунт ұн қосып, араластырып жейді. Басқа тамақ болмағандықтан, халық ақырғы малдарын сойып жеп бітірді»⁹.

Төтенше комиссияның реєсми есебі бойынша 1922 жылдың басында ашарық ретінде реєсми түрде 417500 адам тіркелген. Қолындағы азық-түлігі тартылып алынған жергілікті халықтың жағдайын сырттан толассыз келіп жатқан босқындар мүлде ауырлатып жіберді. Ресейдің орталық аймақтарынан, Еділ бойынан қазақ даласына жаяулы-жалпылы шұбырған аштар жолында кездескен, өңештен өтетін жанды-жансыздың бәрін жайпап отырды.

Үкімет орындарының мәліметтеріне қарағанда дәл осы кезде сырттан келгендердің саны Петропавлда – 4 мың, уезде 150 мың, Қекшетаудың қаласында 2 мың, уезінде 114 мың, Атбасарда 1 мың, уезінде 110 мың және Ақмола қаласында 500, уезінде 36 мың адамға жеткен.

Петропавл қаласындағы жағдайды көрсететін кейір деректер мынадай: 1922 жылғы қантардың алғашқы 25 күнінде 70 адам аштан өлді, 105 адам ісіп-кепті. «Дәл қазір 70 адамның мәйіті тамақ пунктінің қорасында (Ленин көшесі, 14 үй) үюлі жатыр. Коммуналдық шаруашылық бөлімі көшеде аштан өлгендерді жинап, көмуге үлгере алмауда».

Ақпан айында жағдай тіпті асқынып кетті. Күн сүйтты. Жер-жерден үрейлі хабарлар келіп жатыр. Аштық пен ажал аранын ашып, Қазақстанның солтүстігінен, орталықта қарай жылжи тарап барады. Оны тоқтатар күш жоқ сияқты.

«Кекшетау уезіндегі 65 болыста ашарықтар саны 150 мың адамға жетті, оның ішінде 130304 адам мүлде аш. Әсіреле қазақ болыстары қатты қүйзеліс үстінде»¹⁰. Аштар

⁹ СҚОММ. 55-кор, 3-тізбе, 36-іс, 11-бет.

¹⁰ Сонда, 1616-кор, 1-тізбе, 1-іс, 33-бет.

қайыңың қабығын, ағаштың мүгін, тіпті ұн араласқан топырақ жеуге мәжбүр. «Атбасар уезінде арам өлген малдардың терісін, сүйегін кеміруде»¹¹. Иш сүзегі індеп жаппай таралуда, дәрігерлік көмек туралы айтуға да болмайды.

Атбасар уезіндегі Бағаналы болысының қазақтары оңтүстікке, Түркістан өлкесіне ауа көшіп жатқаны туралы мағлұмат та осында. Олар қазіргі әкімшілік бөлісі бойынша Қарағанды облысына қарайтын Ұлытау өнірі, Сарысу өзенінің бойындағы наймандар, таракты рулары болатын.

«Еңбекші қазақ» газетінің бетінде 1922 жылғы 21-ақпанда басылған мақаласында Ғаббас Тоғжанов былай деп жазды: «Бұрын қазақтың үйінде мамыражай тыныштық болатын, қымыз салырылып, қазан қайнап, дастарханынан қазы-қарта кетпеуші еді. Табын-табын жылқы, келе-келе түье, мыңғырған қой мен сиыр даланың сәнін кіргізуши еді... Енді қазір қазақ сорлының азығы шөпсалам, құрт-құмырсқа. Олар иттің етін, тышқанды азық қылыш отыр...»

Ақмола губерниялық «Мир труда» газеті күн сайын аштыққа ұшыраған халықтың жағдайын айнадағыдай көрсетіп отырды. Тіпті, адам етін жеу көбейіп бара жатқан соң, Орынбордан Петропавлға келген жеделхаттың түрі мынадай:

«Аштыққа ұшыраған аудандарда кісі етін жеу фактілері кездесіп отырғандықтан, оған жол бермеу үшін НКВД мұндей адамдарды сотқа тартпай, әкімшілік жаза бермей-ақ қоюды ұсынады. Кісі етін жейтіндер ақыл-есі дұрыс емес деп танылып, жеке қамалсын, олардың есін осылай жиғызу керек».

¹¹ Сонда.

1922 жылғы 30 қыркүйектегі мәлімет бойынша Ақмола уезінде ашарық ретінде 128698 , Көкшетау уезінде 20083, Атбасар уезінде 14585 адам тіркелген. Осы мерзімге дейін Ресей жақтан өз бетімен келген 10 мың босқын бұрынғы тұрган жеріне қайтарылды.

Жағдайды осындай шиеленіскеніне қарамастан, деп атап көрсетілді, тағы бір құжатта: «Орталық (Мәскеудегі үкімет билігі.-З.Т.) өзіміздің Ақмола губерниясындағы жергілікті халықтың аштан қырылышып жатқанын мойындармай, үнемі қысым көрсетіп келеді. Орталықтың нұсқауы бойынша Орынборға бес мың пұт, Башқұрт Республикасына бір мың пұт астық жөнелтілді.

1922 жылдың алғашқы үш айында шамамен есептегеннің өзінде 440 мыңдан аса адам аштыққа ұшыраған»¹².

* * *

Жоғарыда тәптіштеп көрсеткеніміздей, Мұхтар Әуезовтің орасан қуат жұмсал, мемлекеттік деңгейде қабылданған шешімнің нәтижесінде Орынбордан губернияларға өкілдер шықты. 1922 жылғы мамырдың басында ҚОАК төтенше өкілі ретінде Мұхтар Әуезов Семейге жүріп кетті. Мамырдың 5-күні Ақмола губерниясының орталығы Қызылжарға Қияқов өкіл болып келді.

Сол күні аштыққа қарсы құрес жөнінде губерниялық төтенше комиссияның мәжілісі болды. Мәжілісте уездер бойынша қалыптасқан жағдай сараланды. Көкшетау, Атбасар, Петропавл уездерінде, Атбасар мен Ақмола

¹² Сонда, 29-56-беттер.

қалалары маңайында орналасқан қазақ ауылдарының қын жағдайы тұнғыш рет баса көрсетілді. Тұнғыш рет деп отырганымыз, осы комиссияның архивте сақталған бүкіл іс-қағаздарын қарап шықанымызда, бұл аймақтың аштық тауқыметін өзгелерден гөрі көп тартып отырганы бұрын айтылмайтын.

Қабылданған қаулының 5-ші бабында ПОМГОЛ комиссиясының құрамына қазақтардан адам кіргізу туралы Мағжан Жұмабаевтың ұсыныс енгізгені көрінеді. Бұл ұсыныс қабыл алынып, М.Жұмабаев аштыққа қарсы күрес комиссиясы төрағасының орынбасары болып бекітіледі³⁷.

Мағжан өміріндегі аса бір бедерлі белес, оның қайраткерлігін айғақтайтын кезең, бірақ бұрын зерттеліп, қағазға түспеген осы қызметін уақыт тізбегі түрінде көрсетейік:

Сол күні М.Жұмабаев Қостанай губкомының өкілдері ретінде Любимов пен Ключковты Семей губерниясына іс-сапарға жіберу қағазына қол қояды.

Ертеңіне, яғни мамырдың 6-күні Иван Михайлович Бебен мен Георгий Елисеевич Сальниковты Петропавл уезі Вознесен болысы Надежда поселкесінің өкілдері ретінде Ақмола уезіне мал мен астық жинауга жіберіп, мандаттарына қол қояды.

Мамырдың 22-күні Биғозин Фалымның Атбасар уезіне өкіл болып баратын мандатына қол қояды.

1922 жылғы 9-маусым күні ПОМГОЛ төрағасының орынбасары Жұмабаев губерниялық әскери комиссар Приморскийге қазақтың 100 жетім баласын және мүмкін болғанша орыс балаларын қамқорлыққа алушы сұрап, хат жолдайды.

1922 жылғы 11 маусым күні Мағжан «Мир труда» газетіне мақала жазып, қазақ даласындағы аштықтың тұтас

³⁷ Сонда, 1616-қор, 1-тізбе, 4-іс, 20-бет.

ұлтқа қатер төндіріп отырганын көрсетіп, аңы шындықты жайып тастайды. Мағжанның ой жүйесінен хабар беретін, қарасөздегі қалам-қайратын көрсететін бұл мақаланы тұтас келтірдік.

Голод в Сары-арке

«Воды Волги покрытая льдом, всем будет путь через нее. Если умрет хан Волги, мудрейший Едиге, умрет все живое на свете», так гласит историческая пословица киргизского народа. Злая воля истории веками хранила эту пословицу в памяти Киргизского народа, как будто для того, чтобы лишний раз доказать, что судьба киргизской Желтой Равнины – Сары-Арки на веки связаны с судьбой многоводной Волги.

Родившийся на берегах Волги царь-голод, опустошив ее цветущие долины, давно уже достиг к молчаливой Сары-Арке. Большая часть киргизского народа, население Оренбургской, Букеевской, Актюбинской, Уральской и Кустанайской губерний давно уже изнемогают в неравной борьбе с немым царем-голодом. В тех губерниях уже два года киргизы вместо любимой кобылятины едят мышей и собак, а вместо «белого» кумызу пьют воду воюющих колодцев и луж. Там киргизы белые и бледные, как тени бродят по беспредельной желтой равнине и ловят сусликов, а суслики ловят их. В тех губерниях, уничтожив почти весь скот, заставив людей высоко разборчивых в пище, киргиз ест грязных животных и даже друг друга, беспощадный враг голод безшумно вошел и в нашу губернию.

С осени 1921 года наша Акмолинская губерния сделалась ареной смертного шествия немого царя. С тех пор киргизы нашей губернии на почве голода переживают те же испытанья и страданья, каковым в течение двух лет

подвергнуты их братья в верхних губерниях Киргизской Республики.

Передо мной лежат официальные отношения нескольких Киргизских волисполкомов Петропавловского и Кокчетавского уездов. Именалинский волисполком пишет: «В нашей волости голод начал сильно чувствоватьсь с ноября 1921 года. Все бедное население волости до осени, съев весь свой скот, всю зиму поголовно занималось скотокрадством. Небывалый джут прошлой зимы скосил почти весь скот, каковой сократился до 70 процентов. Люди пухнут и умирают. С ноября по май месяц волисполкомом зарегистрировано 270 случаев голодной смерти...». Сарайгырский волисполком пишет: «С января по май месяц зарегистрировано 72 случая голодной смерти. Голод все возрастает. Масса скота погибла от апрельской ледяной бури. Чрезмерно усиливается скотокрадство.

Мугаллим 26-ой киргизской школы товарищ Избасаров о положении аула Байгабул, находящегося в 18-ти верстах от Петропавловска, пишет следующее:

«Аул Байгабыл состоит из 40 кибиток жатаков-бедняков. Джутом прошлой зимы хозяйство их окончательно разрушено. За зиму от голодной смерти умерло 17 человек. В хозяйстве в настоящее время не имеет ни одной головы скота. Многие пришли в город и бродят нищими по улицам...»

Из Баймбетской и Айыртавской волостей Кокчетавского уезда сообщают почти тоже самое.

А из Акмолинского и Атбасарского уездов пока никаких сведений не имеется. Только недавно в ташкентской газете «Ак жол» мне удалось видеть сообщение, где две киргизских волости Акмолинского уезда, Чуйского района перекочевали в Аулиеатинский,

Чимкентский и Туркестанский уезды Туркестанской Республики.

Я думаю, что эти выписки безусловно могут засвидетельствовать степень бедственного положения киргиз нашей губернии. Словом, кроме одной Семипалатинской губернии вся Киргизская Сары-Арка от Каспийского моря до Иртыша находится во власти голода. Разрушаются хозяйства, уничтожается скот и не будет преувеличением, если скажем, вымирает несколько миллионный киргизский народ.

Однако, многие ли знают об этом? К сожалению, знают не многие и знают непростительно мало. Причина такого незнания кроется в следующем. В прошлом году, как только постигло бедствие Поволжья заволновалась вся Россия. Широкошумная Волга заставила зашуметь всю страну. Ибо, во-первых, Волга – ближе к центру, во-вторых, население Поволжья гораздо культурнее чем киргизы. А, культурный человек, всегда сумеет заставить других услышать свой голос. Напротив, молчаливая Сары-Арка покорно приняв царя-голода, ведет с ним безмолвную борьбу и безмолвно и безропотно умирает в этой неравной борьбе.

Криклий и суетлив человек голода, что он не замечает тихой смерти сына Сары-Арки. Шумлив город культурного человека, что он своим шумом заглушает тихий стон Сары-Арки. Вот одна из причин незнания русского общества об ужасах голода в киргизской степи.

Словом, каких бы то причин не было, но факт остается фактом. На почве голода разрушается киргизские хозяйства и сам народ подвергнут нравственному разложению.

Этими словами я вовсе не хочу сказать, что голод в Сары-Арке сильнее чем на Поволжье. Это было бы совершенно несоответствующим истине преувеличением.

Я хочу сказать только следующее: Молчание Сары-Арки вовсе не дает право признать ее спокойной и сытой.

Пора же отказаться от старого взгляда Екатеринских времен на Сары-Арку, как на сказочную Киргиз-Кайсацкую орду, как край, «где все обилием дышит», где кумыз льется рекой и где копченое мясо под открытым небом завялено горой.

Пора услышать стон Сары-Арки и понять полное страданий жуткое молчание киргизского народа.

Мажан. 11 июня 1922 года.

Біздің қазақшалығынымыз мынау:

Сарыарқадағы аштық

«Еділ тоңса, кім кешпес? Едіге өлсе, кім келмес? Әзір Еділ тоңбайды, Әзір Едіге өлмейді, Еділдің ханы Едіге өлсे күн сөнеді, ай тұтылады».

Тарих тереңінен ұмытылмай келе жатқан осы бір қанатты тіркестер қазақ халқының тағдырында Еділдің қандай орын алатынын, қазақтың Сарыарқасы мен мол сулы Еділ дариясының үзілмес байланысын көрсетеді.

Еділ жағасында басталған алапат аштық алып өзеннің алабындағы қалың елді жайпап, Сарыарқаның маң даласына келіп жеткелі де бірталай болды. Қазақтың тұтас өңірі Орынбор мен Бекейлік, Ақтөбе мен Орал, Қостанай губернияларындағы қазақ ауылдары араның ашқан аштықпен алысып, діңкесі құрыды. Бұл елдердің бір кезде қазы мен қарта шайнаған қазақтары тышқан аулап, иттің етін азық қылатын жағдайға жетті, сапырылған сары қымыз көзден бір-бір ұшып, құрттап кеткен құдықтың, сасыған шалшықтың борсыған сусындауда.

Өңсіз-түссіз, бетінен қаны қашқан тірі аруақтар шетсіз-шексіз далаға қаңғып кетті, олар саршұнақ аулап, әлі біткен жерде құлап жатыр, сол саршұнақтарға өздері де жем болуда. Тамақты таңдап, талғап ішетін қазақ малдан жүрдай болып, өлексеге таласуда. Бірінің етін бірі жеуден тайынбайды. Араның ашқан аштық ақырын жылжып, біздің губернияның шебіне кірді.

1921 жылдың күзінен біздің Ақмола губерниясы аштықтың қанды шенгеліне ілікті. Екі жылдан бері жоғарыда айтылған губерниялардағы бауырларымызың басындағы қасірет бізге де келді. Менің алдымда Петропавл және Көкшетау уездеріндегі қазақ болыстарынан келген ресми хабарлар жатыр. Еменәлүй болысының төрағасы жазады: «Біздің болыста аштық 1921 жылдың қарашасына қарай тіпті асқынып кетті. Күзге дейін тігерге тұяғы қалмаған халық ұрлыққа бет қойды. Былтырғы алапат жүттән малдың үштен екісі қырылыш қалған болатын. Адамдар ісіп-кеуіп өліп жатыр. Қарашаның қысынан мамыр, көктемге дейін 270 адамның аштан өлгенін қағаздадық...»

Сарыайғыр болысынан: «Қантардан мамырға дейін 72 адам өлді, аштық күннен-күнге қысып барады. Сәуірдің сары аязында қалған мал қырылды. Ұрлық белең алыш кетті».

26-қазақ мектебінің мұғалімі Ізбасаров Петропавлдан 18 шақырым жердегі Байғабыл ауылдың жайы туралы былай деп жазыпты: «Байғабылда 40 шақты түндік кедей-жатақ бар еді, былтырғы жүт оларды тұралатып кетті. Бір қыста 17 адам аштан өлді. Малсыз ауылдың адамдары босып қалаға кетті, қаңғып жүріп көшеде өліп жатыр...»

Көкшетау уезінің Бәйімбет және Айыртау болыстарынан да осындай сүйк хабар алыш отырмыз.

Ақмола және Атбасар уездерінен әзір хабар жоқ. Тек таяуда Таңкенттің «Ақ жол» газетінде Ақмола уезі Шу

ауданының екі қазақ болысы Түркістан республикасының Әулиеата, Шымкент және Түркістан уездеріне тік көтеріліп ауып келді деген ақпар басылды.

Осы айтылғандардың өзі-ақ қырдағы қазақтардың қайғылы халін көрсетеді. Жалғыз Семей губерниясын қослағанда Каспийден Ертіске дейінгі аралықтағы бүкіл Сарыарқа өнірі аштыққа ұшырап отыр. Мал қырылып, елдің берекесі кетті, бұлай бола берсе, бірнеше миллион қазақ құрып бітер күн де алыс емес. Алайда, осы жағдайды басқа жұрт біле ме? Өкінішке қарай қалың қауым нақты жағдайды білмейді.

Ал, енді осындай қанды қыргынның себебі неде? Былтыр, Еділ бойы ашыққанда бүкіл Ресей дабыл қакты. Кең арналы Еділ бүкіл елді дүр сілкіндірді. Өйткені, Еділ орталыққа жақын, екіншіден, Еділ бойы халқының қазақтардан төрі көзі ашық, әлбетте, мәдениетті халық басқаларға өз сөзін тыңдата алады. Ал, бұған керісінше, қасіретке мойын ұсынып, үн шығармай жатқан Сарыарқа, сол аштықпен арпалысада, қауқары біткен соң жеңіліп, тұяқ серіппей жан тапсыруда.

Аштық қабырғаға батқанда адамның есі кетеді, шырқырап жан даусы шығады, осындай кезде басқалар Сарыарқа ұлының ыңғысып қана жан тәсілім бергенін байқамайды. Мәдениетті қала адамы айқай-шу көтеруге бейім, ол өзінің осы шуымен Сарыарқаның әлсіз ғана ыңқылын басып кетеді, естіртпейді. Міне, қазақ даласындағы аштық сұмдығын орыс жұртшылығы білмеуінің бір себебі осында.

Әйтеуір, қандай себеп болса да, нақты жағдай осындай, басқаша емес. Аштықтың ауыртпалығынан ауыл құрып барады, ал қазақ халқы адамдық бейнесінен ада болуда.

Мен бұл сөздерді жазғанда Сарыарқадағы аштық Еділ бойындағыдан да алапат дегім келмейді, деген

болсам, ақиқаттан аттаған болар едім. Айтпағым мынауғана: Сарыарқа дабыл қақпаса, ол тойғандықтан, немесе жаны жай тапқандықтан емес.

Байлыққа беккен, қыргыз-қайсақтың берекелі Екатерина заманындағы ертегі өлкесі деп қарамайық оған. Сары қымызы өзендей сарқыраған, сүрленген еті тау-тау болып үйіліп жататын Сарыарқа жоқ.

Сарыарқаның жан күйзелісіне құлақ салып, қазақ халқының ауыр ыңырысыған, азалы үнсіздігін түсінетін кез келді.

Мағжан 11-шілде, 1922 жыл

МАҒЖАННЫҢ КӨКШЕТАУҒА ИССАПАРЫ.

1922 жылғы 23-маусым күнгі комиссия мәжілісінде Мағжан сөйлейді: «Петропавл станциясында 1500 ашарық жүр, олар елдеріне қайтқысы келеді. Осыларды қосқанда таяу арада 5000 адамды қайтару керек. Олардың құжаттарын тексеру жөнінде сез қозғалмасын».

1922 жылғы 1 шілде. «Аштықпен күрес жөніндегі Ақмола губерниялық төтенше комиссиясы төрағасының орынбасары Мағжан Бекенұлы Жұмабаев аштарға көмек көрсету үшін Петропавл және Көкшетау уездеріне жіберілді.

М.Жұмабаевқа аштарға көмектесу жөнінде жүртшылық арасында үгіт-түсінік жұмыстарын жүргізу үшін қазақ қызметкерлерін, ақсақалдарды пайдалану құқы беріледі.

ҚОАК және ЦЧКГ төтенше өкілі Қияқов»³⁸.

Сол күні М.Жұмабаев пен Қияқов Петропавлдан Көкшетауға қарай салт атпен шығып кетеді³⁹. Қазақ

³⁸ СҚОММ. 41-қор, 1-тізбе, 10-іс, 20-23 беттер.

³⁹ Сонда, 1616-қор, 1-тізбе, 2-іс, 26-бет.

ауылдарын 50 күн бойы аралап, жағдаймен танысып, аштарға көмек көрсете жөнінде нақты шараларды ұйымдастырады.

Шілденің 14 күні Мағжан Көкшетау уездік атқару комитеті шақырған жиналысқа қатысады. Жанында еріп барған молла Ғалиасқар Айтқожинді Ақсары, Қотыркөл, Шығыс, Жауар, Көксенгір болыстарына жібереді.

1922 жылдың 29 тамызында Қияқов та Петропавлға қайтып келеді.

Бұл сапардағы жұмыстары жөнінде Мағжан Жұмабаев орыс тілінде арнайы есеп-баяндама жасал тапсырған. Бұл – Мағжанның осы қызметтегі аты аталатын және Петропавлда жазған соңғы құжат.

В Акмолгубчрезкомпомгол Доклад

1 июля выехал из П-Павловска вместе с тов. Кияковым. На меня было возложено произвести прикрепление в голодающих киргизских районах Kokчетавского и Петропавловского уездов, сбор продовольственных пожертвований в благополучных районах и налаживание работ Kokчетавского укомпомгола.

9 июля приехали в Kokчетав, откуда тов. Кияков отправился в Атбасар и Акмолинск для вышеуказанных работ. 14 июля мною проведено внеочередное пленарное заседание, где между прочим постановили – немедленно приступить к сбору пожертвований среди кираселения придерживаясь принципа по одной голове крупского с каждого административного аула и 1/3 сбора препроводить в П-Павловск в распоряжение губпомгола, а 2/3 сбора распределять на местах среди голодающего населения, а так же срочно организовать в Kokчетаве дом для киргизских детей.

16 июля выехал в голодные западные волости Kokchetavskogo uyezda для ознакомления с положением на местах и производства прикрепления. Был в Чунгурчинской, Каракинской, Мезгильской и Айыртавской волостях. Положение населения в выше указанных волостях действительно было катастрофическое. 90% населения питалось ягодами. Был очевидцем многих заболеваний на почве голода. Побыв 10-11 дней в вышеуказанных волостях я употребил все силы на прикрепление, каковое мною произведено довольно удовлетворительно по принципу из 5 дойных коров и кобыл одну голову передавали голодающим семьям на временное пользование т.е. до зимы.

Кстати, необходимо указать, что взынание маслоничного налога крайне обессилило голодное население. Например, хозяйство из 10 душ, питающееся молоком одной коровы, и оно принуждено было сдать налог, само на целый месяц буквально нищенствовало.

Закончив прикрепление, к концу июля обратно приехал в Kokchetav, откуда вместе с членом ukompmogla, uездным muhtasibom tov. Aitkhojinym выехал в восточные благополучные волости.

Был в Kokchetavskой и Kotturkul'skoy волостях. Население на мой призыв о помощи отзывалось весьма сочувственно. Население двух волостей пожертвовало 70 голов крупного и мелкого скота и 150 штук разных кож.

Я дав полномочие muhtasibu Aitkhojini согласно постановления ukompmogla 2/3 всего сбора представить в Kokchetav для распределения между гол.населением западных волостей, а 1/3 немедленно представить в P-Pavlovsk, каковая часть на днях безусловно будет представлена сюда.

Muhtasib Aitkhojin по моему распоряжению поехал дальше в Akssarinskую, Djavarскую и Восточную волости

для отправки в Kokчетав и Петропавловск собранный в вышеназванных волостях скот.

На обратном пути в П-Павловск я вместе с уполномоченным губпомгола тов. Жакуповым был в Жамантузской, Турангольской волостях П-Павловского уезда. Население этих волостей полуголодает. Однако, более зажиточная часть населения на мой призыв о помощи отозвалась весьма охотно.

Тайнчинская волость пожертвовала 20 голов крупскота и 20 кож, Жамантузская волость 20 гол. крупскота и 25 кож. Туанская волость 7 г. крупскота и 5 кож.

Мною дано распоряжение тов. Жакупову весь этот сбор распределить между голнаселением по удостоверению волисполкомов и волкомитетов взаимопомощи.

Организация сбора в 4-х волостях Петропавловского уезда закончилась 15 августа.

17 августа прибыл в город Петропавловск⁴⁰.

ЗампредАкмолгубчрезкомпомгола М.Жумабаев.

г. Петропавловск, 20 августа 1922 года.

Күжатты тұпнұсқа тілінде ұсына отырып, оның мәтінін қазақшалауды да жөн көрдік.

Баяннама

Шілденің 1-күні Қияқов жолдас екеуіміз Петропавлдан аттанып кеттік. Маған Көкшетау және Петропавл уездеріндегі қазақ ауылдарын аралап, аштыққа ұшыраған қазақтар үшін малы бар аймақтардан азық-түлік жинап, тарату және Көкшетау уездік аштарға көмек

⁴⁰ СҚОММ. 1616 қор, 1-тізбе, 2-іс, 26-бет.

комиссиясының жұмысын жолға қою тапсырылған болатын.

Шілденің 9-күні Көкшетауға келдік. Қияқов жолдас сол жерден Атбасар арқылы Ақмолаға жүріп кетті. 14-шілде күні Көкшетауда кезектен тыс жалпы жиналыш өткізіп, жағдайды талқыладық. Қазақ ауылдарынан аштарға арнап жылу жинауға шұғыл кірісу туралы қаулы алынды. Әрбір әкімшілік ауылдан 1 ірі қарадан жинал, жиналған мал мен азық-түліктің үштен-бір бөлігін Петропавлға, губерниялық комиссияның құзырына жіберу, қалған үштен-екі бөлігін сол жердегі аштарға үлестіріп беруге ұйғарылды. Сондай-ақ, Көкшетау қаласында жетім қалған қазақ балалары үшін арнайы мекеме ұйымдастыруға келісілді.

16-шілде күні жер-жердегі жағдайлармен танысу үшін және аш-арықтарға көмек жасау үшін Шұңқыршы, Қараши, Мезгіл және Айыртау болыстарына жүріп кеттім. Бұл аталған болыстардағы жағдай, шынында, жан шошырлық екен. Халықтың 90 проценті дала кезіп, жидек теріп, қоректенуде. Аштықтан дертке ұшыраған көп адамдарды көрдім. Аталған болыстарда 10-11 күндей жүріп, аштарға көмек көрсетуге күш салдым. Бес сиыры мен жылқысы барлардың бір малын алып, малы жоқтарға таратып, уақытша, қысқа дейін сауып, жүрек жалғайтындај жасадым.

Реті келіп тұрғанда, көрсетпесем болмайды, аштыққа ұшыраған отбасыларға салынған май салығы оларды мүлде тұралатып рап отырса да, салық түрінде май өткізуге міндеттелген, сөйтіп жаңағы он адам қайыршылыққа ұшыраған.

Аштарға азық үлестіріп, шілденің аяғына қарай Көкшетауға келдім де, уездік комиссияның мүшесі мұхтасип Айтқожин жолдасты ертіп, аштыққа ұшырай қоймаған шығыс өнірге аттанып кеттім. Көкшетау және

Қотыркөл болыстарында болдым, жүртшылық аштарға көмек көрсету жөніндегі менің сөздерімің қалтқысыз құлақ түрді. Осы екі болыстың халқы жылу ретіндегі ірілі-уақты жетпіс мал берді, жұз елу дана мал терісін жинады.

Укомпомголдың қаулысына сәйкес, жиналған малдың үштен-екі бөлігін Көкшетауға жеткізіп, аштыққа ұшыраған батыс болыстарға тарату және қалған үштен-бір бөлігін Петропавлға айдал әкелу жөніндегі мұхтасип Айтқожинға тапсырма бердім, бұл мал таяуда келіп те қалар. Айтқожин менің жұмсауыммен Ақсары, Жауар және Шығыс болыстарына жүріп кеткен. Сол жақтан мал жинал, Көкшетау мен Петропавлға жібереді.

Петропавлға қайтар жолда губпомгол өкілі Жақыпов жолдаспен бірге Петропавл уезінің Жамантұз және Теренкөл болыстарында болдым. Бұл болыстардың халқы аштыққа жартылай ұшыраған. Дегенмен, аз-кем малы барлар менің айтқанымды екі етпей, аштарға көмек көрсетуде.

Тайынша болысынан 20 ірі қара мен 20 тери, Жамантұз болысынан 20 ірі қара және 25 тери, Тұран болысынан 7 ірі қара мен 5 тери жиналды. Менің нұсқауыммен, Жақыпов жолдас бұл малдардың бәрін болыстық атқару комитетімен келісе отырып, ашарықтарға таратып берді. Петропавл уезіндегі 4 болыста мал жинау 15 тамызда аяқталды.

17 тамыз күні Петропавл қаласына келдім.

Аштарға көмек жөніндегі губерниялық төтеше комиссия төрагасының орынбасары М.Жұмабаев.

Петропавл қаласы, 1922 жылғы 20 тамыз.

Мағжан Жұмабаевтың бұл баяндамасы бір жарым айға жуық мерзім бойы қаралмай жатып, 1922 жылғы 13-қазанда губпомгол комиссиясы мәжілісінің күн тәртібіне

енгізілді. Дәлірек айтқанда хаттамада жазылғандай: «Доклад зам. предгубсовпомгола т. Джумабаева о поездке по Кокчетавскому и Петропавловскому уездам. Одобрено». Бұл жиналысқа Мағжанның өзі қатыспаған.

Тек бір анығы – сол күні аштықпен күрес жөніндегі төтенше комиссия басқаша құрылып «Аштықтың зардалтарын жою жөніндегі комиссия» болып аталған. Бірақ жаңа комиссияның құрамында Мағжан Жұмабаев жок.

ОҚУ-БІЛІМ КӨШІ БАСТАЛДЫ

«Қызыл мұғалімдер» кімдер? • Қазақ педтехникумының құрылуы • Диплом алған алғашқы 8 мұғалім • Қазақ жастарының хоры Мәскеуде • Ұстаз – қашан да ұстаз • Қазақ педтехникумында қазақ тілі өтпей қалды

1920 жылғы қаңтардың 10-күні Омбыдағы Сибревкомның жанынан Сібір облыстық оқу бөлімі құрылды. Оның 4 бөлімшесінің біреуі аз ұлттар бөлімшесі деп аталса, қазақ-татар секциясын Мағжан Жұмабаев басқарды. Мағжан сол жылғы қазан айында Омбы губерниялық есеп-санақ бюросының қарауында, халық санағын өткізуге қатысты. Өткен ғасырдың 20-жылдарында Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің жайын көзге елестету үшін Солтүстік аймақтағы жағдайларды саралau арқылы да бірқатар мағлұмат алуға болады. Халқының ұлттық құрамы, шаруашылық жағдайы ерекше Солтүстік Қазақстанның мысалдары республиканың тарихы үшін аса құнды тарихи деректер болып танылады.

Ақмола облысы Сібір ревкомының, яғни Ресейдің Омбы губерниясының қарауынан қайтарылып, Қазақ автономиялы республикасының құрамына енуіне байланысты Ақмола губерниясы құрылғанда,

мемлекеттік мекемелердің алғашқыларының бірі болып, губерниялық оқу бөлімі 1921 жылғы мамырдың бірінен бастап жұмыс істей бастады.

Алғашқы шараптар уездегі оқу орындарының жағдайын түгендеу еді. Мысалы, сол кезде аймақта арнайы кәсіби білім беретін екінші басқыш ауылшаруашылығы мектебі ғана болды. Ол Петропавлдан 88 шақырым жердегі қазіргі Жәлел Ғизатов атындағы ауылшаруашылық колледжі.

Бұл – азды-көпті жабдықтары бар жалғыз мектеп. Оның кітапханасы, физика кабинеті, мектепте бейімделген үйі болған. Оқушылар саны сол жылы әзірге 28 адам, биыл – 1921 жылғы күзде 45-ке жеткізу межеленген⁴¹.

1922 жылды екінші басқыш мектептердің саны үшеуге жетті.

Губерниялық ревкомның мектеп бөлімінің менгерушілігіне Жанұзақ Жәнібеков тағайындалды. Оның алдында Ж.Жәнібеков Сибревкомға қараған Петропавл уездік оқу бөлімінің инспекторы болып жұмыс істеген⁴². Осылайша, біз Жанұзақты елдегі халық агарту ісінің басында болған қайраткерлердің қатарынан көреміз. Орталығы Петропавл болған Ақмола губерниясына қазіргі Қарағанды облысының жартысынан көбі, Ақмола, Солтүстік Қазақстан облыстары, Қостанай облысының бір бөлігі қараған.

Оқу бөлімінің менгерушісі Ж.Жәнібеков губревком тәрағасы Әбдірахман Эйтіевкө 1921 жылдың 20-мамырында мынадай көмек сұрап, хат тапсырады: «Губерниялық атқару бөліміне қазақ кадрлары жетіспейді. Шілденің басында губерниялық мұғалімдер курсын ашайық деп отырмыз. Курста сабак беруге біздің

⁴¹ СҚОММ. 2-кор, 1-тізбе, 7-іс, 121-бет.

⁴² Сонда, 254-кор, 1-тізбе, 5-іс, 23-бет.

қаруымызға Омбыдан Кеменгеров пен Әділовті шақыртуыңызды сұраймын»⁴³.

Сол кезде Петропавл қаласында 21 мектеп болған. Оның 17-сі бірінші басқыш та, қалған 4-үі екінші басқыш. Мектептерге орын жетпегендіктен кейбір мектептер бір үйде кезектесіп, құнара сабак беретін болған. Әлбетте, бұлардың бәрі орысша мектептер еді⁴⁴.

Мұғалімдер жетіспеді. Оның мәнісі ер мұғалімдердің (олар қазақ мұғалімдері емес.-З.Т.) Колчак әскеріне шақырылып кеткендігімен, ал азамат соғысынан аман қалғандарының қайтпай отырғандығымен түсіндірілген⁴⁵.

Осындай қыншылық жағдайында мұғалімдер қатарын толықтыру үшін жазғы демалыс айларында «қызыл мұғалімдердің» курсары ұйымдастырылып, оларды оқып-бітірген 120 адам мектептерге жіберілген⁴⁶. Бұлар – орыс тілінде білім беретін мектептердің мұғалімдері. Келешекте екі айлық курстар ашу көзделіп отырғандығы да көрінеді⁴⁷. («Қызыл мұғалімдер» деп, бұрынғы патша өкіметі тұсында жұмыс істемеген, жаңадан дайындалған яғни, большевиктік мұғалімдерді атаған.-З.Т.).

1920 жылдың 20 қарашасында үш жылдық педагогикалық курс ашылып, оған жұз алпыс адам қабылданды. Оқуға ынта білдіргендердің көптігінен, бастапқыда екі топ ашу көзделсе, қосымша тағы екі топ ашылған. Курстың жанынан екі жатақхана ұйымдастырылды. Бірақ, олардың аты ғана болмаса, заты талапқа жауап бермейтін еді. Тыңдаушыларға төсек-орын, ыдыс-аяқ жетіспеді, тіпті жағатын отын да тапшы. Әуелде фан

⁴³ СҚОММ. 55-кор, 3-тізбе, 23-іс, 145-бет.

⁴⁴ Сонда, 2-кор, 1-тізбе, 6-іс, 5-бет.

⁴⁵ Сонда, 8-бет

⁴⁶ Сонда, 10-бет.

⁴⁷ Сонда, 11-бет.

бұл оқу орны Петропавлдағы орыс педагогика техникумына негіз болды.

Осындаған жағдайдаң өзінде оқу бөлімінің жетекшілері Мәскеудегі халық ағарту наркомының «бағалы нұсқаулары орындалып революция жеңістерінің баянды болатынына сенімді» еді. Тіпті қалада халық ағарту ісінің шұғыл өрістейі «аштық жайлап күйзелген, Еділ бойынан қаңғып келіп жатқандар арасында мұғалімдердің де болуымен»⁴⁸ де байланыстырылған. Жалаң ұранға еліккен халықтың сәби санасы уланып, сол алғашқы кездердің өзінде-ақ шындықты жасырып, жауырды жаба тоқу дәстүрінің басталғанын көрсетеді.

Қазақша оқытатын мұғалімдер жөнінде бұл кезде әзірше сөз бола қойған жоқ.

Қазақ мектептері туралы мына мағлұматтарды келтірейік. Тарихи жер аттары, алғашқы мұғалімдер қандай болғаны да қазіргі ұрпаққа қажет деп ойлаймын.

Мысалы, Еменәлы болысы бойынша мектептер мынадай екен:

Шорман ауылындағы мектепте мұғалім Үмітбай Балқашев, 23 жаста, 1919 жылдың 1 қарашасынан бастап істейді.

Маныбай ауылында Гали Мусин, 34 жаста, 1920 жылғы 1 қарашадан бастап істейді.

Уақбай ауылындағы мектепте 14 үйдің 30 баласы оқиды. Мұғалімдері: Жұсіпов Нұрмұхамед 1919 жылғы 1 қантардан, Жұндібаев Оспан - 1919 жылғы 1 қарашадан жұмыс істейді.

Тереңкөл болысында: Дәүіт ауылындағы мектепте Қанафин Нұрахмет -17 жаста, 1920 жылғы 1-желтоқсаннан, Жәуке ауылында Әбжанов Сафар - 18 жаста, 1920 жылғы 1-желтоқсаннан, Тоқымбек ауылында

⁴⁸ Сонда, 2-қор, 1-тізбе, 7-іс, 5-бет.

Ермұқанов Ережеп 18 жаста, 1920 жылғы 15 желтоқсаннан бастап мұғалім.

Мұстафин Сайд 1926 жылы Петропавлда бір айлық мұғалімдер курсын бітірген, Бейнетқор болысының №27 мектебінде мұғалім.

Есенбаев Әбдірахман, 1900 жылы туған, мұғалім.

Жұмабаев Абылай, 1896 жылы туған, Явлена селосында 1919 жылдан мұғалім.

Жақыпов Баймұрат, 1888 жылы туған, 1917 жылдан мұғалім.

Әлімбаев Әбдірәшид, 1895 жылы туған, 1910 жылдан мұғалім.

Архивтің әр жерінде шашырап жатқан мағлұматтарды теріп, осы мұғалімдердің әрқайсысының білім беру ісіндегі өлшеусіз еңбегіне құрмет көрсету ниетіміз осындай.

Бәлкім, бұл азаматтар дер кезінде өз бағасын ала алмаған да шығар. Олардың үрпақтары жас Қазақ республикасының азаматтарының көзін ашқан аталарын мақтан етуіне тұрады. Біздің ғылым-білім саласындағы бүгін жеткен биіктіріміз сол есімдерден басталған.

Осы орайда маған бір ой келеді. Алуан түрлі ескерткіштер салынып жатыр ғой, солардың арасында әрбір өлкеде барлық мұғалім атаулыға ортақ «Мұғалім» ескерткішін неге қоймаймыз. Мұғалім көшесі деген қай қалада, ауылда бар? Ойланып көрініз-дерші...

Қазақ автономиясының әр жерінде ашылып жатқан қазақ мектептері үшін мұғалімдер даярлау мәселесі қындығы түсінікті.

Сондықтан, Петропавлда Қазақ педагогика техникумының құрылуы мен оның оқу орны ретінде қалыптасу тарихы еліміздегі білім беру ісінің шежіресін тарқатуға көмектеседі.

Кеңестердің екінші Жалпықазақ съезінде Қазақ автономиялық республикасының мемлекеттік құрылымы, ішкі саясаты қазақ ұлтының мұддесіне сай келуі қажеттігі атап көрсетілді. Осыған байланысты 1922 жылғы 14 маусымда губерниялық атқару комитеті қазағы басым болыстар мен ауылдарда кеңсе іс қағаздарын қазақша жүргізу туралы қаулы алды. Бұл мәселенің едәуір табысты шешілген.

Кейінірек, губерниялық және уездік мекемелерді қазақ қызметкерлерімен толықтыру туралы қаулы алынып, бұл жұмысты жүзеге асыратын арнайы комиссия құрылды. Комиссия құрамына Қызылжардың байырғы интеллигенттері енгізілді. Олар мұғалімдердің білімін жетілдіру және маман мұғалімдер даярлау ісімен айналысты.

...Бұкіл өлкені жайлаған аштықтың беті қайтып, халық өзіне-өзі келе бастаған кезде, 1922 жылғы 10 қазанды Ақмола губерниялық оқу бөлімі қазақ мектептері үшін мұғалімдер даярлау мәселесін жеке қарады. Ақмолада және Атбасарда ашылған, бірақ іс жүзінде жұмыс істемейтін курстарды жауып, 1922 жылғы 1 қарашадан бастап Петропавлда қазақ мұғалімдерінің курсын ашу туралы шешім қабылданды. Оны ұйымдастыру Жұмағали Тілеулинге тапсырылды.

Жас қазақ үкіметінің күн тәртібіне бірінші қойған мәселесі халық ағарту, бұл жолға жеткізетін шара ретінде әуелі мұғалімдер даярлау болатын. Сол кездегі Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы Сәкен Сейфуллин «Еңбекшіл қазақ» газетіндегі⁴⁹ «Зор міндет» деген тақырыппен мақала жазып, оку-ағарту ісінің, сауатсыздықты жоюдың ұлт келешегі үшін маңызы қаншалықты қымбат екендігін көрсетіп берді:

⁴⁹ «Еңбекшіл қазақ» газеті, 1922 жыл, 21-қараша.

«Бұрын патша заманында қазақ мектеп, медресе һәм школ ашпақ болса, патша үкіметінен тіленіп, сұранып неше жыл жүріп, зарығып, тілегін көбіне ала алмай қалушы еді. Енді совет үкіметі қазақ сияқты бұрынғы құлдықта жүріп, оқу оқи алмаған, өнер-білім ала алмаған халыққа кең қылып оқу-білім қақпасын ашып отыр... Қазақ халқына ең әуелі оқу керек, оқу керек, оқу керек!» деп жар салды. Ол жаңа заман жағдайында халқының болашағын тек озық білімнен ғана іздеді.

Үкімет басшысы ретінде С.Сейфуллин: «Қазақстанда ең керекті ісіміз болған оқу жүйесіне қарауға мұршамыз келмесе, енді мұршамыз аз да болса келетін болды», деп, мемлекеттік бағдарлама ретінде: «Жер-жердегі мекемелер һәм Қазақстанның бас мекемелері қолындағы барлық қаражаттың қақ жартысын (50 процентін) оқу ісіне керек! Ол қылмай, оқуға құр сөзбен ғана көмек қылсақ, оқу ісі өмірінде алға баспайды», деп кесімді жарлық берді.

Мұндай батыл шаралар жергілікті мүмкіндіктерді, қолынан іс келетін сергек азаматтардың күш-куатын мейлінше сарқа пайдалануды керекті.

Айта кету керек, осының алдында көрсеткеніміздей, мұнда орыс тілінде оқытатын мектептер үшін мұғалімдер даярлайтын курс бұрыннан жұмыс істеп жатқан. Енді міне, қазақша курс сонымен жарыса ұйымдастырылуға тиіс болды. Оқу үйі ретінде сол кездегі Среднесадовая көшесіндегі 61 үй, яғни бұрынғы қазақ клубы берілді.

Бастапқы (бірінші) дайындық курсына сауаты тәмен 17 адам, екінші курсқа сауаты біршама ілгері 17 ұл, 1 қыз қабылданды. Ол жалғыз қыздың аты - Айша, фамилиясы Темірбекова.

Әуелде орыс педагогика техникумының қазақ бөлімшесі ретінде құрылған курс жеке отау тігіп, бөлінді де, жетекшісі Хамза Жұсіпбеков болды. Көп ұзамай ол

басқа жұмысқа ауысып кетіп, орнына Жанұзақ Жәнібеков келді.

Мұрағат құжаттарын зерттеу нәтижесінде Қызылжардағы қазақ педтехникумының ашылған дәл күні 1922 жылдың 27 қарашасы деп тұжырым жасаймыз. Өйткені, 5 қараша күні Қызылжардағы оқыған қазақ азаматтары бас қосып «Қазақша З жылдық мұғалімдер курсын» ұйымдастыру мәселесін талқылады. Бұл женінде арнайы хаттама жасалған. Сондағы ретпен айтатын болсақ, алғашқы ұйымдық жиынға қатысқандар мыналар: Жанұзақ Жәнібеков, Жұмағали Тілеулин, Сабыр (Мұхамедсабыр) Айтқожин, Кочеганов, Мұхамеджан Бейсенев. Бірмұхамед (Бірке) Айбасов, Фалаутден Мәмеков, Фалиолла Фалымжанов, Сәдуақас Жандосов, Байбатыр Ержанов (кей жерде Бибатыр).

Бұлардың бәрі де әртүрлі мекемелерде, кейбіреулері мектептерде жұмыс істейтін, көбінің мұғалімдік білімі мен тәжірибесі бар адамдар.

Мысалы, мұғалім Жанұзақ Жәнібековтің 1908 жылы Қазақстанда басылып шыққан «Айна» деген кітabyның қолжазбасы бүгінгі күнге дейін Қазан университетінің кітапханасында сақтаулы тұр (буманың рет саны - 152). Сол кездегі басқа да ағартушы ұстаздар сияқты Ж.Жәнібеков те қазақ балаларының оқып-білім алып, жетілуіне үлкен үлес қосқан қайраткер ретінде танылды.

Қазан университетінің кітапханасындағы көп қазынаның арасында осы Қызылжарлық мұғалім, 1925 жылы қаладағы №1 қазақ мектебін басқарған⁵⁰ Ержанов Бибатырдың «Оқуға махабbat» деген кітabyның қолжазбасы да жатыр. Әрі оқулық, әрі насиҳат бұл еңбек 1912 жылы Мағжанның өлеңдер жинағымен қатар басылып шыққан. Кітаптың мазмұны балаларды білімге

⁵⁰ СҚО ММ. 921-қор, 1-тізбе, 1-ic, 19-бет.

шақыру. Бибатыр ұстаз өз халқының келешегін білімді жастарға тапсырады. Тілі жеңіл, әрі түсінікті. Іздеген адамға, бұл құжаттың 1291 рет санымен сақталып жатқанын да көрсетейік.

Қолға алып отырған жұмыстың қаншалықты маңызды екенін түсініп, қаланың бас көтерерлері мұғалімдер даярлайтын жаңа оқу орнын ұйымдастыруға түгел жиналған.

Жиналыстың төрағалығына Ж.Тілеулин, орынбасарлығына Ж.Жәнібеков, хатшылығына Ф.Мәмеков сайланды. Курстың сабағын бір жұмадан кейін, яғни, 1922 жылғы қарашаның 12-жүлдызында бастауға мәміле етіседі. Бірақ ұйымдастыру жұмыстары түрлі себептермен созылың-қырап кеткен.

1922 жылы 27 қараша күні 16 сағатта қазақ мұғалімдерін даярлау курсы салтанатты түрде ашылған. Тындаушылар алдында Жұмағали Тілеулин, Мұхаметжан Бейсенев, Жанұзақ Жәнібеков және басқалары сез сөйлеген⁵¹.

Болашақ мұғалімдерге мынадай пәндерден дәрістер берілген: қазақ тілі, қазақ халқының тарихы, арифметика, алгебра, геометрия, табиғаттану, мәдениет тарихы, орыс тілі, ән-күй, география, сурет және гимнастика.

Бұрын қалада бұл тектес оқу орны болмағандықтан, сабақ беретін мұғалімдерді іздеп табу қыын еді. Әр оқу жылында оқытушылар шамасы келгенше мамандығына, тіпті жанына жақын кез келген пәнді алуына мәжбүр болғаны көрініп тұр.

Мысалы, Ж.Тілеулин тарих, қазақ әдебиеті, педагогика, бала тәрбиесі, тән тазалығы, тіпті революция тарихынан да сабақ берген. Ал негізгі білімі – Омбының орталық фельдшерлік мектебі.

⁵¹ Сонда, 1074-қор, 1-тізбе, 2-ic, 1-29-беттер.

Орысша-мұсылманша жап-жақсы даярлығы бар, Троицк мұсылман медресесін бітірген Фалаутдин Есенбайұлы Мәмеков орыс тілі мен физиканы қатар жүргізген.

Жандосов Сәдуақас Уфа медресесін бітірген.

Омбының ауылшаруашылығы училищесінің түлегі, губерниялық жер бөлімін басқаратын Бірмұхамед Айбасов табиғаттану, жер шаруашылығы пәндеріне жетік болған.

Ал Хамит Кемелов деген мұғалім гимназия білімімен-ақ математиканы оқытқан.

Қазақ педагогика техникумының оқытушылары арасындағы жалғыз ғана жоғары білімді мұғалім, Украинадағы Нежин педагогика институтын бітіріп, соған дейін 25 жыл мұғалім болған, Алексей Алексеевич Кибалъич негізгі мамандығы тарихшы әрі филолог болғанымен химияны, математикасымен, тағы басқасымен қосып оқыта берген. Тіпті оку лабораториясын ашып, соған түрлі химиялық реактивтер алдырган.

* * *

Қазақ педагогика техникумының аса қызын жағдайда қалыптасқан. Апталық пелагогикалық кеңестерде неше баланың үстіне ілері, аяғына киері болмай, бөлмеден шыға алмай отырғаны, тәсек-орын жетпегендіктен еденде ұйықтайтыны сөз болады. Әрбір мұғалім өз үйімізден оқушыларға киім әкеп берейік, деген ұсыныстар да айтылыпты.

Күні кеше ғана ақ пен қызыл соғысып, одан кейін аштық қаусатып кеткен Қызылжардан не көмек? Елін жинай алмай, жерін бүтіндей алмай жатқан жас Қазақ үкіметінен не қайыр?

Мұғалімдер, негізгі жұмыс орындары басқа болса да, сабактарын ұзбекен, қандай бір себеппен кешігіп қалған жағдайда бірін-бірі іреп-сойып, жанкештілікпен оқытқан.

Атап айту керек, осындай сын сәтте барлық ауыртпалықты атандай арқалап, пілдей сүйреген Жұмағали Тілеулин! Және оған қалтқысыз көмектесетін адап серіктері. Өз ұлтына жасар жақсылығы, қолдарынан келері осы ғана екенін түсінген ардагер азаматтар!

Оқып көрейік: «Киімі жоқ, жол қаражаты тапшы балалар тоңып, тіпті жолда үсіп қалмас үшін қысқы каникул-демалыс берілмесін. Сабак жалғаса берсін». Педагогикалық кеңес осылай да қаулы алғыты.

Тағы кімдер сабак берген? Губерниялық жер бөлімінде істейтін Омаров Әшім, атқару комитеті әкімшілік бөлімінің бастығы Мұхамедов Оразбек – қоғамтанудан, Орынбордың «Хусайнія» медресесін бітірген, губерниялық оқу бөлімі менгерушісінің орынбасары Болғанбаев Хайретдин, совпарт мектебінде сабак беретін Кемелов Әли сол сияқты бірнеше адам...

Қазақстан оқу халық комиссариаты жалпы білім беретін мектептер мен педагогикалық техникумдар үшін авторлар жасақтап оларға тездетіп қазақ тілінде окулықтар жазуды тапсырды. Олардың ішінде мысалы: Жұсіпбек Аймауитов «Дидактика», Мағжан Жұмабаев «Педагогика» және «Қазақ тарихы мен әдебиет танытқыш», Хайретдин Болғанбаев «Жалпы тарих» окулықтарын жазуга тиіс болды. Ал, Жұмағали Тілеулинге «Мектеп оқушыларының гигиенасы» деген кітап тапсырылды⁵².

Ал енді келесі бір мәліметте Мағжан Жұмабаевтың «Педагогикасы» 5 мың дана, Ж.Тілеулиннің окулығы «Денсаулық» деген атпен 3 мың дана басылып шыққан⁵³.

⁵² ҚРОМА. 81-қор. 1-тізбе, 429-іс, 149-бет.

⁵³ Иманбаева С. «Ақиқат» журналы, 2001. №1. 66-67 беттер.

Қазақ тілінде окулықтар, тәрбиелік мәні бар саяси-қоғамдық әдебиеттер жетіспеді. Шәкірттерден хаттанытатын ғана қауқары бар мұғалімдер емес, елін, жерін сүйетін, ойы өрісті мамандар даярлау оңай болған жок. Бұл кемдікті еліміздің білікті азаматтары толтырды.

1925 жылы Орынборда Смағұл Сәдуақасовтың «Жастармен әңгіме» деген ғылыми-көпшілік кітапшасы шығып, техникум оқушылары арасында тараалды. «Жастар және үстіміздегі заман», «Жастардың кемшіліктері және оны қалай түзету керек», «Жастардың қазіргі міндеттері» деген тарауларынан-ақ көрініп тұрғандай, бұл еңбек аса маңызды тәрбиелік құрал болды.

Дамудың жаңа кезеңінде туған халқына тірек, қорған, қамқоршы болатын – сол жастар еді, олардың ішінде осы оку орнынан сапалы білім алғандары.

Міне, Қызылжардағы ақ ниетті, адал ұстаздар болашақ мұғалімдер осыған тәрбиеледі.

Уақыт зымырап өте берді. Әуелде екінші басқышқа 17 бала қабылданған болса, соның сегізі 1925 жылы оқу бітіріп, қолына құжат алды. Қызылжар педтехникумы өз бауырлары мен қандастарына қазақ тілінде, анасы мен атасының тілінде сабак беретін алғашқы 8 мұғалімді қатарға қосты. Ерлік емес пе? Оқытқандардың ерлігі, оқығандардың әрі төзімділігі, әрі білімге деген құштарлығы осындай-ақ болар. Ендеше сол тұңғыштардың атын атайдық. (Сол кездегі тізімнің ретімен жаздық.)

Қауменов Сәлден, 1900 ж. туған.

Бекбасов Кәрішал, 1899 ж. туған.

Өсіпов Қамза, 1899 ж. туған.

Елемесов Абдолла, 1899 ж. туған.

Нұргалиев Мұстақым, 1900 ж. туған.

Қылышбаев Қаби, 1904 ж. туған.

Есболов Уақас, 1902 ж. туған.

Хамитов Сатыбалды, 1900 ж. туған.

1925 жылғы маусымның 12-күні педтехникумның директоры Жұмағали Тілеулин олардың қуәліктеріне қол қойып, салтанатты түрде сәт сапар тілейді.

Бір айта кетерлік жағдай, сол 1925 жылы немесе 1926 жылдың басында қазақ педагогика техникумына Ілияс Темірбековтің аты берілген. Дәл қашан берілгендігі туралы құжат табылмады.

Келесі, яғни 1926 жылы «Ілияс Темірбеков атындағы Қызылжар қазақ педагогика техникумын» бітіргені туралы 17 мұғалім қуәлік алды. Әңгіме барысында біз техникумға түскендерді «балалар» деп те жазып жібердік. Шынында, олар балалар емес, арты жиырмадағы, алды 25-26 жастагы жігіттер еді, әрқайсысы бір елге тұтқа болғандай азаматтар.

Жоғарыда «Қызылжар педтехникумы» деп неге жаздық? Енді осы жөнінде бірер сөз. Бұрын қырғыз атандып келген ұлттымыздың дүрыс атауы 1925 жылғы сәуірде ғана қайтарылып, «қазақ» атана бастағаны мәлім. Демек, Петропавлдағы Кирпедтехникум да «Казпедтехникум» болып өзгерді. Міне, осы кезде астанамыз – Қызылордадан, үкімет орындарынан жолданған хаттар «Қызылжар қаласы», «город Кзылджар» деп жазыла бастады. Бұрынғы Петропавловск деген орысша атауы тоқтатылған.

Зер салып қараған адам бұл өзгерістің тегін еместігін байқауға тиіс. Әйтпесе, Халық агарту комиссариатында отырған басшы қызметкерлер Петропавл деген ресми қала атағын өзгерте ала ма? Демек, бұған бір негіз болған. Ол үшін, кем қойғанда Үкімет қаулысы, ал заң жүзінде Қазақстан Орталық атқару комитетінің қаулысы болуға тиіс. Бұл жорамал тиянақ тапты. «Правда» газетінде Петропавлдың «Қызылжар» болып өзгергені туралы хабар жарияланғаны мәлім болып отыр. Бұл шешімнің неге

орындалмай қалғанын Голошекиннің «Кіші октябрь» революциясымен ғана түсіндіруге болатын шығар.

Сол 1925 жылдың сәуір айының 15-19-күндері аралығында Қызылордада Қазақ автономиялы республикасы Қенестерінің бесінші съезі болып өтті. (Өзімізге «қазақ» атымызды қайтарып берген съезд). Осы кезде аса көрнекті мемлекет қайраткері, талантты публицист әрі жазушы, сыншы, Алаштың жас көсемдерінің бірі, Смағұл Сәдуақасов Халық ағарту комиссары қызметіне бекітілді.

Смағұл Сәдуақасовтың алмастай өткір азамат, алымды қызметкер, бетті де батыл басшы болғанын білеміз. Міне, бұл қызметте оған бүкіл біліми, ғылыми мекемелер, мәдениет ошақтары қарайтын. Елді-мекендердің атауларын ретке келтіретін комиссия, терминология комиссиясы да осы мекеменің құзырында.

Қызылжар атауының ресми құжаттарға ене бастауы 1925 жылдың мамыр айының ортасынан былай қарай, яғни Смағұл Сәдуақасов нарком болғаннан кейін бір ай шамасына тұстас. Сондықтан, Қызылжар атауының өмірге қайта келе бастауы нарком (бүгінше – министр) Сәдуақасовтың есімімен байланысты деуге әбден болады. Бұдан 75 жыл бұрын болған оқиғаның тірі күэлери табылmas. Ал, кезінде мән берілмегендіктен, бұл оқиға ұмытылып кеткен.

Міне, бір кезде Республика үкіметін ақ ниетті, адаптациялар басқарып тұрғанда Петропавлдың атын Қызылжар деп өзгерту жөнінде мәселе көтерілгенін, бұл жолда батыл қадамдар жасалғанын 75 жыл өткеннен кейін ғана көріп отырмыз. Бұл да бір жалған, бұл да бір арман... демескे шара жоқ!

1928 жылғы ақпанда қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы аймағыда Қызылжар округі құрылды да, сол жылы 10-мамырда атауы Петропавл болып өзгерді.

Одан кейінгі оқиғалар сол жылдардың немен аяқталғаны, 1928 жылы «ұлы кәмпеске», 1929-30 жылы «ұлтшылдарды» жаппай қамап, соттау, 1932 жылғы ашаршылық қырғыны, 1937 жылғы «халық жауларын» ұстап, шетінен ату, 1941 жылы екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы... Қызылжар атауын қалпына келтіру түглілі, одан да зор қашама жоба-жоспар, арман-мұдде қараң қалды. Ұлттың ғылымы мен мәдениетінің қаймағы неше рет сыйрылды. Бұл қазақ не көрмеді...

Еліміздегі арнайы білім беретін алғаш ашылған оқу орындарының бірі Қызылжар қазақ педагогика техникумы Қазақстанның бүкіл солтүстік өңіріндегі аса маңызды білім, өнер, мәдениет орталығы болған. Болашақ мұғалімдер әдебиет үйірмесіне бірігіп, «Сәуле» деген атпен ай сайын қабырға газетін, «Қалам» деген қолжазба әдеби журнал шығарып тұрған. Қабырға газетінің жауапты шығарушысы – үздік оқушы, 1925 жылы алғашқы лекте оқу бітірген Елемесов Абдолла екен.

Сәбит Мұқанов «Есею жылдарында» Қызылжардағы «Бостандық туы» газеті төңірегіне 1925 жылдың өзінде-ақ «Ақмола губерниясының қала, даласынан көркем әдебистеке, әсіресе, өлеңге қаламы ұшталып келе жатқан бірталай жастар үйіріле бастағанын» жазады. Олардың қатарында, кейін қазақтың көрнекті қалам қайраткерлерінің қатарынан лайықты орын алған Мәжит Дәүлетбаевты, Жақан Сыздықовты, Елжас Бекеновты, Байбатыр Ержанов-Құлақбаевты, шәкірттер Ғалым Малдыбаевты, Шахмет Құсайиновты, Абдолла Сәдуақасовты айтады.

Бүкіл Ақмола губерниясы бойынша, тіпті Қазақстандағы тұңғыш қазақ хоры осы техникумның шәкірттерінен құралған. Оның жетекшісі – И.В.Коцық – музыка, ән пәнінің мұғалімі, кейін республикамыздағы белді композиторларының қатарына қосылды.

хоры 10 ән айтты. Кешке Ресей үкіметі төрағасының орынбасары Рысқұлов жолдас қатысып отырды.

Мәскеу комсомолының клубында кездесу болды, Мәскеу қалалық комсомол комитеті хор мүшелері мен ұйымдастырушыларға алғыс айтты.

Біздің әншілеріміз «Қызыл раушан» фабрикасының клубында өнер көрсетті. Жұздеген жұмысшылар дуылдатып, қол шапалақтады, бұл хорды бір кезде отарлық езгіде болған ұлттарды көтеру жөнінде Октябрьдің ірі женісі ретіндегі бағалады.

Мұндай кештер мен шақырулар көп болды. Мәскеуде оқытын қазақ студенттерінің жерлестігі шығыс жастары өкілдерінің бірнеше кездесуіне шақырды. Мәскеу мемлекеттік университетінде екі кездесу болды. «Коминтерн» радиостанциясына бардық, «Шығыс киносы» хорды киношежіреге жазып, түсіріп алды; музыка ғылымдарының мемлекеттік институты педтехникум хоры орындаған әндерді граммофон пластинкасына жазды. Барлығы 13 жерде өнер көрсеттік.

«Совет турисі» қоғамы, халықтану музейі, Қызыл армия мен Флот Орталық үйінің басқармасы және Мәскеу-Белорусь музыка техникумы Қызыл армия мен Флоттың орталық үйінде қоштасу кешін ұйымдастырды. Таза қазақша отырып ән салдық, Қазақстанның бір атырабын көрсеттік. Қазақтың халық әндерін жинауши, еңбек сіңірген артист Затаевич рояль тартты, еңбек сіңірген артист Петров ән салды, Ғылым академиясының өкілі Қазақстан туралы баяндама жасады.

Директор Абыланов жолдас бастаған педтехникум оқушыларын ағарту халық комиссары Луначарский жолдас жылы лебізбен сергек қабылдады.

Хорды ұйымдастырушы П.В.Коцық музыка мен ән өнерінің мамандарынан ауызша да, жазбаша да алғыс алды».

Сонымен бірге техникумдағы қазақтың өнерлі жастарынан құралған хор, «8 дәмбырасы, басқа да үлттық аспаптары бар» шағын оркестр де болған».

1927 жылғы қарашаның 6 күні Қазан төңкерісінің он жылдығына орай, техникум студенттері Жұсіпбек Аймауытовтың «Қанафия-Шәрбану» пьесасы бойынша Петропавл қаласында спектакль қойған. Пьесаны таңдаған және сахнаға шығарып, қойған біз білетін Жұмағали Тілеулин мен белгілі журналист жазушы Жиенғали Тілепбергенов екен. Бұл Жұмағалидің техникумға директор болып келгеніне екі айдан асқаны.

Студенттер арасында Сәтхожин Әбдігалым деген жігіттің келешегінен көп үміт күттірген әнші екенін көреміз. Сол Әбдігалым ақыры әнші болмады, бүкіл өмірін мұғалімдікке арнады. Өмірінің соңында Қарағандыдағы қазіргі Нығымет Нұрмақов есімімен аталатын екінші мектеп-интернатты басқарды.

Оның қанында бар табиғи дарыны балаларында қалды. Үлкен ұлы экономист Марат Сәтхожин қазақ, орыс, италия операларынан ария орындағанда кәсіби әншілерден бір де кем емес. Екінші ұлы, қазір генерал Дәulet Сәтхожин да экесіне тартқан әнші.

Мына бір құжат та қызық. Сібір өлкелік кітап баспасынан (Сибкрайиздат) педтехникумға келген хат сақталған. Онда: «Омбыдағы баспа бөлімшесінде А.В.Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағы бар. Бұл – қазақ халқының музыка мұрасын зерттеуге аса құнды құрал. Бағасы он сом. Тапсырыс берсеңіздер жібереміз», деп жазылған.

Студенттердің пайдалануы үшін техникум кітапханасы «Еңбекші қазақ» газетінің төрт данасын, «Бостандық туы» және «Ақжол» газеттерін бір-бірден алғып тұрған. Кітапханада 1923 жылды «Сана» журналының

хоры 10 ән айтты. Кешке Ресей үкіметі төрағасының орынбасары Рысқұлов жолдас қатысып отырды.

Мәскеу комсомолының клубында кездесу болды, Мәскеу қалалық комсомол комитеті хор мушелері мен ұйымдастырушыларға алғыс айтты.

Біздің әншілеріміз «Қызыл раушан» фабрикасының клубында өнер көрсетті. Жұздеген жұмысшылар дуылдатып, қол шапалақтады, бұл хорды бір кезде отарлық езгіде болған ұлттарды көтеру жөнінде Октябрьдің ірі жеңісі ретіндегі бағалады.

Мұндай кештер мен шақырулар көп болды. Мәскеуде оқытын қазақ студенттерінің жерлестігі шығыс жастары өкілдерінің бірнеше кездесуіне шақырды. Мәскеу мемлекеттік университетінде екі кездесу болды. «Коминтерн» радиостанциясына бардық, «Шығыс киносы» хорды киношежіреге жазып, түсіріп алды; музыка ғылымдарының мемлекеттік институты педтехникум хоры орындаған әндерді граммофон пластиинкасына жазды. Барлығы 13 жерде өнер көрсеттік.

«Совет турисі» қоғамы, халықтану музейі, Қызыл армия мен Флот Орталық үйінің басқармасы және Мәскеу-Белорусь музыка техникумы Қызыл армия мен Флоттың орталық үйінде қоштасу кешін ұйымдастырды. Таза қазақша отырып ән салдық, Қазақстанның бір атырабын көрсеттік. Қазақтың халық әндерін жинаушы, еңбек сінірген артист Затаевич рояль тартты, еңбек сінірген артист Петров ән салды, Ғылым академиясының өкілі Қазақстан туралы баяндама жасады.

Директор Абыланов жолдас бастаған педтехникум оқушыларын ағарту халық комиссары Луначарский жолдас жылы лебізбен сергек қабылдады.

Хорды ұйымдастыруши П.В.Коцық музыка мен ән өнерінің мамандарынан ауызша да, жазбаша да алғыс алды».

Сонымен бірге техникумдағы қазақтың өнерлі жастарынан құралған хор, «8 домбырасы, басқа да ұлттық аспаптары бар» шағын оркестр де болған».

1927 жылғы қарашаның 6 күні Қазан төңкерісінің он жылдығына орай, техникум студенттері Жүсіпбек Аймауитовтың «Қанафия-Шәрбану» пьесасы бойынша Петропавл қаласында спектакль қойған. Пьесаны таңдаған және сахнаға шығарып, қойған біз білетін Жұмағали Тілеулин мен белгілі журналист жазушы Жиенғали Тілепбергенов екен. Бұл Жұмағалидің техникумға директор болып келгеніне екі айдан асқаны.

Студенттер арасында Сәтхожин Әбдігалым деген жігіттің келешегінен көп үміт күттірген әнші екенін көреміз. Сол Әбдігалым ақыры әнші болмады, бүкіл өмірін мұғалімдікке арнады. Өмірінің сонында Қарағандыдағы қазіргі Нығымет Нұрмақов есімімен аталатын екінші мектеп-интернатты басқарды.

Оның қанында бар табиғи дарыны балаларында қалды. Үлкен ұлы экономист Марат Сәтхожин қазақ, орыс, италия операларынан ария орындағанда кәсіби әншілерден бір де кем емес. Екінші ұлы, қазір генерал Даulet Сәтхожин да әкесіне тартқан әнші.

Мына бір құжат та қызық. Сібір өлкелік кітап баспасынан (Сибкрайиздат) педтехникумға келген хат сақталған. Онда: «Омбыдағы баспа бөлімшесінде А.В.Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағы бар. Бұл – қазақ халқының музыка мұрасын зерттеуге аса құнды құрал. Бағасы он сом. Тапсырыс берсеңіздер жібереміз», деп жазылған.

Студенттердің пайдалануы үшін техникум кітапханасы «Еңбекші қазақ» газетінің төрт данасын, «Бостандық туы» және «Ақжол» газеттерін бір-бірден алғып тұрған. Кітапханада 1923 жылы «Сана» журналының

үш саны, «Қызыл Қазақстан» журналының төрт, «Таң» журналының үш саны болған.

Бұл айтылғандардан алғашқы қазақ мұғалімдерінің не оқығаны, қандай құралдар пайдаланғаны туралы біраз мағлұмат береді.

Егер біз қазір еліміздегі білім мен ғылымның даму деңгейін бағдарлап, арғы тарихқа көз салатын болсақ, сонау аш-жалаңаш жылдары оқып, мұғалім болған аталарымызды да еске алуға тиіспіз. Сол мұғалімдердің әрқайсысы-ақ ҳалықты сауаттандыруға, білім беруге жанқиярлықпен атсалысты. Өздері де өсіп, дамып көрнекті қайраткерлер қатарын көбейтті. Кешегісіз бүгін жоқ. Тарихты білу осы құніміз бен келешегіміздің мән-жағдайын түсінуіміз үшін қажет.

...1927 жылғы тамыздың 15-де қазақ педагогика техникумына Жиенғали Әбдіұлы Тілепбергенов директор болып тағайындалды. Сол жылдың кітапханада қазақша 1231 кітап бар екені көрсетілген. Бұрынғы директор Ж.Тілеулин денсаулық сақтау саласын басқарып, қызметте журсе де, сабақ береді. Мысалы, педагогикалық кеңестің бір хаттамасында Ж.Тілеулиннің сабағы мақталағы. Ол өзі пайдаланып жүрген оқу құралы – профессор Халел Досмұхамедовтың «Анатомия және физиология» деген кітаптың артықшылықтарын айтқан. Сонымен бірге, техникумда Ж.Тілеулиннің өзі жазған «Денсаулық» деген оқулығы қолданылған.

1929 жылғы 6 қыркүйектен бастап, техникум директоры Әнес Ілиясов, оқу ісінің менгерушісі Малдыбаев. Оқуда үзбелік жасаған Шахмет Құсайыновқа 1930 жылғы 26 сәуірде диплом қорғауға рұқсат береді.

... 1929 жылдың қазақ қайраткерлерінің қатарын сиреткен аса бір зұлматты кезең болғанын есімізге түсірейік. «Сырдария ісі» деген саяси науқан бойынша ойдан шығарылған жала жабылып, бір-екі айдың ішінде

30-ден астам қазақ қызметкері ұсталды. Олар Алашорда қозғалысына тікелей қатысқандар немесе белгілі дәрежеде Алаш партиясына қатысы барлар. Осылайша Кеңес үкіметі мен большевиктік партия 1919 жылы саяси көзқарасы үшін қуғындаудан босату туралы кешірімді аяққа басты.

1929-30 жылдардағы қуғын-сүргінге большевикшіл қазақ азаматтары да себепкер болғаны мәлім. «Бай тұқымынан шыққан», «алашшыл», «ұлтшыл» болған деп біріне-бірі жала жапқандардың екі жағы да құрыптынғаны тарихи қасірет.

Зобалаң салқыны Қызылжар қазақ педтехникумына да тиді. Кешеғана жан-тәнімен білім беру ісін ұйымдастырғандар ұлтшылдар деп қуғындалды. Педтехникум директорлары жән-жосықсыз айырбастала берді. Мысалы, 1930-31 оку жылының қорытындысы бойынша жазылған есепте көп жайдың беті ашылған. Жетістік ретінде «Өткен жылдың аса маңызды болғаны саяси сенімсіз адамдардан арылғаны» атап көрсетіледі. Соның салдары неге әкеліп соқты:

«... Мұғалім болмағандықтан қазақ тілі оқытылмай қалды. Барлығы 20 оқушының 13-і орыс тілділер. Жаңа оку жылынан бастап, оку ісінің менгерушілігіне қазақ тағайында маса болмайды, өйткені қазақша білмейтін мұғалімге жұмыс істеу оңай емес... Оку ісінің менгерушісі өз студенттерімен үнемі аудармашы арқылы тілдесуі өте қыын болып тұр... »⁵⁴.

Қазақ педагогика техникумының жап-жақсы қалыптасып келе жатқан жұмысы осылай ойрандалды. Жұмағали Тілеулин, Жанузак Жәнібеков, Жиенғали Тілепбергенов, Әли Кемелов, Бірмұхамед Айбасов, Ғалаутдин Мәмеков сияқты ұстаздар қуғындалып, әрқайсысы өз жанымен қайғы болды.

⁵⁴ СҚОММ. 1074-кор, 1-тізбе, 4-іс, 10-16-бет.

Сол жылы жаппай қуғындалғандардың аман қалғандары 1937 жылы құртылды. Бұл азаматтар туралы да біраз мағлұмат берейік.

Қызылжардағы кеңес партия мектебінде оқыған, Ж.Аймауытотовтың әйгілі «Қартқожа» романының бас кейіпкері Қартқожа Тоғамбаев, жоғарыда біз айтқан Бірмұхамед Айбасов, Қызылжар округтік атқару комитетін басқарған Ұзақбай Желдіrbайұлы Құлымбетов үшеуі бір күнде, 1938 жылғы ақпанның 28-күні, Жұмағали Тілеулин ақпанның 17-күні атылды.

Реті келгенде, қазақ педтехникумының мұғалімі Мәмеков Галауєтдин туралы мына мағлұматтарды көлтіреік.

Әкесінің аты Есілбай, ауқатты семьяда туған, мұсылманша, орысша орта білімі бар. «Педтехникумда жаратылыста-нудан көп жыл сабак берген, мінезі момын, адамгершілігі жақсы адамды. 37-жылдың «науқанына» ол да ілігіп, жазықсыз кете барды да, кейін өлідей акталды», дег жазады Сәбит Мұқанов «Есею жылдарында»⁵⁵.

Оған қоса, Сәбең Fалауєтдиннің әуелде алған мұсылманша білімін есейіп кетсе де орышамен толықтырғанын, оқуға құмар болғанын көрсеткен. «Абай – қазақтың Пушкині» деген сөзді Баймағанбет Ізтөлин осы Fалауєтдин Мәмековтің аузынан естігендін де жазған. Енді бір жерінде Fалауєтденнің үйінен «Ибраһим (Абай) Құнанбайұлының өлеңдері» деген кітапты 1917 жылдың басында қолға түсіріп, ұлы ақынның шығармаларымен тұнғыш танысқанын баяндайды.

Бұл деректерге қарағанда, Қызылжардағы қазақ интеллегенттерінің арасында оның жан-жақты білімді, шоқтығы биік мұғалім болғанын көрсетеді. 1929 жылы байлар қатарына ілігіп, қуғынға ұшырады.

⁵⁵ С. Мұқанов. «Есею жылдары». А., 1970, 175-бет.

Жанұзақ Жәнібеков туралы да өз елінің бақыты үшін күрескен, көзі ашық, қайратты азамат екенін айтып өттік. Осы кітаптың бас жағында оның «Қазақ» газетін шығару және тарату ісінде Ахмет Байтұрсыновқа, Міржақып Дулатовқа қалай көмектескенін көрсеткенбіз. Ендігі қосарымыз, Жанұзақ Жәнібековтің «Қазақ» 1918 жылғы 261-265 сандарына редактор ретінде қол қоюы да көп жағдайға мензейді. Бұл – орыс үкіметінің цензу-расы көрсеткен қысымның салдарынан Ахмет пен Міржақып газеттен шеттетілеген кезде, тізгінді қолына алған азаматтың ісі.

Сәбит Мұқановтың әдеби мұрасында осы өнірдің көрнекті азаматарының бірі ретінде Жанұзақтың есімі аталады. Сәбен 1925 жылды Қызылжарға қайтып келіп, «Бостандық туының» редакциясына қызметке кіргенде алғаш көргені – газеттің уақытша редакторы Жанұзақ Жәнібеков екен. Кейіпкеріміздің бейне-бітімін үлкен жазушыдан артық келістіре алмаспыш, «Есею жылда-рынан» үзінді:

«Жанұзақ туралы аз мәлімет: Жасы сол кезде қырықтарға таянып қалған, семіз денелі, аққұба өнді, жалпақ семіз бетті, қасқа маңдайлы, мұртын мұртының алдына қана қоятын, сақалын қырып жүретін бұл адам осы Қызылжар қаласында кедей семьяда туыпты. (1890 жылы болуы керек). Балалық шағында ол Қызылжардағы «Хасен Панамаровтың медресесі» аталатын татар медресесінде оқып, ортаға жақын білім алышты. Содан, маңайдағы ауылдарда «молда бала» бол жүрген кезде 1916.жылдың дүрбелені басталып, бұның жасы қара жұмысқа алынатын-дардың қатарына ілегіпті.

Ол кезде Орынбор қаласында «Қазақ» атты газет шығады. Осы газеттің секретары – Міржақып Дулатов 1910 жылдардың басында қызмет атқарып (Қызылжарда – З.Т.), Жанұзақпен сонда танысқан екен. 16 жылдың

дүрбелені басталған шақта қашып отырып, Орынборға барады да, Дулатов арқылы газеттің экспедиторы болып, қара жұмыстан қалып қояды. Революция жылдары Орынбор қаласында Алашорда партиясы құрылып, Алаш әскері жасақталған шақта Дулатов сол әскердің комиссары болады да, Жәнібеков капитнармус (азықшы) қызметтін атқарады. Алаш әскері Торғай жақта қызыл армиядан жеңіліп бытырағанда, басқарушылары қашқанда, Жәнібеков тұған жері – Қызылжарға келеді.

Совет өкіметі Қызылжарға кеп орнағанда (1919 жылдың күзі), Жанұзақ советтік қызметкесе, әсіресе, оқуагарту ісіне белсенді араласады. 1920 жылдың басында коммунистік партияға мүше болады. Жоғарыда айтқандай, биографиясында аздаған «шатақ» болуынан қорғалай ма, болмаса мінезі солай ма, - маған 1919 жылдың күзінен бастап таныс болған Жанұзақ Жәнібеков іс-тәжірбиесінде өте жалтақ адам...»⁵⁶.

Жанұзақ Жәнібековтің қаламгерлік қызметі туралы Сәбит Мұқановқа бимағлұм болуы мүмкін тағы бір мәселенің бетін ашуды жөн көрдім. 1920 жылы 4 қазанда «Жалпы қазақ сәулет-терінің бірінші тобы» (яғни, кейін айтылып, жазылып жүргендей «жалпы қазақ кеңестерінің бірінші съезі». – З.Т.) болғаны мәлім. Бұл – Қазақ автономиялы республикасының ресми негізін қалаған жиын. Оның жұмысы туралы есеп «Ұшқын» газетінің 1920 жылғы 7 қазандағы санында басылды. Осы съездің қорытындысы ретінде 14 қазанда баяндамалар жарық көрді.

Ал, енді сол 1920 жылғы «Ұшқынның» 15 қазандағы санына көз салсаңыз, «Қазақстан» газетасы деген

⁵⁶ Мұқанов С. Есекею жылдары (үшінші кітап). А, 1970. 119-149-беттер.

мақаланы көрер едіңіз. Мұндай газет болып па еді? мақаланы оқып көрейік:

«Орынборда Қазақ автономиясы атынан шығатын екі газет бар: 1 – орысша тілде қазақ хабарлары, 2 – қазақша тілде «Ұшқын». Міне, осыларды һәм газета сыйылды басқа нәрселерді қарап отыратын төңкеріс комиссиясы болатұ. ғын. Осы комиссиялар жалпы топ мүшелерінен 10 шакты кісіні шақырып, топ тарқағанша («съезд жұмысы аяқталғанша» деп оқыңыз. – З.Т.) газетті шығарып тұруға тапсырды.

Ол кісілер мыналар: 1. Байтұрсынов, 2. Сералин, 3. Сәдуақасов, 4. Тұрғанбаев, 5. Әлібеков, 6. Жәнібеков, 7. Айсарин һәм басқалар. Міне, осы кісілер өзара сөйлесіп, топ біткенше газетаға жазылатын мақалаларды мынадай қылыш бөлісіп алды:

1. Топтың (съездің) барысы туралы – Байтұрсынов һәм Жәнібеков.

2. Топтың шығарған қаулылары һәм жобасы туралы – Тұрғанбаев.

Жер мәселесі туралы – Сералин .

Сот істері туралы - Әлібеков.

Ғылым һәм шаруашылық туралы – Сәдуақасов.

Хабарлар туралы – Айсарин.

Қалғандары жалпы жазып тұрады. Осы кісілер өздерінің бас қосқан жиналысында газетаның «Ұшқын» деген атын өзгерту керек деген мәселе қойылды. Себебі: жалпы қазақ автономиясының кіндігінен шығатын газетаға «Ұшқын» деген ат лайықсыз. Сондықтан бұдан былай «Қазақстан» болсын деген қаулыға келді. Топ (съезд) уақытында «Қазақстан» күніне бір рет шығып тұрады».

Кезінде солай ұйғарылғанымен, орталық газеттің атын өзгерту туралы А.Байтұрсынов бастаған топқа ынтағер топтың ұсынысы қабылданбады. Сол «Ұшқын» большевиктердің «Искра» дәстүрі болса керек, деген

атпен, сәл кейін, 1920 жылдың 13 қарашасынан бастап «Еңбек туы» аталып шыға берді. Бұдан кейінгі жылдарда коммунистер партиясының саясаты өзгерген сайын газеттің аты да әлденеше рет құбылып, әйтеуір тәуелсіздік алғаннан кейін ғана «Егемен Қазақстан» болып шығып келеді.

Қазақ автономиялы республикасын құру да большевиктік алдарқату саясаты екенін және оның өзі біртұтас Ресей мемлекетінің құрамында екенін біле тұра коммунистер партиясы қазақтарға (ол кезде әлі «киргиз» аталып жүргенбіз – З.Т.) «Қазақстан» деген газетті ұстата қоюының өзі анғалдық болар еді. Қазақстан атауының ұлттық дербес мемлекет түсінігін беретінін коммунистік партияның жырынды көсемдері бізден жақсы білген фой...

Жә, бұл құжаттың маңызын түсіну үшін жоғарыда аталған адамдарды қысқаша таныстырсақ артық болмас:

1. Байтұрсынов - өзіміз билетін Ахмет Байтұрсынов, ұлы ағартушы ғалым, қазақтың мерзімді баспасөзінің негізін қалаушылардың бірі. Алашорда көсемі, қазақ газетінің редакторы.

2. Сералин Мұхаметжан – ағартушы, жазушы, аудармашы, «Айқап» журналының редакторы болған қазақтың көрнекті публицистерінің бірі.

3. Сәдуақасов Смағұл - аса көрнекті мемлекет қайраткері, публицист. Қазақ жастарының көсемі, тұңғыш қазақ жастар ұйымы «Жас азаматты» құрушы, осы аттас тұңғыш жастар газетінің редакторы (1918 ж.) болашақ халық ағарту комиссары.

4. Тұрғанбаев Мәннан – өте білімді, ірі ағартушы, Алаш қайраткерлерінің бірі, публицист.

5. Айсарин Әбдірахман –қазақтың алғашқы көрнекті журналистерінің бірі.

Демек, осылардың бәрі республикадағы кеңес баспасөзінің көшбасы «Егемен Қазақстанды» ұйымдасты-

рушылар. Оған ешкімнің дауы жоқ. Ал, солардың жуан ортасында, Ақаңмен қатар «Қазақтың» редакторы болса да, осы уақытқа дейін аты аталмай, еңбегі еленбей келе жатқан Қызылжарлық Жанұзақ Жәнібеков бар.

Бірмұхамбет Айбасовтың да тарихтан өз еншісін алатын кезі келді. Сәкен Сейфулиннің «Тар жол, тайғақ кешу» естеліктерінде осы азаматтың есімі халық бақыты үшін құрескендер қатарында аталады. Ресей патшасы тақтан құлағаннан кейін, жер-жерде қазақ комитеттері құрылып, облыстарда қазақ съездері бірінен соң бірі өтіп жатқаны мәлім. Бәрінде сөйленген мәселе: Ресей мемлекетінің болашақ бітім-кейіпі, соған сай қазақтардың бас бостандығының тағдыры. Сәкен былай деп жазады:

«Уездік комитеттің (Ақмола уезі – З.Т.) жалпы жиналышын аштық. Комитеттің ортасына Орынборда болып жатқан съезді қарайтын мәселелері туралы қаулы шығардық. Қаулымыз «Жас қазақ» ұйымының жобасымен болды. Біздіңше, ең зор мәселе Россияның болашақ үкіметінің құрылысы. Бұл туралы біздің комитеттің шығарған қаулысы бойынша Орынбордағы съезге жеделхат соқтық. Жеделхатты жазған Бірмұхамбет Айбасов еді...»

Бұл айтылғандар Бірмұхамбеттің саяси қызметке ерте араласқанын көрсетеді. Сәкен Сейфулинмен үзенгілес болып, мемлекеттің саяси билігінің түрін таңдауға дейін өскен қайраткер Қазақстанның солтүстік аймағында оку-ағарту ісін ұйымдастыруға елеулі үлес қосқанын көріп отырмыз. Ол да өзінің жүздеген, мындаған замандастары сияқты жазықсыз жаладан ажал тапты. Ажал тапты да, заман ауанына қарай көп уақыт бойы ұмыт қалды.

Қызылжар Қазақ педагогикумында сабак бергендер қатарында Сәдуақас Жандосов деген азамат та бар. Ол туралы өлкे баспасөзінің тарихында айтылған. Сонда да,

тағы да Сәбенді (Сәбит Мұқановты) сөйлетіп, Жандосов туралы мағлұмат алайық. «Көрген рас, естіген - етірік» деген де сез бар той.

«Мен қызмет атқарған шақта «Бостандық туына» ерекше еңбек сінірген адамның біреуі – Сәдуақас Жандосов,- дейді Сәбит Мұқанов.- Татардың Троицк қаласындағы «Медресе Расулия» есімді орта мектебін бітірген бұл адам (жасы сол кезде қырықтар шамасында болу керек) революциядан бұрын ауылда татарша мектеп ашып, көп жыл мұғалім болған да, Қазақстанда совет өкіметі орнағаннан кейін әуелі Омбыда шыққан газеті (1919 жылы) – «Кедей сезінде», одан кейін 1920 (?) жылдан бастап Қызылжарда шыққан «Бостандық туында» үздіксіз қызмет атқарады. Ол жуас мінезді, қақ-соқта жұмысы жоқ, іске жалықпайтын, редакция мен типографияда күні-түні отыра беретін, қазақ тілінің грамматикасы мен синтаксисін ешбір мұлтіксіз жазатын, газет техникасына өте шебер адам да...»⁵⁷.

Бұл айтылғандарға бір ғана ескертпеміз бар. Омбыда шыққан «Кедей сезінде» Сәдуақастың ізін таба алмадық.

...Осылайша, он тоғыз жылға таяу дербес жұмыс істеген, елімізге қазақ тілінде сабақ беретін ондаған мұғалім даярлайтын ұлттық арнайы орта оку орны, 1941 жылғы тамыздың 7-күні Солтүстік Қазақстан облыстық оку бөлімінің №92 бүйрүғымен **Көкшетау педагогика училищесіне** қосылды. Одан әрі қазақ мұғалімдерін даярлау қызметін Көкшетау қаласында жалғастырылды. Осылайша Петропавлда қазақша оку орнының қажеттігі

⁵⁷ Мұқанов С. Еселе жылдары (үшінші кітап). А., 1970, 154-155-беттер.

болмай қалған. Соғыс жағдайында қаржы үнемдеу керектігі түсінікті десек те, сол қаржы қазақ тілінде оқытатын техникумды жабу есебінен өтеу көңілге қона бермейді.

Демек, Петропавл қазақ педтехникумының мұрагерін қазір Қекшетаудан табамыз. Яғни, 1922 жылы қарашада құрылған бұл оқу орнын, сол кезде Петропавлда жұмыс істеп тұрған екінші техникуммен – орыс педагогика техникумымен шатыстыруға болмайды. Екеуін бір оқу орны ретінде қарастыру жөн емес. Бұл екеуі де, қазіргіше айтқанда, жеке-жеке заңды тұлға дербес мекемелері, мөрі, есеп шоты, қаражаты, үйі... бөлек болған.

Сөзді сез қозғайды демекші, сақталған мұрағаттарда кейбір қызықты мағлұматтар жатқанын көрсеткен дұрыс. Айталық, 1924 жылғы 24 тамызда Петропавл уездік атқару комитетінің мандат комиссиясы Орынбор жұмысшы факультетіне бөлінген бір орынға кімді жіберу керектігін қарайды. Түсken өтініш үшеу. Солардың арасында «Бұрынғы еңбек стажы, шыққан тегі» ескеріліп Утин Мырзатай оқуға жіберілетін болған. Ал, қалған екеуін, Бижанов пен Ханғожиннің (аттары жазылмапты) өтініштері губерниялық мандат комиссиясының қарауына жолданған⁵⁸.

...Петропавл уезі Еменалы болысының қазағы Қанафин Мұхаметжан өзін жоғарғы оқу орнына жіберу туралы қатарынан үш рет өтініш берген. Ол 1922 жылдың 1 қыркүйегінен 1923 жылдың 20 сәуіріне дейін губерниялық басқару бөлімі ұйымдастырған болыстық атқару комитет хатшыларын даярлайтын курсы бітірген. 1924 жылы мұғалімдер курсын бітіріп уездік оқу бөлімінде қызметке қалған.

⁵⁸ СҚОММ. 254-қор, 1-тізбе, 26-іс, 1-бет.

«Үшінші рет сұраймын. Отбасымда 7 адам бар, төртеуінің асыраушысы өзім. Екі жыл мұғалім болдым, бір жыл болатком хатшысы болдым. Қазір Қызыләскер болысы №3 ауылда тұрамын» дейді де, жоғары оқу орнына жіберуді сұрайды. 1925 жылғы 14 шілдедегі өтінішіне «Рұқсат етілген жоқ» деп қарындашпен белгі соғылыпты, Басқа тағдыры белгісіз....»⁵⁹.

ҰЛЫ КӘМПЕСКЕ ЗОБАЛАҢЫ

«Екінші қазан төңкерісі» қажет болды•Байсың - өкіметке жаусың•Кедейлер кәмпескеге қарсы• «Қайда едің сонда... шешендер?»

ХХ ғасырдағы қазақ тарихының аса бір ауыртпалықты кезеңі 1928 жылы басталған колективтендіру деп аталған саяси-мемлекеттік шараға байланысты еді. Кейін, 1932 жылғы ұлы ашаршылыққа жалғасқан бұл оқиғалардың салдарынан халық үлкен қырғынға ұшырады...

1928 жылы қыркүйек айында газеттерде Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Халық комиссарлары кеңесінің ірі байларды кәмпескелеу туралы қаулысы жарияланды. Осы науқанға байланысты Қазақстанның барлық еңбекшілеріне, кедейлері мен орташаларына арналған үндеу басылды.

Үндеуде жалпы дүрмекпен саяси науқанды асқындырып алмау қажеттігі көрсетілсе де, «Бостандық туы» бетінде Қазақстанның басқа да мерзімді

⁵⁹ Мұқанов С. Есек жылдары (үшінші кітап). А., 1970, 154-155- беттер.

баспасөзіндегідей, ауқатты шаруашылықтарды талап, тәркілеу жұмыстары жағымды шара ретінде жазылып тұрды. Малы барлардың бәрі халыққа қарсы, өкіметке жат адамдар ретінде таныстырылды. Баспасөздің саяси құғын-сүргіннің қолшоқпary болуы осы кезден басталған еді. Өкінішке қарай, көптеген талантты журналистер партия сезі дегенді желеу етіп ардан аттады, адап жандарды даттап, жазықсыз кінәлады. Қоғам дамуының объективті барысы көпе-көрнеу бұрмаланып көрсетілді. Газетте ірі байлардың мал-мұлкін кәмпескелеу жөніндегі партия мен үкіметтің саясаты еңбекші шаруалардың мүддесіне сай келеді, деп жазылды. Мысалы, «Кедейлер мен жалпы еңбекші бұқараның таптық сезімі қүшеюінің, саяси белсенділік көрсетудің нәтижесінде ірі байлардың мал-мұлкін кәмпескелеу науқаны ойдағыдай өткізілді», деген мақала сездерін оқыған әрбір адам, сол газеттің бет-бейнесінен толық хабардар болады деп санаймыз.

«Кәмпеске науқаны – бұдан 11 жыл бұрын болған ұлы Қазанның шарпуы тимеген қазақ ауылында Қазан төңкерісі есебінде жүрді»⁵⁹. Бұл - әйгілі Филипп Исаұлы Голощекиннің сезі. 1928 жылғы кәмпеске науқанын 1917 жылғы қантөгіс революцияға теңеген, республиканың бірінші басшысы болуы аса қауіпті еді.

Іргетасы осал, тек жалаң ұран-сүренге, қоқан-лоққыға, күш көрсетуге негізделген Коммунистік құрылыштың республикада тез орнай қоймауының себебі ізделгенде, бұған ең алдымен, қазақ даласындағы ауқатты адамдарды кінәлі етіп жариялау қажет болды. Сондықтан колективтендіру саясатына кіріспе ретінде елдегі байлардың меншігіндегі мал тартып алынды. Олар «ортақтандырылуға тиісті», социалистік шаруашылықтың негізі болуы тиіс еді.

1927 жылы қараша айында Бүкілқазақтың VI-кеңестің конференциясында қазақтарды қолындағы малды бөліске салу мәселесінің бағыттары белгіленді. Яғни, кедейлердің байларға тікелей және жартылай крепостниктік тәуелсіздігін батылышақ жою, оның қоғамдық-саяси салмағын күшайте түсу, үшін... ірі байлардың малдары мен құрал-саймандарын тартып алуға рұқсат берілсін, делінді⁵⁹.

Мәскеудің нұсқауына байланысты республика партия ұйымының шешімімен Қазақ АССР Орталық Атқару комитеті мен Халық комиссарлары кеңесінің қаулысы 1928 жылғы 27 тамызда жарық көрді. Онда қағида сөзбе-сөз қайталанып, жартылай феодалдық-патриархалдық және рулық қатынастарды сақтай отырып, өзінің байлығын және қоғамдық ықпалымен ауылды кеңестендіруге қарсылық көрсетуші... аса ірі мал иелері кәмпескеленуі тиіс екені заңдастырылды. Мүмкін, қазіргі ұрпақ білмес, бұл қаулының Үкімет атынан шықса да, компартияның күшімен дүниеге келетін. Үкімет «Кеңес халқының алдыңғы қатарлы авангарды» коммунистік партияның ойыншығы болатын. Тек, сырт көрініс үшін қандай да қаулы, заң немесе қарап партия тағайындаған үкімет адамдарының қолымен шығатын.

Міне, жоғарыда атылған, «Ірі байларды кәмпескелеп, жер аудару туралы» қаулы да осындағы партиялық құжат болатын.

Қаулы бойынша тәркіленіп, жер аударылуға тиісті қазақтар екі топқа бөлінген. Бірінші топ – «Ірі байлар», екінші топ – «Қауіпті элементтер» деп аталды. Бірінші топқа жататындарға қатысты қағида мынадай: «Үлкен байлығының арқасында, бұрынғы ата жуандығы, бектік, мықтылығына сүйеніп, ел ішінде рушылдықты қоздырып, кеңес жұмысының ілгері басуына кесел тигізіп келген

Қазақстандағы ірі байлар жер аударылсын». (Сол кездегі сөз саптасын бұзбай беріп отырымсыз. – З.Т.)

Бұл топ, яғни «ірі байлар» кімдер еді? Олар - «көшпелі аудандарда, барлық мал саны ірі қармен есептегендеге 400-ден жоғары, шала көшпелі, яғни жартылай отырықшы аудандарда –300-ден, отырықшы аудандарда – 150-ден артық ірі қара малы бар байлар». Отырықшы аудандарда «ретіне қарай жоғары көрсетілген норманы 100 қараға дейін кемітуге Қазақстан халық комиссарлары кеңесінің хақы бар», дедінді. Бұл бапқа түсінік ретінде, малы көрсетілген мөлшерге жетпесе де, «жер аударылуға тиісті адамдардың қатарына кіретін болса, ондайларды Қазақстан кемессерлері кеңесінің ерекше қаулысымен жер аударуға» болады, деп көрсетілгені тағы бар.

Демек, жергілікті үкімет органдарына жақпай, қара тізімге іліне қалса, «ірі байлар» қатарына әркімді де жатқызуға болады, бұл үшін «ерекше» деген бір ғана атау сөз қолдаланылады. Екінші топқа жататындардың сипаттамасы бесінші бапта былай берілген: (сөз саптасы сол күйінде сақталды. - З.Т.) «Кеңес жұмысына қарсылығын қоймай келген бұрынғы ақсүйек сұлтан, хан тұқымдары, болыстықты өмірге қолынан шығармай, батсадан (Патшадан.- З.Т.) айрықша шен алып келген ескі болыстар осы қаулының бірінші ыстатиясына тұра келмесе де, малы кәмпескеленіп, өзі бұрынғы қоныстарынан қыладады».

Бұл бапқа берілген түсінік-қосымшада: «Осы ыстатиада көрсетілген адамдардың мал-мұлқін ретіне қарай кәмпескелеуден құтқаруға Қазақстан халық кемессерлері кеңесіне ерік беріледі». Дәлірек айтқанда, тізімге енген кез келген адамды өзге кісімен, (бір кісімен емес, тұтас отбасы туралы сөз болып отыр.- З.Т.) ауыстыруға болады екен. Сөйтіп қазақ арасын шие-

леністіру арқылы белсенділер мен тыңшылар қатарын көбей-түге, «қауіпті элементтерді көбірек табуға» жол ашқан⁵⁹.

Осы баптар мен оларға берілген қосымша түсініктердің Ақмола губерниясында, оның ішінде Петропавл уезінде қалай қолданылғанына келейік.

Қаулы шығысымен губернияда «кәмпеске» комиссиялары жедел құрыла бастады. (Бұл арада «конфискация» деген реєсми атаудың тарихтағы зұлымдық көрінісін қазіргі «тәркілеу» деген әлжуаз сез бере алмайтындықтан «кәмпеске» деп отырмын. – З.Т.).

Ақмола губерниясындағы кәмпеске науқанын еткізуге Қызылордадан, үкімет атынан өкіл болып Садықбек Сапарбеков келді. Өңшең қазактан жасақталған, 131 партия белсендісінен тұратын комиссия жер-жерге бөлініп, «тап жауларымен» құреске кірісті.

Петропавлда жасалған тізім бойынша «жартылай феодалдар, ру басылары кеңестендіру жұмысына бөгет жасаушылар» қатарына әуелі 33 отбасы ілінді. Олардың отагаларына мінездеме толтырылды. Мысалы, Нұрмагамбетов Ахметжанның (Мағжанның немере ағасы, бір жерде Жұмабаев деп те жазылған) мінездемесі мынадай:

«Атасы Жұмабай кезінде беделді ел ағасы болған. Ахметжанның кеңес өкіметіне көзқарасы – сырттай жақтайды, іштей қарсы. Маңайындағы кедейлердің еңбегін өте-мөте сақтықпен қанайды, сауатты элемент болғандықтан, занңдарды жақсы біледі. Интеллегент, кеңес өкіметіне жағынғысы келеді, сөйтіп қызметке де ие болып отыр». (Сырттай қарсы болмаған адамның іштей қарсы екендігін кім, қалай біліпті?)

Ал, «кедейлерді өте-мөте сақтықпен қанайды» деген не сез?

Ал, Мағжанның әкесі Бекмұхамет (ел ішінде Бекен) Жұмабаев ше? «Ол бірнеше жыл болыс болған. Кедейлер мен жалшылар оны ел ішінен аластатуды сұрайды».

«Тонамбетов (әлде Тоғамбетов, Тоқамбетов) Исағберді, 75 жаста. Бұрын Сарыайғыр болысының төрағасы болған, әрі билік құрган. Кеңес өкіметіне құдікті қарайды».

«Майкөтов Баймағанбет (Баймұхамбет) – 75 жаста. Саудагер болған, Ленинградқа дейін барып сауда жасаған. Алашордаға мүше болған. Қазір сауданы жақсы жасайды».

«Қаймолдин Ебіл, орташа. Атасы Қаймолла бірнеше жүз қойы бар, бай болған...»⁵⁹ мінездемелерге қол қойған М.Қайыпназаров.

Бұл арада мына бір жағдайды да ескере кетейік. Осы жылдары Мағжанның басынан бағы тайып, «пролетариат жазушыларының» солақай сынына ұшырап жүрген кезі еді. Ол ұлтшыл, кеңес өкіметіне қарсы деген жаладан көз ашпады. Мағжанның ақындық дарынына қызғанышпен қараған тапшыл, коммунист замандастары, оның жеке басына берілген соққыны аз көріп, үшін, оның елдегі туыстарын жазығы болмаса да, қуғындады.

Партия билігіндегілер өздерінің зорлық-зомбылық әрекеттерін актау үшін, ондай заңсыз шараларға қоғамдық сипат беріп, «енбекшілер атынан» немесе «солардың сұрауы бойынша», деп тісінің қанын басқаға бүркетіні тарихтан белгілі. Сөйтіп, халық алдындағы жауапкершіліктен оңай құтылып кетіп отырған. Бұл жолы да солай: «Кедейлер Жұмабаевтарды аластауды сұрайды» деп жазып қойған.

Ал шындық қайда еді? Мұрағатта мынадай да құжат бар:

«Осы 1928 жылдың 15 қыркүйегінде Бейнетқор ауданы алтыншы ауылдағы кедейлердің жалпы

жиналысында Набиуллин, Бейсембаев және Қожахметов деген жалшылар Нұрмамбетов Ахметжан мен Жұмабаев Бекенді қорғап сөз сөйлемді. Олардың ешкімге зияны тиғен емес. Сондықтан кәмпескелеудің, басқа жаққа жер аударудың қажеті жоқ, деді. Олар бұл байларда көп жыл жалши болғандықтан солардың сөзін сөйлемді».

«13 қыркүйекте Бейнетқор ауданындағы сегізінші ауылда, кейбір кедейлер Жұмабаев Ахметжанды қорғап сөз сөйлемді...»

«...Октябрь ауданында Мусин және Жолаушин деген ке-дейлер Батырбаев Табыл деген байды қорғады.»

...Қызыләскер ауданындағы үшінші ауылда Жиенбаев Ақаш деген кедей кәмпескеге қарсылық білдіріп: «мынау барып тұрган тонау гой», деді...⁵⁹

Осылай-осылай кете береді. Мұндай оқиғалар жиі болған. Көпе-көрнеу зансыздыққа халық қарсы тұрган. «Кәмпеске науқаны» күшпен жүргізіліп, ақыры үлкен қақтығысқа апарары мүмкін еді. Қазақстанның барлық аймақтарында кездескен мұндай жағдайлар партия-кеңес органдарын сескендірді.

Соның нәтижесінде халыққа қарсы қарулы күш қолдануға дейін барғаны мәлім. Голощекиннің қолы қойылған, бүкіл губернияларға жөнелтілген 1928 жылғы 14 қыркүйектегі жеделхатта: «қажет болса қару жұмсауға рұқсат» етілген. Осыған байланысты Қызылжарда «кәмпеске жұмысын тездету үшін қарулы отряд құрылды және 50 қазақ коммунисті жасақталды»⁵⁹.

Тап мүддесі деген желеумен жазықсыз құғын-сүргін көргендерге қандай айып тағылғанын мына бір құжаттан да білуге болады. Онда Бекмұхамедов, Қасенов, Азынабаев, Байтінов, Шукумов, Закирьяев, Сабердин, Қайықов, Нұрпейісов деп келеді де, бәріне ортақ мінездеме

былай беріледі: «жоғарыда аталған байларды екі-ақ сөзбен сыпattyауға болады. Олардың бәрі де, шаруашылық және саяси тұрғыда ауданның билеушілері және әлеуметтік жағынан өте қауіпті элементтер».

Қаншама жұртты қан қақсатып, Ақтөбе облысына жер аудару үшін осындай сауатсыз тұжырым жетіп жатқан.

Тіпті, кәмпескеге жататындардың тізімін жасаған да, негізгі отағасыға қоса, «егер ол өтпей қалса, оның орнына мынаны кәмпескелеу керек», деген сөздерді оқығанда жағанды ұстайсың.

Мысалы, «Әбдікәрімов Сәдуақас тізімнен шығарылсын, оның орнына Шәймерденов Мұхамедкәрім кәмпескеленсін, әйтпесе Сәттібаев Жабайдың орнына Торсанов Шериаздан...» деген сияқты. Қалай болғанда да жоспарды орындал, көзге көріну керек еken. Немесе, «Кемелов Фали әкесі Кемелов Нұрғалимен көптен араласпайды еken, сондықтан оның малын ғана тартып алу керек, бірақ жер аудармауға болады...»

Бұл күндері ұрпақтары қалған болса, еске алсын деп, заңсыз кәмпескеленіп, жазықсыз айдалғандардың тізімін де берейік:

Қызылту ауданынан:

Тоғжанов Сәдуақас, Шектібаев Рақымжан, Жанталин Мұтәлләп, Жанталин Қосым, Әбдірахимов Сұлтан.

Тәңкеріс ауданынан:

Арбабаев Әбдір, Рамазанов Абылай, Әлтиев Сәдуақас.

Петропавл қаласынан:

Баймағамбет пен Хасанбай Майқетовтер, Үйдырысов Мәлік, Жұмабаев Ахметжан...

Бұл тізім, әрине толық емес. Ал, байлардан тартып алынған 23 кілем алты ай бойы Райфоның қоймасында жатып, ақыры аудандық оқу бөліміне қолхатпен өткізілді.

Сонымен бүкіл Қазақстандағыдай, Қызылжар өнірінде «ұлы кәмпеске» үш айда аяқталды.

«Кәмпескенің нәтижесіне орыс ауылдары қанағаттанғандық білдірді, олар тиышталды. Бұған қазақтар наразылық білдіруде: бізді кәмпескелеп, осылай қысқанда, орыстарға неге тиіспейсіндер, дейді.»

Партия белсендісінің бұл баяндамасы қулкілі көрінгенімен, ар жағындағы ызғары да сезіліп тұр. Бұқара халықтың тілегі, сұрауы сондай, деп, келесі жылы уездегі орыстарға шабуыл жасалды. Оларға «кулактарды тап ретінде жою» деген желеумен қысым басталды. Жеке меншікке тағы да орны толмас соққы берілді.

Осылайша, жаппай колективтедіру, яғни жаппай «кедейлендіру» саясаты жалғасып жатты.

Ал кәмпескеленіп, бейбіт уақытта жер аударылып кете барғандардың тағдыры не болды? Олар қалған өмірінде бас бостандығынан айырылған аса ауыр қылмыскердің күйін кешті. Және бұл жағдай саясат түрінде зандастырылды.

Келесі, 1929 жылдың 23 наурызында Қазақ Орталық Атқару комитетінің қаулысы шықты. Барып тұрган заңсыздық пен дүлей өктемдік белгісіндей қаулы «Жергілікті ұлттың жер аударылған ірі мал иелерінің құқықтық жағдайы туралы» деп аталды. Енді осының қазақшадан қазақшага аударатын болсақ: жергілікті ұлт – қазақ, ірі мал иелері – **байлар**, құқықтық жағдай – **айдаудағы өмірі** болып шыгады. Тергеусіз, сотсыз, жеке меншігінен айырып, күштеп жер аударған жағдайда қандай да «құқық» туралы сез болу мүмкін бе?

Қаулы етілді:

Барлық байлар... мәңгілікке жер аударылды.

2. Жер аудару туралы... шешім ҚазОАК-нің құзырымен ғана өзгереді, оның өзінде жер аударылғаннан үш жыл өткен соң ғана.

Жер аударылған мерзімі бойында (яғни, мәңгілікке. – 3.Т.) олардың қоныс ауыстыруға, рұқсатсыз жүріп-тұруына құқы жоқ.

Жер аударылған байлар ешқандай кооперативке, серіктестікке мүше бола алмайды.

Олардың отбасыларына, бала-шағаларына да осы қаулының 1-5 баптарындағы тәртіп белгіленген. (Сонда тұқымымен жау, қылмыскер болғаны ғой– 3.Т.)⁵⁹.

Осынау құжаттарды қазіргі көзі ашық үрпаққа таныстырудың қажеті жоқ та шығар. Бірақ қалай жасырасың. Біздің өткеніміз осындай болған, ата-бабамыз, еке-шешелеріміз осындай «тәртіппен» өскен.

* * * жалғаймыз

Құрметті оқырманым, мен де, қазіргі басқалар да: Қазақ деген халық неге жасқаншақ, көрбала мінезді деген сөздерді естіп жүреміз. Өзіміз де сондай ойға әредік келіп қаламыз. «Аузы күйген үріп іshedі», дегенде атам қазақ ыстық ішкенін айтпаған, бастан кешкен теперішті, бері қойғанда соңғы екі жұз жылғы тепкіні көріп өскендіктен айтқан.

«Кешегіні білсең, ертеңгі қадамың дұрыс болар», деп жаңа нақыл айтсам, менің сөзім емес, осындай тарихи кезеңдердің сабағы еken ғой.

Ауыздығымен алысқан тұлпарлар болған, бірақ адам баласы емес мәңгүрт емес қой, зердеге ұялаған жақсылықта, жамандық та кем қойғанда бір ғасыр ұмытылмайтын шығар.

Тағы да Міржақып Дулатов! Осыларды көрген, бастан кешкен «көzsіз қазақ» (бұл Жақаңа менің қойған атым. – З.Т.) не дейді?

Ақыл таппай, дағдарып,
Жаныашыр таппай, сандалып,
Баарын қайда біле алмай,
Жүрген бір күнде сан ғарып –
Есепсіз көп шешендер,
Жөнінді айтшы, қайда едің?!

Кейбір зеттеушілердің есептеп шығарған деректеріне қарағанда Қазақстанда 1929-31 жылдары 300-372 көтеріліс болыпты. Өзім санағаным жоқ, соның жартысы да Кеңес үкіметінің момын қазақты шошытып, жанды жеріне тигеніне дәлел бола алады.

«Хат танымайтын қара қазақтың саяси санасы қалай оянды, бәрін бастап жүрген оқыған, білімді әрі қызмет бабындағы ұлтшылдар» деген дақыртпен хат-шот білетін қазақтар түгел құртылды. Бұл жөнінде басқа тарауларда айтылған. «Жау жағадан алғанда, бәрі етектен...». Кейбір қадір тұтқан ағаларымыздың бір кездегі жарқын бейнесі сын сағатта құңғырт тартқанын, бір күндік бақ пен тақ үшін елін, ұлтын сатқанын айтпай-ақ қояйынши. (Көкіректе бәрі сайрап жатыр, дәл осы жерде ақиқатты аттап кетсем, менің арыма шек келтіресіздер, оны да білемін). Бұл әңгіме осымен тәмәм.

ОЯН, ҚАЗАҚ» ҚЫЗЫЛЖАРДА ТУҒАН

«Уш жұз» «Алашордаға» қарсы • М.Дулатов Қызылжарда•Ж.Тілеулиннің қуғындалуы•Мағжан жазған «Алқа» үйымы-ның бағдарламасы

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21 тамыз күнгі санында «Алаш» газетінің жабылып қалғаны жөнінде хабар басылды, «Алаш» газетінде осы күнгі өзіміз оқып жүрген «Солтүстік Қазақстанның» алғашқы редакторларының бірі – Сабыр Айтхожинның мақалалары шығып тұрған болатын.

«Алаш» газеті туралы. Бұл басылым 1916 жылғы 26-қарашадан бастап, 1917 жылдың шілдесіне дейін Ташкентте шығып тұрды. Газеттің бірінші санында оның мақсаты жөнінде: «Россия қарамағындағы елдердің бірі болу үшін қазақ халқының шешетін мәселелері – көшпелілік пен отырықшылық, оқу-ағарту ісін жөнге қою... елдің тұрмыс халін түзету» деген болса, осы бағытты ақырына дейін ұстанды. Редакторы – белгілі саясаткер, «Үш жұз» партиясын құрушы Көлбай Тоғысов (Төгісов, Төлеңгітов деп те жазылады), кейін Түзел Жанбаев. «Алаш» газеті жабылғаннан кейін аты өзгеріп, «Үш Жұз» аталып, Қызылжарда шығып тұрған деген мәғлұмат бар.

Професор Т.Кәкішев өзінің 1999 жылы шыққан «Мағжан-Сәкен» деген кітабында бұл басылым туралы құнды деректер келтірген.

«Менің қолымда «Үш жұз» газетінің 2-саны бар. Ол Қызылжардағы «Прогресс» баспаханасында 1917 жылды 24-желтоқсанда (мұсылманша 1336 жылы) жексендің күні басылған», (145 бет) дейді де, сол газеттің бетіндегі жарияланымдарға шолу жасайды. Онда газеттің жетісінен бір рет шығатыны, яғни апталық екендігі көрсетілген. Уақытша бас жазушысы Көлбай Тоғысов, шығарушы «Үш жұз» партиясының бас комитеті.

Газеттің осы санында социалистік «Үш жұз» партиясының Орталық комитетіне сайланғандар және

олардың лауазымдары жөнінде деректер келтірілген. Мысалы, партияның төрағалығына сайланған Мұқан Эйтпенов туралы: «Іске шебер, қазақ намысына келгенде, жанын салатын, керек болып қалса, неше жұз жігіт даярлап, жауға Кенесары-Наурызбайдай қарсы шабатын» адам деп, мінездеме берілген. Ал, оның орынбасары Көлбай мырза «ғылымға жетік, газет шығаруға мейлінше ұста бір зерек жігіт», сондықтан ол әрі «Үш жұз» газетіне редактор болып сайланған. Ісқақ Көбеков – хатшы, Мұтәллап Жантөлин, Әbdірахман Қылышпаев – қазынашы.

Газетте басылған «Үш жұз» партиясы деген редакциялық мақалада «Үш жұз» партиясының сыр-сипаты оқырманға жан-жақты таныстырылған. Оның «Алаш» партиясынан саяси көзқарасы, бағдарлама жағынан айырмашылығы неде екендігі көрсетілген. Зерттеуші Т.Кәкішевтің пайымдауынша, «журналистік түрғыдан алғанда, «Үш жұз» газетінің, эрине оның редакторы Көлбай Тоғысовтың пендешіліктен аса алмағаны, саяси қарсыласының атына қолайсыз сез айтып, айтысты аныны арнаға салып жібергені» ашық көрініп түр.

Бұл газеттің осындай жайсызы «мінезін» өз кезінде Тоғысовтың идеялық қарсыласы С.Сейфуллин де көрсеткен болатын. Ол «Тар жол, тайғақ кешу» кітабында⁵⁹ «Үш жұздің» шығарған газеті де дөрекі болды. «Сабасына қарай піспегі» деген тәрізді «Алаш» көсемдерін жамандаганда, тек дөрекі тілмен сөге берді», деп жазады.

Бұл айтылғандарға толықтыру ретінде 1918 жылғы 9 қаңтарда «Революционная мысль» газетінде жарияланған Петропавлдан келген мына жеделхатты да ұсынамыз: «Областному комиссару Тверитину, редакции газеты «Революционная мысль» от имени Киргизской демократии

заявляем, что вновь организованный Акмолинский областной комиссариат в лице Тверитина, Тогусова, Максимова, Токпаева получит твердую поддержку со стороны казахской демократии. Уполномоченные Казыбеков, Татибеков, Кабеков».

Бұған қарағанда, Омбыдағы жаңа билікке Петропавлдағы кейбір азаматтардың бүйрекі бұрғаны көрінеді.

Әрине, бұл құжатты кездейсоқ келтіріп отырган жоқпыз. Аталған дерек, 1918 жылдың басында Мағжан Жұмабаевтың Омбы қаласында тұтқындалып қалуына қатысты.

Қазақ баспасөзі тарихында ғұмыры аз болса да, саяси науқандарда елеулі із қалдырған, қазақ халқының тәуелсіздік күресінің көптеген мәселелерін көтерген «Алаш» газетінің өзіндік орны бар.

«Алаш» газетіне Мұхтар Әуезов, Жұсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлин сияқты болашақ ірі қаламгерлер жазып тұрған.

Міне, осы газеттің 1917 жылғы 14 мамырдағы 21-санында «Көкшетауда бостандық тууы» деген мақала жарияланды. Қол қойған – Мұхамедсабыр Айтхожин. Мақалада Көкшетауда Уақытша үкімет органдарының құрылуына байланысты етken жиналыста сөйлеген Жұманов Әлжанның сөзінің мазмұны берілген. Әлжан қазақ елінің Ресей қол астына қарағаннан бергі халі мүшкіл болғандығын айтады. Самодержавиенің құлауына байланысты қазақ халқы еркіндік алуы керек. Жиналыс соңында жиналған халық «Марсельеза» әуенімен қосылып ән айтты, делінген.

Қарап отырсақ, осы нөмірде екінші Айтхожиннің (аты Фалиасқар) «Бостандық» деген өлеңі басылыпты.

Автор бұл өлеңді «Марсельеза» әуенімен айту қажеттігін ескерткен.

Бүкіл Қазақстанды азаттық рухы кернеп кеткен шақ қой, содан үш нөмір бұрын Сәбит Дөнентаевтың «Азаттық күні», бір нөмір кейін Бернияз Құлеевтің «1917 жыл» деген өлеңдері басылған еken. Біздің заманымызда бұл өлеңдердің ақындар 1917 жылғы большевиктік Қазан төңкерісіне байланысты қуана, қолдай жазған деп оқытқан. Шындық басқа еken ғой. Қазан төңкерісі алғашқы.

Көріп отырсыздар, Сабыр Айтхожиннің толық аты Мұхаметсабыр екендігі, оның Фалиасқар деген ақын туысы болғандығы жөніндегі деректер көге жылы ұшырайды.

Біз жаңа, осыдан бұрын Тілеулин Жұмағалиға қатысты әңгіменің шылбырын оқырманға ұстасып кетіп едік қой, сонында әрі қарай өрбітейік.

Жұмағалидің А.Байтұрсынов, М.Дулатов сияқты Алаш көсемдерімен қанаттас, бастас болуы тегін емес. Ол «Қазақ» газеті шыға бастағаннан-ақ басылымның әрбір санына белсене араласқан.

Әдетте, ол кезде көптеген қаламгерлер баспасөзде бүркеншік есімдерді көп қолданған. Мысалы, Міржақып «Мадияр», «Арғын», Әлихан «Қыр баласы», Ахмет Байтұрсынов «А. Б.», Мұхтар Әуезов «Қоңыр», Мағжан Жұмабаев «Мыж-мыж», «Мәжеке», «Балапан», «Сахарзада», Әбдірахман Айсарин «Шұға», «Әбдірахман», Бейімбет Майлин «Быж», «Қара бала», тағы сол сияқты. Ал, Тілеулин Жұмағалидің бүркеншік аты әзірге табылған жоқ. Сондықтан «Ж. Т.» немесе «Т. Ж.», «Ж.» деген шартты таңбаларды белгілі қаламгер Жиенғали Тілепбергенов пен Тілеулин Жұмағали екеуінің қайсысы еkenін іздей түсу керек. Тіпті, «Ж.» деп Жанұзақ Жәнібеков те қол қоятын болған...

Сондықтан тек қана оның фамилиясы жазылып, қолын қойып бастырған материалдар жөнінде сөз болады. Газетті қарап отырсаңыз, Жұмағали Тілеулин деп қол қойылған алғашқы мақала «Денсаулық жайынан» деген тақырыппен «Қазақтың» 1913 жылғы 6-сәуірдегі тоғызыншы санында шықты. Демек, ол газеттің алғашқы авторларының бірі. Біздің жобалап есептеуіміз бойынша Ж.Тілеулин «Қазақ» газетіне 1913 жылы 3 мақала, 1914 жылы 11, 1915 жылы 3 және 1917 жылы 5 мақала бастырған.

Осының өзі Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов шығарған, Әлихан Бекейханов тұрақты автор, идеялық жетекші әрі кеңесші болған «Қазақтың» бүкіл тағдыр-талайына Жұмағали Тілеулиннің күә болғанын, «Қазақ» төнірегіндегі азаматтармен рухани туыс, ниеттес, пікірлес болып, өзі де күресперлікке жетіліп, шыныққанын көрсетеді.

Кәсібі дәрігерлік болғандықтан да саясат, шаруашылық, әлеуметтік жағдай туралы ол көп жазбаған. Бәлкім, редакцияның арнайы тапсырмасымен баспасөз бетінде салауаттылықты, тән саулығын насиҳаттау ісімен тікелей және жүйелі түрде айналысқан. Газет бетінде «Денсаулық жайынан» деген жалпы тақырыппен арнайы бөлімді жүргізіп отырған. Ол кезде бұл да аса зәру мәселелердің бірі еді.

«Адамдардың денсаулығы – қоғамның байлығы» деген қағида мәңгі жасайтын ақиқат екенін еске алсақ, бұқаралық ақпарат құралының мүмкіндік күшін пайдаланып, жүрттың тән саулығы сауатын ашу осындай-ақ болар. Тіпті қазіргі заманның өзінде әлсіреп бара жатқан бұл насиҳатқа қайтадан бет бүруга қызылжарлық Тілеулиннің өнегесі қажет.

Сонда да тосын оқиға, қызық хабарға елеңдегіш қазаққа дәрігер-автордан гөрі саясатшы-автордың жазғандары қымбатырақ көрінгені хақ. Ж.Тілеулин бұл жағынан да құралақан еместігін жоғары көрсеттік.

1915 жылы «Қазактың» 28-қантардағы (№108) «Ұлтшыл жігіт» деп тақырып қойылған көлемді мақаланың кейіпкері - Ахмет Жанталин болатын. (Он бес жылдан кейін Жұмағали ұсталғанда күә ретінде оған жағымды мінездеме берген де осы Жанталин. Тағдырдың жазуын көрмейсіз бе? – З.Т.)

Жанталин Ахмет кім? Біздің білетініміз – мұғалім. Мұғалім болғанда, жай мұғалім емес, халыққа сыйлы азamat, білікті маман. Жанталин Ахметтің өзі де «Қазақ» газеті бетінде бірнеше мақала бастырған. Мысалы, 1913 жылғы 10 ақпанда, жаңа шыққан газеттің өзінде-ақ оның қолтаңбасы көрінді. «Медреседен оқып шыққан шекірттеріміз не болашақ?» деген мақаласында ол: медреселерді бітіріп шыққан балалар тек мұғалім немесе молдағана бола алады, дейді. Оқу жоспарын жетілдіре отырып, оларға өмірлік, парактикалық пайдасы бар – жанжақты білім беру керек.

«Емтихан» деген мақаласында⁵⁹ Жанталин қазақ арасындағы оқу-ағарту жұмысының көкейкесті мәселелерін талдайды. Ал, «Қазақ мектебі» деген атпен бастырған материалында⁵⁹ орыс тілінде оқытатын оқу орындары мен татар мектептерін салыстыра қарайды да, солардың тәуір жақтарын қазақ медреселерінде қолдану жөніндегі пікірлерін оқырмандар сарабына салады.

Петропавлда 1918 жылдың жазында шыға бастаған қазақ жастарының тұңғыш газеті «Жас азаматтың» сол 1918 жылғы қыркүйек айындағы 5-саныныда Ахметтің «Аш қазақ-қырғызға жәрдем ету туралы пікір» деген мақаласы жарияланды.

Жұмағали Тілеулин «Ұлтшыл азамат» деп мақтаған Жанталин Ахмет саясаттан да құралақан емес. 1914 жылғы 31 қаңтарда басылған (№51) «Государственный Думада» деген мақаласында Ресей мемлекеттік Думасында қазақтан депутат жоқ екендігіне қынжылыс білдіреді. Думада қазақ елі, оның жері туралы сөз болса, оның қолдайтын кім? Бұл мәселе Жанталинді ойландырады.

Ахмет сол кездегі басқа да ұлтшыл қазақ оқығандары сияқты алғашқы баспасөз органдарының бірі – «Айқап» журналына мақалалар жазып, халықтың келешегіне байланысты іргелі мәселелерді талқылауға қатысты. Әлбетте, капиталистік шаруашылық қатынастар, бүкіл-әлемдік экономиканың даму бағыты көшпелі қазақ халықының тағдыры тағдырына шешуші әсер етпек еді. Халықтың алдында екі жол тұрды. Бірінші – заман талабына тез бейімделіп, жаппай отырықшылыққа ауысу. Екінші – бұрынғысынша, қалыптасқан көшпелі өмір салтын жалғастыра беру. Бұл жолдың тығырық екені – тарихи ақиқат. Демек, отырықшылыққа бейімделу қажет. Қазақ оқығандары бұл тұста да екі жарылды. Бір жағы шұғыл тұрде үкіметтен жер бөлісін алып, қора-қопсы салу, егіншілікке кірісу. Ал, екінші жағы халықтың байырғы тіршілік дәстүрін кенеттеп өзгертуіп жіберуге болмайды, әзірше жартылай көшпелі бола тұрып, отырықшылыққа бірте-бірте бейімделу бағытын ұстанды. Бұл әрине бірден-бір дұрыс, эволюциялық жол еді. А.Жанталиннің «Күнелту турасында»⁵⁹ деген мақаласында қазақтарды бірте-бірте отырықшылдандыру мәселесін көтеріп, мұндай әлеуметтік-экономикалық өзгерісті асықпай енгізу жөнінде салиқалы ой қозғайды. Ахметтің бұл пікіріне ақын әрі көсемсөзші Ғұмар Қарашұлы дау айтқан. Журналдың 1910 жылғы 9-санында басылған «Тағы да күнелтуіміз туралы» деген мақаласында Жанталин көшпелі қазақ экономикасын

эволюциялық жолмен дамыту жөніндегі ойларын дәлеледей отырып, басқа авторлармен пікір жарыстырады.

Кейінде қазақ тіліндегі екі-ақ басылым «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің пікірлері үйлеспей, тіпті біріне-бірі қарсы шығатын даудың басы да осы отырықшылықта көшу мәселесі болатын. Нәтижесінде қалың қауым «Қазақ» бетіндегі Әлихан Бекейханов, Ахмет Байтұрсынов, Ахмет Жанталин қолдаған жолды жақтағаны тарихтан мәлім.

«Жер мұны» деген тағы бір мақаласында⁵⁹ Жанталин нағыз ұлттыл жігіт ретінде көрінеді. Патша өкіметінің қоныс аудару жүйесіне негізделген отарлау саясатының тұптамырын Ахмет жақсы біледі. Бұл кезде патша үкіметінің қазақ халқынан тартып алған жерінің аумағы 45 миллион десятинаға жеткен еді. Қазақ жеріне шақырылмай келіп, билеп-төстеп қала салып жатқандарға наразылық білдіреді. Ата-бабаларымыздың әлденеше ұрпагы қан төгіп, жан қыып сақтап қалған жерді отаршылардың озбырлықпен бөліске салуын, жергілікті қазаққа қысым жасауын әшкерелейді.

Осының алдындаған қазақтың белгілі зангері, кейін Алаш көсемдерінің бірі болған Райымжан Мәрсековтің «Жер мәселесі» (№67) деген мақаласында қозғалған ойларды Жанталин одан әрі өрбітеді.

Реті келіп қалған соң, «Қазақтың» осы санына біраз тоқталу керек болып тұр. Бұл нөмірде бізге таныс Жұмағали Тілеулиннің денсаулық жайынан жазған кезекті ақыл-кеңесі басылған. Сонымен бірге газет оқырмандарды Кенжеғали Абдоллаұлының, Есенғали Бейсенұлының қазақ тілінде бастырып шығарған кітаптары туралы құлағдар еткен.

Халық өмірінің, ел түрмисының айнасы деген атақты ақтай білген газеттен біз Бірінші дүниежүзілік соғыстың қалай, қашан басталғанын дәл біле аламыз. М. Дулатовтың мақаласында⁵⁹ Австро-Венгрияның Сербияға соғыс ашуының себептері көрсетілген.

«Газетіміздің өткен санында Австрия наследнігі Франс Фердинандтың өлімі хақында жазылып еді. Наследникті өлтіруші серб жігіті болып шықты... Соңғы хабарларға қарағанда, наследник атылғаннан бері 4 мың серб айдалып, 4 мың серб абақтыға жабылыпты. Ойран болған сербтердің шығыны жеті жарым миллионға жетіпті...» деп хабарлайды газет. Тек хабарлап қана қоймайды, редакция бұл құбылысқа өз пікірін де білдіреді: «Егер Австрия мен Сербия арасы бұзылып, соғыс басталып кетсе, Еуропа мемлекеттерінің әрқайсысының жақтайтын жағы тағы бар». Міне, мәселе қайда? Мұндай болжам жасау үшін аса мол саяси сауат, ұшқыр қиял, сұңғылалық керек. Қазіргідей ақпарат тасқыны асып-төгіліп жатқанның өзінде саяси сарапшылардың көбі мұндай тәуекелге бара бермейді...

«Қазақ» газетінің болжамы дұрысқа шығып, 1914 жылғы 1-тамызда Ресей дүниежүзілік соғысқа кіріп кеткен⁵⁹. Бұл соғыстан Ресей империясының қалай шықанында газет жазған.

Жалпы, «Қазақ» газеті авторларының білімі мен біліктілігіне, көргендігіне қазір таң қаламыз. Мысалы, сол 1914 жылдың өзінде-ақ «Қазақтан солдат ала ма?» (30 тамыз) деген мақала басып, кейінгі атышулы 1916 жылғы «июнь жарлығынан» екі жыл бұрын қазақтың қауіптене бастаганын көрсетеді. Өзіне ешкім тимесе де, себепсіз, өзі соқтырып соғысқа кірген Ресей империясы ауыртпалықты халыққа, оның ішінде бұратана саналған қазақ сияқты

халықтарға салуы әбден мүмкін екенін болжай білу үшін бірталай сезім мен сергектік керек-ау!

Оқып көрсек, тағы да Қызылжарға қатысты: «Петропауылда Есенғазы Болатов деген мещан бар. Бұл – Көкшетау оязының қазағы. Осы Есенғазының баласы Газез деген жігітті қазақтығына қарамай, енді мещансың деп 1910 жылы солдаттыққа алмақ болады... Ғазиздің экесі ізденді. Войсковой уставтың 42-статиясында көрсетті. (Онда қазақ қай сословиеге кірсе де солдаттыққа алынбайды делінген. – З.Т.). 1834 жылы үкіметтің аға сұлтан Қоңырқұлжаға берген указын айтты.

(Қоңырқұлжа Құдаймендинге берілген бұл указдың басқа жерден біз тапқан түпнұсқасы мынадай болатын:

1834. Мая 29. № 7141. О свободе сибирских киргизов от рекрутства.

Прибывший в Петербург старший султан Акмолинского округа Худай-Мендин заявил, что некоторые киргизы сомневаются в том, свободны ли они от повинности рекрутской. Вследствие чего выдан лист с выпискою из законов о свободе от рекрутства для удостоверения, что сибирские киргизы были и будут навсегда свободны от рекрутства как теперь, так и тогда, когда, желая себе еще большего блага, станут прилежнее заниматься земледелием и другою промышленностью, или же поселятся по своей добродоле в селениях и городах).

Басқа тапқан дәлелдерін келтірді. Бірін қабыл қылмай, қызметке алынбақшы болды. Газиз сол жылы Семейде учительский семинарияны бітіріп шыққан еді. Қарқаралыда городской школға учитель болып сайланып, әскери қызметтен құтылып келді. Газиз учительдік правосы болған соң, өз басы азат етілетінін білуші еді.

Бірақ, сондай кезі келгенде анығына жетіп, кейінгілерін босату үшін ізденіп еді»...

Міне, мәселе қайда жатыр? Есенғазының Ғазизі де жігіт екен. Ақыры сол «тықыр» расқа шыққанын «Қазақ» газеті өз оқырманына тәтпіштеп, былай жеткізіпті: «1912 жылы Павлодар абақтысы арқылы Өскемен қаласындағы дисциплинарный ротага бір топ жазалы солдат өтті. Солардың ішінде бір қазақ солдаты бар екен... Бұл - атығай Сәрсенбай деген қазақтың баласы. Тобыл губерниясында крестьяндықта жазылып, қала болған қарауыл мен керейдің балаларын солдаттықта алатын болған соң, қайта қазақта шығып, Омбы оязының Қорған болысына һәм Қызылжар оязының Полудинский болысына жазылды». (Мениң ескертпем: осында аты аталған Ахмет Жанталин, Болатов Есенғазы, оның мұғалім баласы Ғазез, атығай Сәрсенбай, оның аты аталмаған солдат баласынан тараған тұқым өз арамызда жүрген шығар. – З.Т.).

Қазақ халқының ояну, серпілу кезеңінде жігіттіктің өлшемі – ұлтшылдық болатын. Кейінде ғана ғой, өз ұлтын басқа теуіп, өзге ұлттың бауырына жармасып, өгей емшектің сарысуын еміп, жан сақтаған аға-аталарымыздың көбейіп кеткендігі. Марксизм салты «Пролетариатта ұлт жоқ» деген шоп-шолақ үш сөзбен ғана қалыптасты. Отар ұлтардың сана-сезімі оянуынан қорықкан билеуші идеологияға жат саналып, ұлтын сюю, ұлтшылдық деген ұғымдар теріске шығарылды. Бүгінде енесінен адасып қалған күшіктең ұлтымызды соңғы он жылда әрек тапқандай болып жүрміз.

Шоқан айтады екен: «Бәрінен бұрын өзімнің қазақ елімді, одан соң Сібірді, одан соң Ресейді, содан соң ғана бүкіл адам баласын жақсы көремін; қазақты орыс ұрып жатса, қазаққа болысамын. Орысты француз ұрып жатса, орысқа болысамын», - деп⁵⁹.

Дәл осында, Алаш көсемдері ұлтың бөлек деген ешбір ұлттың баласын шетке қақапаған, жаулық ойламаған. Ал, отансүйгіштен, жерін қорып, отаршылдық көргеннен пайда болатын ұлтшылдық сезімнің жөні мұлде бөлек.

Ж.Тілеулиннің өз жерлестері Жәнібеков Жанұзақпен, Турин Ысмайылмен бірігіп жазған «Қара жұз қажы яки Қорғанский»⁵⁹ деген мақаласы да ұлтжандылықта толы. Мұнда бәз біреулердің бір күн қарын тойғызығаны үшін ұлт мұддесін сатып кететіні орынды сыйналған.

Патша саясаты темір бұғаудай мойынға батып, қазақ жүртын әлсіретіп, «Кедейді шалапқа мас қылып, байды қымызға мас қылып, елдігін жоғалтып бара жатқанда» (М.Әуезов) өз ішінен шыққан қаскөйлердің залалы жанға тіпті де қатты батқан ғой. Міне, «Қазақ» авторлары, олардың ішінде біз әңгімелеп отырған Жұмағали Тілеулин де осы пікірде болған. Пікірлерін ішіне сақтап отыра бермеген, баспасөз бетіне шығарып жұрт талқысына салған.

Сонымен, Жұмағалидің «Қазақ» газеті бетінде бірінші көрінуі 1913 жылғы 6 сәуір дедік. Бұл – газеттің алғашқы сегіз саны шығып, ана тілінде мерзімді баспасөз үлгісін көтпен қолына ұстамаған («Дала уалаятының газеті» 1902 жылды жабылып қалған болатын. Қол жеткен қазақ «Айқапты» оқитын. – З.Т.) оқырманын елең еткізген кезі еді. Дәл сол күні газет бетінде Міржақып Дулатовтың «Жер аудару» деген мақаласы шықты.

Өз жазғаны басылған газет санын алған Жұмағали оны оқыды. Не дейді еken Міржақып? Мақалаға жетексөз (эпиграф) ретінде Абайдың «Бірінді қазақ бірің дос көрмесен, істің бәрі бос» деген сөздерін алыпты. Әрі қарай оқыық: «Степное положениеиң» ІҮ-ші статиясы бойынша Дала уалаятының генерал-губернаторына өкіметке сенімсіз

(саяси) һәм мал ұрлаушы қазақтарды бес жылға жер аударуға ерік берілген. Сол себепті Ақмола, Семей облыстарында жер аудару деген нәрсе соңғы жылдарда өте күшейіп тұр.

Сотқар адам бұзықтыққа салынып, халыққа зиян келтіріп, шаруасын құйзелтетін болса, лайықты жазасын тарпасын деп ешкім ара түспеді», - деп алады да М.Дулатов тергеусіз, сотсыз құғындауға қарсы екенін айтады. Алтыбақан алауыз қазақ мұны басқаша түсінеді. «Қазақ араз болған кісісін бүгін жеңіп айдатқанына мәз болып, сол хал өртең өз басына келейін деп тұрғанын сезбейді... Біздің қазақтың оңбай тұрғаны да арұят босағада қалып, өсек-өтірік төрден орын алып, халыққа бапсыз нәрселерді бірін-бірі мұқатуға қару қылыш жұмысаудан. Мұның түп-тамыры жаман екенін білмейді, білсе де «оғым тисін де, сынсын» деп ойлайды», - деген сөздерге осы күні дау айтатын кім бар?

Дулатовтардың көрегендігі кешегі отызыншы, отыз жетінші, елуінші, алпысыншы жылдары, тіпті 86 – жылғы Желтоқсанға байланысты қолмен қойғандай айғақталды емес пе? Біреуді мұқатамын деп жала жауып, артынан өзі айдалып кеткендер аз ба? Бірін-біріне андышып, ақыры атыстырып-шабыстырып қойып, соңында екі жағын да құртып жіберетін зұлымдық саясаттың сан мысалы әлемдік тарихтан мәлім.

«Біздің қазақ бірін-бірі мұқату үшін құдайдан қорықпай, жұрттан ұялмай, жалған жалаға кіріседі», дейді де Міржақып бірнеше мысал келтіріпті. Солардың біреуі мынау: «Петропавл уезінің жеті адамын қазынаның ағашын кесті деп көрсеткен. Ояз бастығы ол жетеуін жер аудармақ болған. Ақыры олардың кінәсі дәлелденбей ісі аяқсыз қалған.

Бірақ сол адамдар көп қиянат көрген ғой. Дәл сондай іс Павлодар оязында да болған. Қарсы партияның қазағы бір атқамінердің үстінен: үкімет тыйым салған кітаптар оқиды, жалған ақша жасайды деп арыз берген. Әлгі адамның үйін тінткенде ештеңе табылмаған».

Міржақып Дулатовтың бұл жазғандары атақты ақын, композитор әрі әнші Мәди сері Бәпиұлының жаламен жазықсыз жер аударылуына тікелей қатысты. Мәдиді отаршыл сотқа соттатқан өзге емес, өз ағайындары болатын.

Сыртқы билеушісі жау болып тұрғанда, өз туғаны іштен болымсыз нәрсеге өштесіп, отаршылардың сойылын соғып, бүлініп бара жатқан қазақтың жайын газет осылай сынайды.

* * *

Енді Міржақып Дулатов пен Жұмағали Тілеулиннің арасындағы байланыс туралы біраз сөз мынадай:

Екеуінің таныстыры, жан қыысқан достығы ерте басталған. 1908 жылы Міржақып Дулатов, 23 жастагы жігіт, Қызылжарға мұғалімдік қызметке келеді. Осы жерден ағасы Асқарға жазған хатында былай дейді:

«Қызылжарға келгелі бірталай кісілермен таныстым, олардың ішінде тез тіл табысын кеткенім Жұмағали Тілеулин деген дәрігер, ол - әрі қаламы төселген жазушы еken. Өнерден де құр еместігі арамызды жақындана тұсті. Оның үйіне барып тұрамын. Осы қалаға келгелі оқытып жүрген шәкіртім – Мағжан Жұмабаев сынды ақынның бар. Мағжан менен жасы кіші, жазған өлеңдері тамаша, ақындығы күшті, өте дарынды жігіт. Екеуіміздің өмірге деген көзқарасымында айырмашалық жоқ десем болады, сырласып, достасып кеттік»⁵⁹.

Зерттеуші М.Әбсеметтің көрсетуіне қарағанда Тілеулин Жұмағали Міржақыптың «Бақытсыз Жамал» романының бір үзік оқиғасы негізінде Қызылжардың сахнасында ойын көрсетілген.⁵⁹.

Міржақып Дулатов Петропавлда үш жылғы таяу, яғни 1911 жылдың көктеміне дейін тұрған. Оған дәлел ретінде Уфа губерниясы жандарм басқармасының бастығы полковник Ивановтың Том қаласы жандарм бастығына 1911 жылдың 13 шілдесінде жолдаған хатынан үзінді келтірейік: «... Петропавлда шыққан «Оян, қазақ!» атты кітапшаның авторы Міржақып Дулатұлы осы жылғы 6 маусымда Семейде тұтқындалған»⁵⁹.

Осы деректерге қарап отырсақ, Міржақыптың атын алты Алашқа таратқан, кезінде қазақ елі құрандай жаттаған, қазіргі жастарға әліппе орнына ұсынуға тұратын әйгілі «Оян, қазақ!» осы Қызылжарда жазылған болып шығады. Мұны тағы бір көрнекті қайраткеріміз Қошке (Кешмұхамет) Кеменгеров та бекітеді⁵⁹.

Баспаханадан басылып шыққанда кітап алғаш рет осы Қызылжар қазактарының қолына тиеді. Міржақыптың саяси көзқарастары үшін құғындалуы да осы Қызылжардан басталады. Бұл фактілер жоғарыда келтірілген Уфа архивінен табылған құжатпен тағы бекітіледі.

Сәбит Мұқанов «Есею жылдарында» деген кітабында: 1918 жылдың июль айының аяғында Аққусақ болысында Көкшетау және Қызылжар ояздарындағы қазақ болыстарының жиналышы өткенін, онда Алаш милициясына жігіт жинау мәселесі қаралғанын айтады. Жиналышқа қатысушылар туралы: оған келген Міржақып Дулатов, Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаевтың қатарында «Қызылжардың ояздық Алаш комитетінен Жұмағали Тілеулиннің» болғанын көрсетеді.

Егер бұл жазылғанға сенейін десек, сол автордың басқа кітабында: «1918 жылғы 12 февральда Петропавлдағы «Алаш» комитетін Совдеп құлатып, бастықтарын абақтыға жапқанын оқыдым», дегені өтірік болады⁵⁹. Бұл хабардың бізге керектігі – Ж.Тілеулиннің түрмеге қай уақытта қамалғандығы. Ол үшін біраз Міржақып Дулатов Петропавлда үш жылғы таяу, яғни 1911 жылдың көктеміне дейін тұрған. Оған дәлел ретінде Уфа губерниясы жандарм басқармасының бастығы полковник Ивановтың Том қаласы жандарм бастығына 1911 жылдың 13 шілдесінде жолдаған хатынан үзінді келтірейік: «...Петропавлда шыққан «Оян, қазақ!» атты кітапшаның авторы Міржақып Дулатұлы осы жылғы 6 маусымда Семейде тұтқындалған»⁵⁹.

Осы деректерге қарап отырсақ, Міржақыптың атын алты Алашқа таратқан, кезінде қазақ елі құрандай жаттаған, қазіргі жастарға әліппе орнына ұсынуға тұратын әйгілі «Оян, қазақ!» осы Қызылжарда жазылған болып шығады. Мұны тағы бір көрнекті қайраткеріміз Кошке (Көшмұхамет) Кеменғеров та бекітеді⁵⁹.

Баспаханадан басылып шыққанда кітап алғаш рет осы Қызылжар қазақтарының қолына тиеді. Міржақыптың саяси көзқарастары үшін құғындалуы да осы Қызылжардан басталады. Бұл фактілер жоғарыда келтірілген Уфа архивінен табылған құжатпен тағы бекітіледі.

«Алқа» ұйымы бағдарламасының жобасы жоғарыда айтылғандай Мәскеуде жасалды да, талқылап, толықтыру үшін жер-жердегі көрнекті қалам қайраткерлеріне жіберілді. Атап айтқанда: Мұхтар Әуезовке (Ленинград), Жұсіпбек Аймауытовқа (Орынбор), Ахмет Байтұрсыновқа (Ташкент), Сұлтанмахмұт Торайғыровқа (Семей) және

Жұмағали Тілеулингеге (Қызылжар) жолданып, пікір білдіру сұралды.

Алайда, пролетаршыл, тапшыл жазушылардың іштен бүлдіріп, оларды «ұлтшылдар», «социалистік идеяға қарсы қаскунемдер» ретінде көрсетіп, арыз айдауына байланысты «Алқа» құрылмай қалды. Ал, оның «Табалдырық» бағдарламасына қатысы бар адамдар 1929 жылы түгел тұтқындалды. Әрине, олардың ішінде Жұмағали Тілеулин де бар.

Кейін Мағжанға қылмыс ретінде танылған бұл бағдарламаның мәтініне көз салсақ, оны жазған автордың дүниетанымы, саяси көзқарасы, тіпті білім деңгейі туралы белгілі дәрежеде маглұмат алуға болады.

«Алқа» әдеби үйірмесінің «Табалдырық» атты бағдарламасының үндеуі

«Қазақ әдебиеті тоғыз жолдың торабында тұрды. Артында бір жол, алдында мың жол. Мың жолдың ішінде езен өрлегені де, шөліркегені де, барса-келері де, барса-келмесі де бар. Қазақ әдебиетін мынау мың жолдың тарауының біріне алып келіп, аңыртып тұрган – тұрмыс. Аңыртып тұрган тұрмыс – қазақ тұрмысы. Орыс тұрмысымен, орыс тұрмысы арқылы Еуропа тұрмысымен соқтығы; қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінің екпініне, орыс әдебиеті арқылы Еуропа әдебиетінің екпініне кез келуі – «Тас пен жапалақтың» кез келуі. Жапалақ өлмек.

Әрине, қазақ тұрмыс қирамақ, қазақ әдебиеті өртелмек. Бірақ, бізге молда болатын еуропа әдебиетінің өзі де бір молда емес, мың молда. Алыстағы анау Еуропаны қоялық, көршіміз орыс әдебиетін алалық. Оның да өткен дәүірлерін бүркеп, осы күнгі дәүірін алалық. Осы

күнде пролетариат төңкерісі дәуірінде кеңес өкіметінің өзінде орыс әдебиетінің мың бағыты бар. Бәрінің жалауы – қызыл, ұраны – төңкеріс. Алды – ортақшыл-дық секілді... Алайда, искусство, ән – оның бір саласы. Әдебиет туралы түрлі бағыттың бір ұғымы бар. Искусстов бар, ән болмақ деген бағыттан бастап, искусство жоқ, ән болмақ емес, бұрын болса да, бұдан былай болмақ емес, болуга тиісті емес деген бағытқа шейін барды.

Оның ішінде, біз дүние астан-кестен болған заманның адамымыз. Жұмыр желдің бетіндегі шірік қауды өртеп, өртең шығару үшін қылыш-найзаны қолдан түсірмей, майданда жүрген әскердейміз. Әйеліміз де, еріміз де саясатшылмыз, шаруашылмыз, әдебиетшілміз, тегіс әскерміз. Әскер болуға міндеттіміз. Төңкеріс іci осыны тілеці. Тұрмыс дауысын тілейді. Тұрмысы да осыны тілейді.

Бірақ майдандағы әскердің әрбір тобының да әрбір таптың да бес міндеті болмақ. Әрбір топ өзінің ісін дұрыс атқарса ғана жалпы әскер соңыта ұтып шықпақ. Бұл топ өз міндетін атқара алмаса, өз міндетін ұмытып, көптің дүрмегімен, айғай атамың да желігімен лап қойып кете барса, майдан құр ойранға айналмақ. Қазақтың жазушылар да аз әскердің кішкене бір қанаты. Үркердей бір тобы. Бірақ олардың мойнында жалпы әскерлік міндеттен басқа бес міндет бар: жазушылықтың, ақындықтың өз міндеті бар. Жазушыларымыз әскерлік міндетін біліп, ақындық міндетін білмесе, атқара алмаса, ақын емес. Ақындықты біліп, әскерлікті білмесе, әскер емес.

Қазақ елі европа мәдениетінің көзімен қарғанда, мәдениет қоры, әдебиет қоры жоқ, кедей ел болғандықтан біздің жазушыларымыз әскерлік, азаматтық міндетін ұмытып, құр ақындыққа қадалып қалуы мүмкін. әсіресе, ақындық міндетін біле алмай, жалпы айғайдың екпінімен

кетуі де мүмкін. Әдебиетті айғай ғана деп, ақындықты – үгіт-насихат қана деп ұғуы. Мысалы, әдебиет, не діншілдік бәдуа ма, не дінсіздік деп, әйтеуір бәдуам деп ұғуға мүмкін... Үлгі боларлық орыс әдебиетінің түрлі тарауының тұрақсыз бір тарауына не барса-келмесіне, не ұзамай құрып кететін сиырдың шұбырындысына түсіп кетуге мүмкін. Осы мүмкіндіктердің шет-пұшпағын көріп, әдебиет қазанының бір құлағына жармасып жүргентоғыз ойланып, тоқсан толғанып, төмендегі пікірлерді ортаға салуымызды борышымыз деп білдік.

Бұл құрғанымыз сегіз қанат боз орда, алты қанат ақ отау емес, «абылайша». Майдан анық, жарық дәүірінде дағарадай орда да, айдай ақ отау да құрып отыруға болмайды. Аттан дәүіріне абылайша керек. Жорық «абылайшасы» керек (Жорықта тігілетін қос). Басы жаңа тұрмыс орнына «абылайша» қалып, бәріміз сиятын боз орда тігілер. Бұл келешектікі. Әуелі баспана – «абылайша!» Оқушы! Жақсы келдің. «Табалдырықты» аттап, төрге шық. «Алқаға кір!»

Тергеушілерге берген жауабын Мағжан «Алқа» үйірмесін құруды ойына алып, үйірменің «Табалдырық» атты бағдарламасын 1924 жылдың желтоқсаннның аяғында, 1925 жылдың қаңтар айының басында жазғанын, бағдарламаны сол кездегі Мәскеу студенттері Сәрсенбин мен Сегізбаевқа оқып беріп талқылағанын, өзгертулер енгізгенін жазады. Содан кейін барып жан-жаққа таратқан⁵⁹.

«Алқа» ұймын шынайы шығармашылық негізде, сол кезде талас-тартыс үстінде құрылған ҚазААП (Қазақстан пролетариат жазушыларының ұйымы) сияқты өресіз ұйымға балама ретінде ұсынған Мағжанның бұл жобасында ешқандай контреволюция болмаған. Бұл

жөнінде профессор Т.Жұртбаев нақты құжаттармен жеріне жеткізе дәлелдеді.

Осы орайда, тарихи әділетсіздікті көрсететін 1926 жылғы мына бір құжатты келтірейін:

БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитеті баспасөз бөлімінің 44367 санды қатынас хатына жауап ретінде Сәбит Мұқанов «Қазақтың көркем әдебиетінің қазіргі халі туралы менің пікірім» деген атпен жазып берген қағазында былай деген:

«Мен қазіргі жазушыларды төрт түрге бөлем...

1. С. Сейфоллаұлы бастаған Октябрь үлдары;
2. Бұрын үлтышыл болған, төңкерістен соң өзгеріп, кеңес тілегіне қосылған Бейімбет бастаған топ;
3. Нағыз оңшыл үлтышылдар Мағжан Жұмабайұлы, Мұхтар Әуезұлы, Міржақып Дулатұлы, Ахмет Байтұрсынұлдары;

4. Жолбикелер: Жұсіпбек Аймауытұлы, Шәкәрім Құдай-бергенұлы (түпнұсқада осылай қате жазылыпты, дұрысы – Құдайбердіұлы. – 3.Т.), Иса Байзақұлы, Сәбит Дөнентайұлы және т.б.»⁵⁹.

Оқырмандар назарына ұсынылып отырған бұл құжаттың ешқандай құпиясы жоқ. Аталған пікірлері жөнінде Сәбең өзінің әйгілі «Есею жылдарында» ашық түрде тәтпіштеп жазып кеткен және сол сенімнен айнымай өткенін бәріміз білеміз...

... Қазақстанда бұрынғы алашордашыларды құғындау 1928 жылғы күзден басталып, келесі жылды жалғасты.

Соның алғашқы легінде қара тізімге іліккендердің бірі Жұмағали Тілеулин еді. Осы күнге дейін Солтүстік Қазақстан облыстық үлттых қауіпсіздік мекемесінде сақталған іс бар.

«1930 жылдың 7,20 наурыз күндерінде ОГПУ Петропавл округтік бөліміне Октябрь аудандық атқару

комитетінен жаз-баша хабарлар келіп түсті. Бұл хабарларға қарағанда №11 және 18-ауылдарда «Жат» деп аталағын контролреволюциялық үйім әрекет етуде.

Ұйымның мақсаты – Қытай әскерлері басып кірген сәтте жергілікті өкімет орындарын басып алмақшы. Оларды ұйымдастыруши жазды күні демалысқа келіп қайтқан студент Байғасқин Әбдуш (Байғасқин Байтұрсынов пен Дулатовтың ісі бойынша 5 жылға сотталған.-З.Т.)».

Бұл құжаттарға қоса тігілген айыптау қорытындысында «Жат» деген ұйымның толық аты «Жаңа тоңкерісшілер» (Новые революционеры) «Ж.Т.» екені тусяндірілген.

«Жат» мүшелері саяси-шаруашылық науқандарды жүргізуде, атап айтқанда: астық дайындауда, кулактарды жоюда, колективтендіруде жіберілген қателер мен асыра сілтеулерді пайдаланған. Тұтқындалғанға дейін округтік денсаулық сақтау бөлімінің менгерушісі болып қызмет атқарған Ж.Тілеулин өзіне тағылған айыпты мойнына алмады».

Ж.Тілеулиниң жауап алған тергеуші Валиев. Тергеу қағаздарын қарап отырып қалай жауап алғанын көруге болады. Мысалы, 1930 жылғы 15 шілдедегі жауабын хаттамаға Жұмағали өз қолымен жазыпты. Орысша сауатында мін жоқ. Ескі интеллигенттерге тән дағдымен маржандай, сұлу жазады.

«...Үкіметке қарсы ешқандай әрекет жасаған жоқпын. Ертеректе Алашордаға мүшесі болғаным рас. Кеңес өкіметіне 12 жыл адал қызмет істеп келемін. Округтік атқару комитеті мен округтік денсаулық сақтау бөлімінің жолдамасымен Омбы медицина институтына қабылдандым».

Содан кейін тағы да қосымша жазғызыпты. Жазуы жан шошырлық, қолы қалтыраған, тіпті мүгедек адамның, есі ауысқан адамның шимайындей. Қатты қинағаны көрініп тұр. Жетпіс жылдан кейін оқып отырып, менің дәтім шыдамады... Жазуы осылай қағазға түскен адамның жағдайы қандай болды екен... Тіл жетпейді.

Тергеу жұмысында Жұмағали туралы басқалардың берген жауаптарын, айтқан сөздерін қысқа қайыратын болсақ, мынадай:

1. Жанталин (осының алдында біз айтқан Ахмет. – 3.Т.): «Тілеулин адал адам. 1921 жылы Ново-Покровкада фельдшер болып істеді».

2. Байтасов Абдолла (Қызылжарда мұғалім, Орынборда М.Әуезовпен бірге 1922 жылы Қазақ атқару комитетінің хатшысы болған): «Тілеулинмен көрші ауылда туғанмын, тұрганмын. Екеуміз бажамыз. Мен оны тек жақсы адам деп қана білемін».

3. Темірбеков Абдолла: «Мен САГУ-де (Орта Азия мемлекеттік университеті) оқығанмын. Тілеулин менің балдызым. Интеллигент семьясынан шыққан. Он бес жыл фельдшер, он алты жыл мұғалім болып істеген. Ешқандай қылмысын білмеймін. Адал адам».

Сол 1930 жылғы желтоқсанның 17-де (енді бір көшірмесінде 12-сі деп жазыпты. Мұнда да бір шикілік бар. Әлде сыртынан толтырды ма екен? – 3.Т.) толтырылған ОГПУ «Үштігінің» протоколын оқыык:

«Контрреволюциялық «Жат» ұйымының мүшелеріне қылмыс занының 58-2 бабы бойынша:

1. Темірбеков Әбжан, 61 жаста, қазақ, ауылдық старшын болған, Алашорда мүшесі, партияда жоқ, кулак ретінде мал-мұлкі хатталған, 1928 жылдан бері Кеңеске қарсы әрекет жасап келе жатқандығы үшін 5 жылғы бас еркінен айырылсын.

2. Темірбеков Уахит Әбжанұлы - 25 жаста, ВЛКСМ қатарынан шығарылған – 5 жыл берілсін.

3. Сәкенов Мұртаза Бигалиұлы – 22 жаста, ВЛКСМ қатарынан шығарылған, байдың тұқымы, 5 жыл берілсін.

4. Бексалтанов Шарний Давлеткиреевич - 28 жаста ВЛКСМ қатарынан шығарылған, байдың тұқымы, 5 жыл берілсін.

5. Әбілғазин Паттах Әбілғазыұлы – 58 жаста, қазақ, медфельдшер, 1921 жылы көтеріліске қатысқаны үшін тергеуде болған, Белоруссиядағы көтеріліс туралы айтып, Кеңес үкіметі таяуда құлайды, деп қауесет таратқан – 3 жыл берілсін.

6. Бижігітов Әбубәкір - 29 жаста, босатылсын.

7. Сайымжаваров Кошмұлла – 66 жаста, башқұрт, бай, Петропавл округінде көтеріліс бола қалса, сырттан көмек күткен, босатылсын.

8. Тілеулин Жұмағали – 39 жаста, қазақ, мамандығы медфельдшер, бұрынғы алашордашы, партияда жоқ 1922 жылы сотты болған. Ағайындарын үгіттеп, өз ауылында Кеңеске қарсы үгіт жүргізген. ҚССР ОГПУ-де оның үстінен тағы бір қылмыстық іс ашылғандықтан, әрі қарай тергеу үшін оның ісі басқалардан бөлініп, Алматыға жіберілсін».

Осылайша, Ж.Тілеулиниң ісі республикалық ОГПУ-дің Айрықша бөліміне жіберіліп, тергелетін болды. Өзі Петропавл түрмесінен босатылды.

Төрт айға таяу уақыттан кейін жоғарыдан хабар келеді. 1931 жылғы сәуірдің 15-інде Жұмағали қайта тұтқындалып, Алматыға айдалады. Осыған байланысты қағаздарда Ж.Тілеулин туралы мынадай мағлұматтар бар:

«Бұрынғы Октябрь, қазіргі Айыртау ауылында малышы семьясында туған. Петропавл қаласында, Караванная көшесі, 3-үйде туған. Жасы 40-та. Үйленген.

Үш баласы бар. Медицина фельдшері. 1922-23 жылдары сотқа тартылып, ақталған. 1930 жылы Қылмыстық кодекстің 58-2 бабы бойынша жауапқа тартылған. 15. 04. 1931 жылы тұтқындалғанша Петропавл қалалық емхана-сында медфельдшер болып істеген».

Жұмағали Тілеулин сол кеткеннен Қызылжарға қайтпады. Воронеж облысы, Белогор деген жерде айдауда болып, 1935 жылы босаған соң Новотроицк (қазір Жамбыл облысы Қордай ауданының орталығы, оның алдында Георгиевка деп аталған. – З.Т.) аудандық ауруханасына жүмысқа жіберілді.

1937 жылы «Халық жауларын» жаппай қамау науқаны басталғанда ескі тізім бойынша Жұмағалиға да құрық түсті. Архив құжаттары бойынша, басқа да қазақ зиялышы сияқты Жұмағалиға тағылған айып, тұжырымдап айтқанда мынадай: «Ұлт-шыл «Алаш» партиясының құрамына кірген, «Алашорда» үкіметінің мүшесі болған... қазақтың ұлтшыл-буржуазияшыл интеллигенциясының өкілдері Кенеске қарсы қылмысты әрекеттерін жалғастырып келген... Олардың түпкі мақсаты – Кенес өкіметін құлату, құрылтай жиналышын өткізу арқылы қазақтың ұлтшыл-демократиялық республикасын құру. Бұл мақсаттарына жеткенше ұлтшылдар жайлап алған Кенес үкіметінің мекемелерін пайдаланып, мәдениет майданын қолына алып, жастарды көтеріліске дайындал, Кенестік саясатты «Алаштың» бағыт-бағдарына сай бүрмалап отыруды қөздейді.

Семей және Петропавл қалаларында осы үйымның бөлім-шелері құрылған, жауапқа тартылып отырған Ермеков Әлімхан мен Тілеулин Жұмағали оларға жетекшілік еткен»⁵⁹.

«Фрунзе қаласындағы Каганович аудандық ауруханасының фельдшері Тілеулин Жұмағали 1938

жылғы қантардың 17 күні тұтқынға алынды». Бұрынғы «қылмыстар» қайта қопарылды, ақпанның 15 күні ату жазасына кесілді, екі күннен кейін қазақтың ардақты ұлдарының бірі Жұмағали Тілеулин атылды...

Тағылған айып – «фашистік ұлтшыл-шпиондық ұйымға қатысқаны үшін». Басқа мындаған құрбандарға жазықсыз басылған қара таңба осындай болатын...

Түркістан әскери округінің әскери требуналы 1958 жылы 20 науырызда Ж.Тілеулиннің «қылмыстық ісін» қайта қарап, оны ақтады. Бұл қағаз марқұмның ұлы Серік ақсақалдың қолында. Басқа ешқандай белгі жоқ.

Міне, бүкіл саналы өмірі туган елінің, Қызылжарының мәдени-ағарту, денсаулық сақтау орындарында өткен, Алаш қайраткерлерінің ішінде бірегейі, жерлесіміз Жұмағали Тілеулин туралы бүгінгі үрпаққа жеткізег ақпарларымыз осындай.

Тәуелсіздігіміздің баянды болуы сол агалардың аруағын ардақтап өтуімізге де байланысты десем, Қызылжар қаласында үлкен қайраткердің есіміне ұмытпастай белгі қоюдың жөні бар той. Оны біздің үрпақ іstemесе, кейін кеш болуы да мүмкін.

Көрнекті қазақ публицисі Сарбас Ақтаев Жұмағали Тілеулиннің өмірі мен қызметі туралы «Ақиқат» журналына көлемді мақала жазып, оның тақырыбын «Алаш ардағы» деп қойғанына құрескөр ағамыздың аруағы разы болды, деп ойлаймын. Мақала авторы Жұмағалидың тегін таратып, оның арғы атасы Абылай ханның атақты батыры бәсентиін Айтбай екенін көрсеткен. Қаз дауысты Қазыбек бидің бір қызына үйленген Айтбайдан алты ұл туып, Борлық бойы мен Сырымбет саласында алты ауыл болып отырған. Соның біреуінен таратытын Тілеуліден Шәймерден, Есім, Мұқаш, Сәпі және Жұмағали сынды бес ұл туады, деп таратады. Сондай-ақ, Жұмағалидың

дәрігерлік мамандық алуына ауылдасы, «... осы өнірде алғаш шыққан оқыған дәрігер Құсайын Темірбековтің көп пайдасы тиғенін» көрсетеді. Жұмағали Тілеулин осы Құсайының қызы Райханға үйленген.

МАҒЖАН, МИРЖАҚЫП ПЕН ЖҰМАҒАЛИ. 1908 жылы Петропавлға мұғалім болып Міржақып Дулатов келгенде, алдынан шығып, бірінші танысқаны – Жұмағали Тілеулин. Ал, мектепте алғаш назарын аударып, ақындығын танытқан шәкірті – Мағжан Жұмабаев. Бұл таныстық үшеуі үшін де әрі бақ, әрі сор болды.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 239-санында (тамыз айы) М.Дулатовтың «Оян, қазақ» деген шағын мақаласы жарияланды. Бас тақырыптың астына ескертпе ретінде «Босқын қырғыз бауырларыма» деп жазылты. Осы мақаласында автор өзін жауапқа тартып, түрмеге қамаған 1911 жылдан бері, яғни өзі «жыл жарымнан артық абақтыда жатып шыққаннан бері» «Оян, қазақтың» 1000 данасы бір жерде тығызып қойылғанын айтады. Енді сол кітаптарды сатып, одан түсken ақшаны аштықтан қырылып жатқан қырғыздарға көмек ретінде бермек ниетін білдірген. Сөйтеді де кітапты «Жұмағали Тілеулиниң алдырысын» деп адресін көрсетеді. «г. Петропавловск, Ақмолинской области. Уездная больница, фельдшеру Джумагалию Тлеулину».

М.Дулатов өз кітабын қаламдасы, ниеттесі Жұмағалида сақталған деп білген. Өкінішке қарай, «Оян, қазақтың» мың данасы жоғалып кеткен болып шығады. Бұл жөнінде Жұмағали «Қазақтың» келесі 240-санында хабарлайды.

«Қазақ» газеті аса көрнекті қазақ публицистерін дайындалап, өсіріп шығарған мектеп болғаны мәлім. Осы басылымның бетінде басқалармен бірге Жұмағали

Тілеулиннің де қаламы ұш-талды, ол қарымды кесемсөз шебері, қабілетті қайраткер ретінде қалыптасты.

«Қазақтың» 1917 жылғы 3 маусымдағы санында Ж.Тілеулиннің «Жалпы мұсылман съезі» деген мақаласы басылды. Онда сол жылғы мамырдың 1-12 күндері аралығында өткен мұсылмандар съезінің есебі, қабылданған құжаттар баяндалады. Съезге Ж.Тілеулиннің өзі Қызылжардан делигат болып қатысқан. Мақала авторы 1917 жылғы Ресейдегі ақпан төңкерісіне байланысты, патша тақтан құлаған соң Қазақстанның тәуелсіздік алуға бет бүрғанын көрсетеді.

Осы съезде тұнғыш рет «Қазақтың жеке саяси партиясы болуы қажет, партия демократиялық-парламенттік республикаға негізделген болсын» деген қаулы алынды. Оған қоса «Қазақтың саяси партиясының бағдарламасы жасалғанша, осы съездің қаулылары құрылтай жиналышына сайланған депутаттарға аманат болып табылатындығы» айқын жазылды.

Міне, осылайша алғашқы және соңғы бүкілқазақтық «Алаш» партиясының ірге тасы қаланған еді. Өзінің азғана өмірінде бұл партия халыққа адап берілгендейтін, қазақ мұддесі мен мұнцынан басқа мақсат-мұраты жоқ екендігін дәлелдеді. Демек, қазақтың Бірінші съезінің баға жетпес маңызын түсінетін кез келді. Оған қатысқан әр азаматтың атын оқитын дүғамызға ертелі-кеш қосып отырсақ, жән емес пе?

Енді сол азаматтарды түгендемесек те, тақырыбы-мызға жақын біразын атаған жөн болар:

Сөзді сөз қозғайды, «Қазақ» газетіндегі Жұмағали-дың мақаласы біраз жерге алғып кетті. Газеттің сол 232-санынан шыға алмай қоюымыздың мәнісі бар. Дәл осы газете «Күтілмеген көсемдік» деген басмақала бар. «Күтілмеген» деген сөз бұл жерде бағасы берілмеген,

құрмет көрсетілмеген дегенді білдіреді екен. Басмақалада қазақ халқын азаттыққа бастаушы ғұлама, курескер, саясаткер, көсем Әлихан Бекейханов атындағы мектеп, медресе ашу мәселесі көтерілген екен.

Онда өткен жылы ғана он жылдығы атап өтілген «Медресе Фалияның» қазаққа білім берудегі маңызы мадақталған. Мысал ретінде осы оқу орынын атай отырып, газет тағы да орта, жоғары оқу орындарын ашу керек, оған Әлихан, Жақып Ақбаев сияқты ардақтылардың атын беру керек, деп оқырманға ой салған.

Шын мәнінде «Алашорда» үкіметінің, яғни тәуелсіз қазақ мемлекетінің тұңғыш басшысы Әлихан Бекейханов екендігіне қазір өлі де, тірі де таласпас. Тұған жерінде, Қарағанды мен Қарқаралыда, Ақтогайды Әлекенің бейнесін еске түсіретін біраз белгі бар. Алайда, жалпы қазаққа ортақ Әлихан Бекейхановтың есімін есте қалдыратын белгілер, атаулар Қазақстанның басқа аймақтарында аз, тіпті кейбір облыстарда жоқ. Қайран қазақ, әркім өз пүшпағына тартып, өз жерлестерін көтеріп, ортақ көсемізді өгейсітіп келеміз.

Басқа емес, осы күнгі Қызылжарда Әлихан Бекейханов, Міржақып Дулатов, Жұмағали Тілеулин есімдері есте қалдыруға сұранып тұр. Мұндай шаралардың тәрбиелік мәні өте қымбат екенін бір сәт ойланып көрейікші.

Газеттің осы санында Жақанның (замандастары М.Дулатовты сыйлап, осылай атайдын, - З.Т.) «Қайда едің?» деген өлеңі басылыпты. Тарих тереңіне шақырып, дәл қазір көкірегінді қарс айыратын отты-зарлы ұран сөзі осындай-ақ болар. Еске алайық, жазылған жылы – 1917, күні 21 тамыз. Қазан төңкерісіне әлі ерте. Азаттықтың самал желі қазақтың бетін аймалап тұрған, бірақ әлі қолға түспеген кез. Оқып көрейік:

Кешегі қара күндерде,
Жұлдызызыз, айсыз түндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасып Алаш жүргенде,
Бұл күнгі көп көсемдер,
Сұраймын, сонда қайда едің?!

Ақыл таппай дағдарып,
Жанашыр таппай сандалып,
Баарын қайда біле алмай,
Жүрген бір күнде сан ғарып-
Есепсіз көп шешендер,
Жөнінді айтшы, қайда едің?!

Сарыарқа сайран жерлерім,
Кек орай шалғын көлдерім,
Бәрін жауға алдырып,
Асқар тау-биік белдерім,
Қысылып қазақ тұрғанда,
Данышпандар, қайда едің?!

Атадан бала айырылып,
Қанаты сынып, қайырылып,
Қасірет толып жүрекке,
Тұрған бір кезде қайғырып,
Толып жатқан қамқорлар,
Елде жоқ едің, қайда едің?!

Құландаі үркіп елдерін,
Қалдырып мекен жерлерін,
Жаяу-жалпы, жалаңаш,
Қатын-бала, ерлерін,
Аштықтан қырғын тапқанда,
Сыпыра жомарт, қайда едің?!

Әр кезеңде, әр дәуірде, әсіресе дәл қазір айтылар шындық. Сол Әлихандарды, Міржақыптарды, Мағжандарды... оққа байлад, кісендеп берген өзіміз. Әріге бармай-ақ кешегі 1986 жылғы желтоқсан күндері, одан бері де Міржақып айтқан осы сөздер ұлтын ойлаған ақжүрек жандардың көкірегінде шер болып қатты. Айта алмадық. Айтқызбады. Бірақ, Міржақып Дулатов сияқты жанынан қорықпаған шын көсемдер айтып кетіпті. Ке кірегі ояу, көзі ашық қазіргі қазақ азаматтары үшін де осы сөздердің қажет екендігіне сенемін...

Кедейдің сорын қайнатып,
Майданға жасын айдатып,
Тіл жоқ, көз жоқ, басшы жоқ,
Өлімге басын байлатып,

Жіберерде, жаным-ау,
Жанышыр жақын қайда едің?!

Енді бүгін кім жаман?
Данышпан емес, кім жаман?
Қамқор емес, кім жауыз?
Жомарт емес, кім сараң?
Шешен емес, жоқ адам.

Бәрі білгіш, бәрі де ер,
Жеткіздің, Алла тағалам.

жарияланды. Осы науқанға байланысты Қазақстанның барлық еңбекшілеріне, кедейлері мен орташаларына арналған үндеу басылды.

Үндеуде жалпы дүрмекпен саяси науқанды асқындырып алмау қажеттігі көрсетілсе де, «Бостандық туы» бетінде Қазақстанның басқа да мерзімді баспасөзіндегідей, ауқатты шаруашылықтарды талап, тәркілеу жұмыстары жағымды шара ретінде жазылып тұрды. Малы барлардың бәрі халыққа қарсы, өкіметке жат адамдар ретінде таныстырылды. Баспасөздің саяси құғын-сүргіннің қолшоқпary болуы осы кезден басталған еді. Өкінішке қарай, көптеген талантты журналистер партия сезі деңеді желеу етіп ардан аттады, адал жандарды даттап, жазықсыз кінелады. Қоғам дамуының объективті барысы көпе-көрнеу бұрмаланып көрсетілді. Газетте ірі байлардың мал-мұлқін кәмпес-келеу жөніндегі партия мен үкіметтің саясаты еңбекші шаруалардың мүддесіне сай келеді, деп жазылды. Мысалы, «Кедейлер мен жалпы еңбекші бұқараның таптық сезімі күшеюінің, саяси белсенділік көрсетудің нәтижесінде ірі байлардың мал-мұлқін кәмпескелеу науқаны ойдағыдай өткізілді», деңен мақала сездерін оқыған әрбір адам, сол газеттің бет-бейнесінен толық хабардар болады деп санаймыз.

«Кәмпеске науқаны – бұдан 11 жыл бұрын болған ұлы Қа-занның шарпуы тимеген қазақ ауылында Қазан төңкөрісі есебінде жүрді»¹. Бұл - эйгілі Филипп Исаұлы Голоцекиннің сөзі. 1928 жылғы кәмпеске науқанын 1917 жылғы қантөгіс революцияға теңеген, республиканың бірінші басшысы болуы аса қауіпті еді.

Іргетасы осал, тек жалаң ұран-сүренге, қоқан-лоққыға, күш көрсетуге негізделген Коммунистік құрылыштың республикада тез орнай қоймауының себебі ізделгенде, бұған ең алдымен, қазақ даласындағы ауқатты адамдарды кінәлі етіп жариялау қажет болды. Сондыктан колективтендіру саясатына кіріспе ретінде елдегі байлардың меншігіндегі мал тартып алынды. Олар «ортактандырылуға тиісті», социалистік шаруашылықтың негізі болуы тиіс еді.

1927 жылы қараша айында Бұқілқазақтық VI-кенестің конференциясында қазақтарды қолындағы малды бөліске салу мәселесінің бағыттары белгіленді. Яғни, кедейлердің байларға тікелей және жартылай крепостниктік тәуелсіздігін батылышқа жою, оның қоғамдық-саяси салмағын күшайте тұсу, үшін... ірі байлардың малдары мен құрал-саймандарын тартып алуға рұқсат берілсін, делінді¹.

Мәскеудің нұсқауына байланысты республика партия ұйымының шешімімен Қазақ АССР Орталық Атқару комитеті мен Халық комиссарлары кенесінің қаулысы 1928 жылғы 27-тамызда жарық көрді. Онда қагида сөзбе-сөз қайталанып, жартылай феодалдық-патриархалдық және рулық қатынастарды сақтай отырып, өзінің байлығын және қоғамдық ықпалымен ауылды кенестендеруге қарсылық көрсетуші... аса ірі мал иелері кәмпескеленуі тиіс екені заңдастырылды. Мүмкін, қазіргі ұрпақ білмес, бұл қаулының Үкімет атынан шықса да, компартияның күшімен дүниеге келетін. Үкімет «Кенес

халқының алдыңғы қатарлы авангарды» коммунистік партияның ойыншығы болатын. Тек, сырт көрініс үшін қандай да қаулы, заң немесе қарар партия тағайындаған үкімет адамдарының қолымен шыгатын.

Міне, жоғарыда атылған, «Ірі байларды кәмпескелеп, жер аудару туралы» қаулы да осындай партиялық құжат болатын.

Қаулы бойынша тәркіленіп, жер аударылуға тиісті қазақтар екі топқа бөлінген. Бірінші топ – «Ірі байлар», екінші топ – «Қауіпті элементтер» деп аталды. Бірінші топқа жататындарға қатысты қағида мынадай: «Үлкен байлығының арқасында, бұрынғы ата жуандығы, бектік, мықтылығына сүйеніп, ел ішінде рушылдықты қоздырып, кеңес жұмысының ілгері басуына кесел тигізіп келген Қазақстандағы ірі байлар жер аударылсын». (Сол кездегі сез саптасын бұзбай беріп отырмыз. – З.Т.)

Бұл топ, яғни «ірі байлар» кімдер еді? Олар - «көшпелі аудандарда, барлық мал саны ірі қармен есептегенде 400-ден жоғары, шала көшпелі, яғни жартылай отырықшы аудандарда –300-ден, отырықшы аудандарда – 150-ден артық ірі қара малы бар байлар». Отырықшы аудандарда «ретіне қарай жоғары көрсетілген норманы 100 қараға дейін кемітуге Қазақстан халық комиссарлары кеңесінің хақы бар», делінді. Бұл бапқа түсінік ретінде, малы көрсетілген мөлшерге жетпесе де, «жер аударылуға тиісті адамдардың қатарына кіретін болса, ондайларды Қазақстан кемесерлері кеңесінің ерекше қаулысымен жер ау-даруға» болады, деп көрсетілгені тағы бар.

Демек, жергілікті үкімет органдарына жақпай, қара тізімге іліне қалса, «ірі байлар» қатарына әркімді де жатқызуға болады, бұл үшін «ерекше» деген бір ғана атая сез қолдаланылады. Екінші топқа жататындардың сипаттамасы бесінші бапта былай берілген: (сез саптасы сол күйінде сақталды. - З.Т.) «Кеңес жұмысына

қарсылығын қоймай келген бұрынғы ақсүйек сұлтан, хан тұқымдары, болыстықты өмірге қолынан шығармай, батсадан (Патшадан.- 3.Т.) айрықша шен алып келген ескі болыстар осы қаулының бірінші ыстатиясына тұра келмесе де, малы кәмпескеленіп, өзі бұрынғы қоныстарынан күйлады».

Бұл бапқа берілген түсінік-қосымшада: «Осы ыстатиада көрсетілген адамдардың мал-мұлқін ретінен қарай кәмпескелеуден құтқаруға Қазақстан халық кәмесерлері кеңесіне ерік беріледі». Дәлірек айтқанда, тізімге енген кез келген адамды өзге кісімен, (бір кісімен емес, тұтас отбасы туралы сөз болып отыр.- 3.Т.) ауыстыруға болады еken. Сейтіп қазақ арасын шиеленістіру арқылы белсенділер мен тыңшылар қатарын көбейтуге, «қауіпті элементтерді көбірек табуға» жол ашқан¹.

Осы баптар мен оларға берілген қосымша түсініктердің Ақмола губерниясында, оның ішінде Петропавл уезінде қалай қолданылғанына келейік.

Қаулы шығысымен губернияда «кәмпеске» комиссиялары жедел құрыла бастады. (Бұл арада «конфискация» деген реңми атаудың тарихтағы зұлымдық көрінісін қазіргі «тәркілеу» деген әлжуаз сөз бере алмайтындықтан «кәмпеске» деп отырмын. – 3.Т.).

Ақмола губерниясындағы кәмпеске науқанын өткізуғе Қызылордадан, үкімет атынан өкіл болып Садықбек Сапарбеков келді. Өңшең қазақтан жасақталған, 131 партия белсендісінен тұратын комиссия жер-жерге бөлініп, «тап жауларымен» құреске кірісті.

Петропавлда жасалған тізім бойынша «жартылай феодалдар, ру басылары кеңестендіру жұмысына бөгет жасаушылар» қатарына әуелі 33 отбасы ілінді. Олардың отағаларына мінездеме толтырылды. Мысалы, Нұрмамбетов Ахметжанның (Мағжанның немере ағасы,

бір жерде Жұмабаев деп те жазылған) мінездемесі мынаңай:

«Атасы Жұмабай кезінде беделді ел ағасы болған. Ахметжанның кеңес өкіметіне көзқарасы – сырттай жақтайды, іштей қарсы. Маңайындағы кедейлердің еңбегін өте-мәте сақтықпен қанайды, сауатты элемент болғандықтан, зандарды жақсы біледі. Интеллегент, кеңес өкіметіне жағынғысы келеді, сөйтіп қызметке де ие болып отыр». (Сырттай қарсы болмаған адамның іштей қарсы екендігін кім, қалай біліпті?)

Ал, «кедейлерді өте-мәте сақтықпен қанайды» деген не сөз?

Ал, Мағжанның әкесі Бекмұхамет (ел ішінде Бекен) Жұмабаев ше? «Ол бірнеше жыл болыс болған. Кедейлер мен жалшылар оны ел ішінен аластатуды сұрайды».

«Тонамбетов (әлде Тогамбетов, Тоқамбетов) Исамберді, 75 жаста. Бұрын Сарыайғыр болысының терағасы болған, әрі билік құрған. Кеңес өкіметіне құдікті қарайды».

«Майкетов Баймағанбет (Баймұхамбет) – 75 жаста. Саудагер болған, Ленинградқа дейін барып сауда жасаған. Алашордаға мүше болған. Қазір сауданы жақсы жасайды».

«Қаймолдин Ебіл, орташа. Атасы Қаймолла бірнеше жүз қойы бар, бай болған...»¹ мінездемелерге қол қойған М.Қайыпназаров.

Бұл арада мына бір жағдайды да ескере кетейік. Осы жылдары Мағжанның басынан бағы тайып, «пролетариат жазушыларының» солақай сынына ұшырап жүрген кезі еді. Ол ұлтшыл, кеңес өкіметіне қарсы деген жаладан көз ашпады. Мағжанның ақындық дарынына қызғанышпен қараған тапшыл, коммунист замандастары, оның жеке басына берілген соққыны аз көріп, үшін, оның елдегі туыстарын жазығы болмаса да, қуғындады.

Партия билігіндегілер өздерінің зорлық-зомбылық әрекеттерін ақтау үшін, ондай заңсыз шараптарға қоғамдық сипат беріп, «еңбекшілер атынан» немесе «солардың сұрауы бойынша», деп тісінің қанын басқаға бұркетін тарихтан белгілі. Сөйтіп, халық алдындағы жауапкершіліктен оңай құтылып кетіп отырған. Бұл жолы да солай: «Кедейлер Жұмабаевтарды аластауды сұрайды» деп жазып қойған.

Ал шындық қайда еді? Мұрагатта мынадай да құжат бар:

«Осы 1928 жылдың 15-қыркүйегінде Бейнетқор ауданы алтыншы ауылдағы кедейлердің жалпы жиналысында Набиуллин, Бейсембаев және Қожахметов деген жалшилар Нұрмагамбетов Ахметжан мен Жұмабаев Бекенді қорғап сөз сөйледі. Олардың ешкімге зияны тиғен емес. Сондықтан кәмпескелеудің, басқа жаққа жер аударудың қажеті жоқ, деді. Олар бұл байларда көп жыл жалшы болғандықтан солардың сөзін сөйледі».

«13-қыркүйекте Бейнетқор ауданындағы сегізінші ауылда, кейбір кедейлер Жұмабаев Ахметжанды қорғап сөз сөйледі...»

«...Октябрь ауданында Мусин және Жолаушин деген кедейлер Батырбаев Табыл деген байды қорғады.»

...Қызыләскер ауданындағы үшінші ауылда Жиенбаев Ақаш деген кедей кәмпескеге қарсылық білдіріп: «мынау барып тұрган тонауғой», деді...¹

Осылай-осылай кете береді. Мұндай оқиғалар жиі болған. Көпе-көрнеу заңсыздыққа халық қарсы тұрган. «Кәмпеске науқаны» күшпен жүргізіліп, ақыры үлкен қақтығысқа апарары мүмкін еді. Қазақстанның барлық аймақтарында кездескен мұндай жағдайлар партия-кенес органдарын сескендірді.

Соның нәтижесінде халыққа қарсы қарулы күш қолдануға дейін барғаны мәлім. Голощекиннің қолы

қойылған, бүкіл губернияларға жөнелтілген 1928 жылғы 14 қыркүйектегі жеделхатта: «қажет болса қару жұмсауға рұқсат» етілген. Осыған байланысты Қызылжарда «кәмпеске жұмысын тездету үшін қарулы отряд құрылды және 50 қазақ коммунисті жасақталды»¹.

Тап мұддесі деген желеумен жазықсыз құғын-сүргін көргендерге қандай айып тағылғанын мына бір құжаттан да білуге болады. Онда Бекмұхамедов, Қасенов, Азынабаев, Байтінов, Шукумов, Закирьяев, Сабердин, Қайықов, Нұрпейісов деп келеді де, бәріне ортақ мінездеме былай беріледі: «жоғарыда аталған байларды екі-ақ сөзбен сипаттауға болады. Олардың бәрі де, шаруашылық және саяси тұрғыда ауданың билеушілері және әлеуметтік жағынан өте қауіпті элементтер».

Қаншама жұртты қан қақсатып, Ақтөбе облысына жер аудару үшін осындай сауатсыз тұжырым жетіп жатқан.

Тіпті, кәмпескеге жататындардың тізімін жасаған да, негізгі отағасыға қоса, «егер ол өтпей қалса, оның орнына мынаны кәмпескелеу керек», деген сөздерді оқығанда жағанды ұстайсың.

Мысалы, «Әбдікәрімов Сәдуақас тізімнен шығарылсын, оның орнына Шәймерденов Мұхамедқарім кәмпелескеленсін, әйтпесе Сәттібаев Жабайдың орнына Торсанов Шериаздан...» деген сияқты. Қалай болғанда да жоспарды орындал, көзге көріну керек еken. Немесе, «Кемелов Гали әкесі Кемелов Нұрғалимен көптен араласпайды еken, сондықтан оның малын ғана тартып алу керек, бірақ жер аудармауға болады...»

Бұл күндері ұрпақтары қалған болса, еске алсын деп, заңсыз кәмпескеленіп, жазықсыз айдалғандардың тізімін де берейік:

Қызылту ауданынан:

Тоғжанов Сәдуақас, Шектібаев Рақымжан, Жанталин Мұтәлләп, Жанталин Қосым, Әбдірахимов Сұлтан.

Төңкеріс ауданынан:

Арбабаев Әбдір, Рамазанов Абылай, Әлтиев Сәдуақас.

Петропавл қаласынан:

Баймагамбет пен Хасанбай Майкетовтер, Үйдырысов Мәлік, Жұмабаев Ахметжан...

Бұл тізім, эрине толық емес. Ал, байлардан тартып алынған 23 кілем алты ай бойы Райфоның қоймасында жатып, ақыры аудандық оқу бөліміне қолхатпен өткізілді.

Сонымен бүкіл Қазақстандағыдай, Қызылжар өнірінде «ұлы кәмпеске» үш айда аяқталды.

«Кәмпескенің нәтижесіне орыс ауылдары қанағаттанғандық білдірді, олар тышталды. Бұған қазақтар наразылық білдіруде: бізді кәмпескелеп, осылай қысқанда, орыстарға неге тиіспейсіндер, дейді.»

Партия белсендісінің бұл баяндамасы күлкілі көрінгенімен, ар жағындағы ызғары да сезіліп тұр. Бұқара халықтың тілегі, сұрауы сондай, деп, келесі жылды уездегі орыстарға шабуыл жасалды. Оларға «кулактарды тап ретінде жою» деген желеумен қысым басталды. Жеке меншікке тағы да орны толмас соққы берілді.

Осылайша, жаппай колективтендіру, яғни жаппай «кедейлендіру» саясаты жалғасып жатты.

Ал кәмпескеленіп, бейбіт уақытта жер аударылып кете барғандардың тағдыры не болды? Олар қалған өмірінде бас бостандығынан айырылған аса ауыр қылмыскердің күйін кешті. Және бұл жағдай саясат түрінде заңдастырылды.

Келесі, 1929 жылдың 23-наурызында Қазақ Орталық Атқару комитетінің қаулысы шықты. Барып тұрган заңсыздық пен дүлей өктемдік белгісіндей қаулы «Жергілікті ұлттың жер аударылған ірі мал иелерінің

құқықтық жағдайы туралы» деп аталды. Енді осыны қазақшадан қазақшага аударатын болсақ: жергілікті үлт – қазақ, ірі мал иелері – байлар, құқықтық жағдай – айдаудағы өмірі болып шығады. Тергеусіз, сотсыз, жеке меншігінен айырып, күштеп жер аударған жағдайда қандай да «құқық» туралы сөз болу мүмкін бе?

Қаулы етілді:

Барлық байлар... мәңгілікке жер аударылды.

2. Жер аудару туралы... шешім ҚазОАК-нің құзырыменғана өзгереді, оның өзінде жер аударылғаннан үш жыл өткен соңғана.

Жер аударылған мерзімі бойында (яғни, мәңгілікке – 3.Т.) олардың қоныс ауыстыруға, рұқсатсыз жүріп-тұруына құқы жоқ.

Жер аударылған байлар ешқандай кооперативке, серіктестікке мүше бола алмайды.

Олардың отбасыларына, бала-шағаларына да осы қаулының 1-5 баптарындағы тәртіп белгіленген. (Сонда тұқымымен жау, қылмыскер болғаны ғой – 3.Т.)¹.

Осынау құжаттарды қазіргі көзі ашық ұрпақта таныстырудың қажеті жоқ та шығар. Бірақ қалай жасырасың. Біздің өткеніміз осындай болған, ата-бабамыз, әке-шешелеріміз осындай «тәртіппен» өскен.

Құрметті оқырманым, мен де, қазіргі басқалар да: Қазақ деген халық неге жасқаншақ, көрбала мінезді деген сөздерді естіп жүреміз. Өзіміз де сондай ойға әредік келіп қаламыз. «Аузы күйген үріп ішеді», дегенде атам қазақ ыстық ішкенін айтпаған, бастан кешкен теперішті, бері қойғанда соңғы екі жұз жылғы тепкіні көріп өскендіктен айтқан.

«Кешегіні білсөң, ертеңгі қадамың дұрыс болар», деп жаңа нақыл айтсам, менің сөзім емес, осындай тарихи кезеңдердің сабағы екен гой.

Ауыздығымен алысқан тұлпарлар болған, бірақ адам баласы емес мәңгүрт емес кой, зердеге ұялаған жақсылықта, жамандық та кем қойғанда бір ғасыр ұмытылмайтын шығар.

Тағы да Міржақып Дулатов! Осыларды көрген, бастаң кешкен «көзсіз қазак» (бұл Жақана менің қойған атым. – З.Т.) не дейді?

Ақыл таппай, дағдарып,
Жаныашыр таппай, сандалып,
Баарын қайда біле алмай,
Жұрген бір күнде сан ғарып –
Есепсіз көп шешендер,
Жөнінді айтшы, қайда едің?!

Кейбір зеттеушілердің есептеп шығарған деректеріне қарағанда Қазақстанда 1929-31 жылдары 300-372 көтеріліс болыпты. Өзім санағаным жоқ, соның жартысы да Кеңес үкіметінің момын қазақты шошытып, жанды жеріне тигеніне дәлел бола алады.

«Хат танымайтын қара қазақтың саяси санасты қалай ояды, бәрін бастап жүрген оқыған, білімді әрі қызмет бабындағы ұлтшылдар» деген дақпыртпен хат-шот билетін қазақтар түгел құртылды. Бұл жөнінде басқа тарауларда айтылған. «Жау жағадан алғанда, бәрі етектен...». Кейбір қадір тұтқан ағаларымыздың бір кездегі жарқын бейнесі сын сағатта күңгірт тартқанын, бір күндік бақ пен тақ үшін елін, ұлтын сатқанын айтпай-ақ қояйынши. (Көкіректе бәрі сайрап жатыр, дәл осы жерде ақиқатты аттап кетсем, менің арыма шек келтіресіздер, оны да білемін). Бұл әңгіме осымен тәмәм.

ОЯН, ҚАЗАҚ» ҚЫЗЫЛЖАРДА ТУҒАН

«Үш жұз» «Алашордаға» қарсы • М.Дулатов Қызылжарда•Ж.Тілеулиннің құғындалуы•Мағжан жазған «Алқа» ұйымының бағдарламасы

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21-тамыз күнгі санында «Алаш» газетінің жабылып қалғаны жөнінде хабар басылды, «Алаш» газетінде осы күнгі өзіміз оқып жүрген «Солтүстік Қазақстанның» алғашқы редакторларының бірі – Сабыр Айтхожинның мақалалары шығып тұрған болатын.

«Алаш» газеті туралы. Бұл басылым 1916 жылғы 26-қарашадан бастап, 1917 жылдың шілдесіне дейін Ташкентте шығып тұрды. Газеттің бірінші санында оның мақсаты жөнінде: «Россия қарамағындағы елдердің бірі болу үшін қазақ халқының шешетін мәселелері – көшпелілік пен отырықшылық, оқуагарту ісін жөнге қою... елдің тұрмыс халін түзету» деген болса, осы бағытты ақырына дейін ұстанды. Редакторы – белгілі саясаткер, «Үш жұз» партиясын құрушы Көлбай Тоғысов (Төгісов, Төленгітов деп те жазылады), кейін Түзел Жанбаев. «Алаш» газеті жабылғаннан кейін аты өзгеріп, «Үш Жұз» аталып, Қызылжарда шығып тұрған деген мағлұмат бар.

Профессор Т.Кәкішев өзінің 1999 жылы шыққан «Мағжан-Сәкен» деген кітабында бұл басылым туралы күнды деректер келтірген.

«Мениң қолымда «Үш жұз» газетінің 2-саны бар. Ол Қызылжардағы «Прогресс» баспаханасында 1917 жылды 24-желтоқсанда (мұсылманша 1336 жылды) жексенбі күні басылған», (145 бет) дейді де, сол газеттің бетіндегі жарияланымдарға шолу жасайды. Онда газеттің жетісіне

бір рет шығатыны, яғни апталық екендігі көрсетілген. Уақытша бас жазушысы Көлбай Тоғысов, шығарушы «Үш жүз» партиясының бас комитеті.

Газеттің осы санында социалистік «Үш жүз» партиясының Орталық комитетіне сайланғандар және олардың лауазымдары жөнінде деректер келтірілген. Мысалы, партияның төрағалығына сайланған Мұқан Эйтпенов туралы: «Іске шебер, қазақ нағызына келгенде, жанын салатын, керек болып қалса, неше жұз жігіт даярлап, жауға Кенесары-Наурызбайдай қарсы шаба-тын» адам деп, мінездеме берілген. Ал, оның орынбасары Көлбай мырза «ғылымға жетік, газет шығаруға мейлінше ұста бір зерек жігіт», сондықтан ол әрі «Үш жүз» газетіне редактор болып сайланған. Ысқақ Көбеков – хатшы, Мұтәллап Жантөлин, Әбдірахман Қылышпаев – қазынашы.

Газетте басылған «Үш жүз» партиясы деген редакциялық мақалада «Үш жүз» партиясының сыр-сипаты оқырманға жан-жақты таныстырылған. Оның «Алаш» партиясынан саяси көзқарасы, бағдарлама жағынан айырмашылығы неде екендігі көрсетілген. Зерттеуші Т.Кәкішевтің пайымдауынша, «журналистік тұргыдан алғанда, «Үш жүз» газетінің, әрине оның редакторы Көлбай Тоғысовтың пендешиліктен аса алмағаны, саяси қарсыласының атына қолайсыз сез айтып, айтысты анайы арнаға салып жібергені» ашық көрініп тұр.

Бұл газеттің осындай жайсыз «мінезін» өз кезінде Тоғысовтың идеялық қарсыласы С.Сейфуллин де көрсеткен болатын. Ол «Тар жол, тайғақ кешу» кітабында:¹ «Үш жүздің» шығарған газеті де дөрекі болды. «Сабасына қарай піспегі» деген тәрізді «Алаш» көсемдерін жамандаганда, тек дөрекі тілмен сөге берді», деп жазады.

Бұл айтылғандарға толықтыру ретінде 1918 жылғы 9-қаңтарда «Революционная мысль» газетінде жарияланған

Петропавлдан келген мына жеделхатты да ұсынамыз: «Областному комиссару Тверитину, редакции газеты «Революционная мысль» от имени Киргизской демократии заявляем, что вновь организованный Акмолинский областной комиссариат в лице Тверитина, Тогусова, Максимова, Токпаева получит твердую поддержку со стороны казахской демократии. Уполномоченные Казыбеков, Татибеков, Кабеков».

Бұған қарағанда, Омбыдағы жаңа билікке Петропавлдағы кейбір азаматтардың бүйрекі бұрганы көрінеді.

Әрине, бұл құжатты кездейсоқ келтіріп отырған жоқпыз. Аталған дерек, 1918 жылдың басында Мағжан Жұмабаевтың Омбы қаласында тұтқындалып қалуына қатысты.

Қазақ баспасөзі тарихында ғұмыры аз болса да, саяси науқандарда елеулі із қалдырған, қазақ халқының тәуелсіздік күресінің көптеген мәселелерін көтерген «Алаш» газетінің өзіндік орны бар.

«Алаш» газетіне Мұхтар Әуезов, Жұсіпбек Аймауитов, Бейімбет Майлин сияқты болашақ ірі қаламгерлер жазып тұрган.

Міне, осы газеттің 1917 жылғы 14-мамырдағы 21-санында «Көкшетауда бостандық тууы» деген мақала жарияланды. Қол қойған – Мұхамедсабыр Айтхожин. Мақалада Көкшетауда Үақытша үкімет органдарының құрылуына байланысты өткен жиналыста сөйлеген Жұманов Әлжанның сөзінің мазмұны берілген. Әлжан қазақ елінің Ресей қол астына қарағаннан бергі халі мүшкіл болғандығын айтады. Самодержавиенің құлауына байланысты қазақ халқы еркіндік алуды керек. Жиналыс соңында жиналған халық «Марсельеза» әуенімен қосылып ән айтты, делінген.

Қарап отырсақ, осы нөмірде екінші Айтхожиннің (аты Фалиасқар) «Бостандық» деген өлеңі басылыпты. Автор бұл өлеңді «Марсельеза» әуенімен айту қажеттігін ескерткен.

Бүкіл Қазақстанды азаттық рухы кернеп кеткен шак қой, содан үш нөмір бұрын Сабит Дөнентаевтың «Азаттық күні», бір нөмір кейін Бернияз Күлеевтің «1917 жыл» деген өлеңдері басылған екен. Біздің заманымызда бұл өлеңдердің ақындар 1917 жылғы большевиктік Қазан төңкерісіне байланысты қуана, қолдай жазған деп оқытқан. Шындық басқа екен ғой. Қазан төңкерісі әлі алда.

Көріп отырсыздар, Сабыр Айтхожиннің толық аты Мұхаметсабыр екендігі, оның Фалиасқар деген ақын туысы болғандығы жөніндегі деректер көге жылы үшшырайды.

Біз жаңа, осыдан бұрын Тілеулин Жұмағалиға қатысты әңгіменің шылбырын оқырманға ұстасып кетіп едік қой, соны әрі қарай өрбітейік.

Жұмағалидің А.Байтұрсынов, М.Дулатов сияқты Алаш көсемдерімен қанаттас, бастас болуы тегін емес. Ол «Қазақ» газеті шыға бастаганнан-ақ басылымның әрбір санына белсене арасқан.

Әдетте, ол кезде көптеген қаламгерлер баспасөзде бүркеншік есімдерді көп қолданған. Мысалы, Міржақып «Мадияр», «Арғын», Әлихан «Қыр баласы», Ахмет Байтұрсынов «А. Б.», Мұхтар Әузов «Қоңыр», Мағжан Жұмабаев «Мыж-мыж», «Мә-жеке», «Балапан», «Сахарзада», Әбдірахман Айсарин «Шұға», «Әбдірахман», Бейімбет Майлин «Быж», «Қара бала», тағы сол сияқты. Ал, Тілеулин Жұмағалидің бүркеншік аты әзірге табылған жоқ. Сондықтан «Ж. Т.» немесе «Т. Ж.», «Ж.» деген шартты таңбаларды белгілі қаламгер Жиенғали Тілепбергенов пен Тілеулин Жұмағали екеуінің қайсысы

екенін іздей тұсу керек. Тіпті, «Ж» деп Жанұзақ Жәнібеков те қол қоятын болған...

Сондықтан тек қана оның фамилиясы жазылып, қолын қойып бастырған материалдар жөнінде сөз болады. Газетті қарап отырсаңыз, Жұмағали Тілеулин деп қол қойылған алғашқы мақала «Денсаулық жайынан» деген тақырыппен «Қазақтың» 1913 жылғы 6-сәуірдегі тоғызыншы санында шықты. Демек, ол газеттің алғашқы авторларының бірі. Біздің жобалап есептеуіміз бойынша Ж.Тілеулин «Қазақ» газетіне 1913 жылы 3 мақала, 1914 жылы 11, 1915 жылы 3 және 1917 жылы 5 мақала бастырған.

Осының өзі Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов шығарған, Әлихан Бекейханов тұрақты автор, идеялық жетекші әрі кеңесші болған «Қазақтың» бүкіл тағдыр-талайына Жұмағали Тілеулиниң күә болғанын, «Қазақ» төнірегіндегі азаматтармен рухани туыс, ниеттес, пікірлес болып, өзі де күрескерлікке жетіліп, шыныққанын көрсетеді.

Кәсібі дәрігерлік болғандықтан да саясат, шаруашылық, әлеуметтік жағдай туралы ол көп жазбаған. Бәлкім, редакцияның арнайы тапсырмасымен баспасөз бетінде салауаттылықты, тән саулығын насиҳаттау ісімен тікелей және жүйелі түрде айналысқан. Газет бетінде «Денсаулық жайынан» деген жалпы тақырыппен арнайы бөлімді жүргізіп отырған. Ол кезде бұл да аса зәру мәселелердің бірі еді.

«Адамдардың денсаулығы – қоғамның байлығы» деген қағида мәңгі жасайтын ақиқат екенін еске алсақ, бұқаралық ақпарат құралының мүмкіндік күшін пайдаланып, жүртттың тән саулығы сауатын ашу осындай-ақ болар. Тіпті қазіргі заманның өзінде әлсіреп бара жатқан бұл насиҳатқа қайтадан бет бұруға қызылжарлық Тілеулиниң өнегесі қажет.

Сонда да тосын оқиға, қызық хабарға елеңдегіш қазаққа дәрігер-автордан гөрі саясатшы-автордың жазғандары қымбатырақ көрінгені хақ. Ж.Тілеулин бұл жағынан да құралақан еместігін жоғары көрсеттік.

1915 жылы «Қазақтың» 28-қаңтардағы (№108) «Ұлтшыл жігіт» дәп тақырып қойылған көлемді мақаланың кейіпкері - Ахмет Жанталин болатын. (Он бес жылдан кейін Жұмағали ұсталғанда күэ ретінде оған жағымды мінездеме берген де осы Жанталин. Тағдырдың жазуын көрмейсіз бе? – 3.Т.)

Жанталин Ахмет кім? Біздің білетініміз – мұғалім. Мұғалім болғанда, жай мұғалім емес, халыққа сыйлы азамат, білікті маман. Жанталин Ахметтің өзі де «Қазақ» газеті бетінде бірнеше мақала бастырған. Мысалы, 1913 жылғы 10-ақпанды, жаңа шыққан газеттің өзінде-ак оның қолтаңбасы көрінді. «Медреседен оқып шыққан шәкірттеріміз не болашақ?» деген мақаласында ол: медреселерді бітіріп шыққан балалар тек мұғалім немесе молда ғана бола алады, дейді. Оқу жоспарын жетілдіре отырып, оларға өмірлік, парактикалық пайдасы бар – жанжақты білім беру керек.

«Емтихан» деген мақаласында¹ Жанталин қазақ арасындағы оку-агарту жұмысының көкейкесті мәселелерін талдайды. Ал, «Қазақ мектебі» деген атпен бастырған материалында¹ орыс тілінде оқытатын оку орындары мен татар мектептерін салыстыра қарайды да, солардың тәуір жақтарын қазақ медреселерінде қолдану жөніндегі пікірлерін оқырмандар сарабына салады.

Петропавлда 1918 жылдың жазында шыға бастаған қазақ жастарының тұңғыш газеті «Жас азаматтың» сол 1918 жылғы қыркүйек айындағы 5-саныныда Ахметтің «Аш қазақ-қыргызға жәрдем ету туралы пікір» деген мақаласы жарияланды.

Жұмағали Тілеулин «Ұлтшыл азамат» деп мақтаған Жанталин Ахмет саясаттан да құралақан емес. 1914 жылғы 31-қаңтарда басылған (№51) «Государственный Думада» деген мақаласында Ресей мемлекеттік Думасында қазақтан депутат жоқ екендігіне қынжылыс білдіреді. Думада қазақ елі, оның жері туралы сөз болса, оның қолдайтын кім? Бұл мәселе Жанталинді ойландырады.

Ахмет сол кездегі басқа да ұлтшыл қазақ оқығандары сияқты алғашқы баспасөз органдарының бірі – «Айқап» журналына мақалалар жазып, халықтың келешегіне байланысты іргелі мәселелерді талқылауға қатысты. Әлбетте, капиталистік шаруашылық қатынастар, бүкіл-әлемдік экономиканың даму бағыты көшпелі қазақ халықының тағдыры тағдырына шешуші әсер етпек еді. Халықтың алдында екі жол тұрды. Бірінші – заман талабына тез бейімделіп, жаппай отырықшылыққа ауысу. Екінші – бұрынғысынша, қалыптасқан көшпелі өмір салтын жалғастыра беру. Бұл жолдың тығырық екені – тарихи ақықат. Демек, отырықшылыққа бейімделу қажет. Қазақ оқығандары бұл тұста да екі жарылды. Бір жағы шұғыл тұрде үкіметтен жер бөлісін алғып, қора-қопсы салу, егіншілікке кірісу. Ал, екінші жағы халықтың байырғы тіршілік дәстүрін кенеттеп өзгертуіп жіберуге болмайды, әзірше жартылай көшпелі бола тұрып, отырықшылыққа бірте-бірте бейімделу бағытын ұстанды. Бұл әрине бірден-бір дұрыс, эволюциялық жол еді. А.Жанталиннің «Күнелту турасында»¹ деген мақаласында қазақтарды бірте-бірте отырықшылдандыру мәселесін көтеріп, мұндай әлеуметтік-экономикалық өзгерісті асықпай енгізу жөнінде салиқалы ой қозғайды. Ахметтің бұл пікіріне ақын әрі көсемсөзші Ғұмар Қарашұлы дау айтқан. Журналдың 1910 жылғы 9-санында басылған «Тағы да қүнелтуіміз туралы» деген мақаласында Жанталин көшпелі қазақ экономикасын

еволюциялық жолмен дамыту жөніндегі ойларын дәлеледей отырып, басқа авторлармен пікір жарыстырады.

Кейінде қазақ тіліндегі екі-ақ басылым «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің пікірлері үйлеспей, тіпті біріне-бірі қарсы шығатын даудың басы да осы отырықшылықта көшу мәселесі болатын. Нәтижесінде қалың қауым «Қазақ» бетіндегі Әлихан Бекейханов, Ахмет Байтұрсынов, Ахмет Жанталин қолдаған жолды жақтағаны тарихтан мәлім.

«Жер мұңы» деген тағы бір мақаласында¹ Жанталин нағыз ұлтшыл жігіт ретінде көрінеді. Патша өкіметінің қоныс аудару жүйесіне негізделген отарлау саясатының түп-тамырын Ахмет жақсы біледі. Бұл кезде патша үкіметінің қазақ халқынан тартып алған жерінің аумағы 45 миллион десятинаға жеткен еді. Қазақ жеріне шақырылмай келіп, билеп-төстеп қала салып жатқандарға наразылық білдіреді. Ата-бабаларымыздың әлдене-ше үрпағы қан төгіп, жан қыып сақтап қалған жерді отаршылардың озырылышпен бөліске салуын, жергілікті қазаққа қысым жасауын әшкерелейді.

Осының алдында ғана қазақтың белгілі заңгері, кейін Алаш көсемдерінің бірі болған Райымжан Мәрсековтің «Жер мәселесі» (№67) деген мақаласында қозғалған ойларды Жанталин одан әрі өр-біtedі.

Реті келіп қалған соң, «Қазақтың» осы санына біраз тоқталу керек болып тұр. Бұл нөмірде бізге таныс Жұмағали Тілеулиннің денсаулық жайынан жазған кезекті ақыл-кеңесі басылған. Сонымен бірге газет оқырмандарды Кенжеғали Абдоллаұлының, Есенғали Бейсенұлының қазақ тілінде бастырып шығарған кітаптары туралы құлағдар еткен.

Халық өмірінің, ел тұрмысының айнасы деген атақты ақтай білген газеттен біз Бірінші дүниежүзілік соғыстың қалай, қашан басталғанын дәл біле аламыз. М.Дулатовтың

мақаласында¹ Австро-Венгрияның Сербияға соғыс ашуының себептері көрсетілген.

«Газетіміздің өткен санында Австрия наследнігі Франс Фердинандтың өлімі хақында жазылып еді. Наследникті өлтіруші серб жігіті болып шықты... Соңғы хабарларға қарағанда, наследник атылғаннан бері 4 мың серб айдалып, 4 мың серб абақтыға жабылыпты. Ойран болған сербтердің шығыны жеті жарым миллионға жетіпті...» деп хабарлайды газет. Тек хабарлап қана қоймайды, редакция бұл құбылысқа өз пікірін де білдіреді: «Егер Австрия мен Сербия арасы бұзылып, соғыс басталып кетсе, Еуропа мемлекеттерінің әрқайсысының жақтайтын жағы тағы бар». Міне, мәселе қайда? Мұндай болжам жасау үшін аса мол саяси сауат, ұшқыр қиял, сұнғылалық керек. Қазіргідей ақпарат тасқыны асып-төгіліп жатқанның өзінде саяси сарапшылардың көбі мұндай тәуекелге бара бермейді...

«Қазақ» газетінің болжами дұрысқа шығып, 1914 жылғы 1-тамызда Ресей дүниежүзілік соғысқа кіріп кеткен¹. Бұл соғыстан Ресей империясының қалай шықанында газет жазған.

Жалпы, «Қазақ» газеті авторларының білімі мен біліктілігіне, көргендігіне қазір таң қаламыз. Мысалы, сол 1914 жылдың өзінде-ақ «Қазақтан солдат ала ма?» (30-тамыз) деген мақала басып, кейінгі атышулы 1916 жылғы «июнь жарлығынан» екі жыл бұрын қазақтың қауіптене бастағанын көрсетеді. Өзіне ешкім тимесе де, себепсіз, өзі соқтығып соғысқа кірген Ресей империясы ауыртпалықты халыққа, оның ішінде бұратана саналған қазақ сияқты халықтарға салуы әбден мүмкін екенін болжай білу үшін бірталай сезім мен сергектік керек-ая!

Оқып көрсек, тағы да Қызылжарға қатысты: «Петропауылда Есенгазы Болатов деген мещан бар. Бұл – Көкшетау оязының қазағы. Осы Есенгазының баласы Фазез

деген жігітті қазақтығына қарамай, енді мещансың деп 1910 жылы солдаттыққа алмақ болады... Фазиздің әкесі ізденді. Войсковой уставтың 42-статьясында көрсетті. (Онда қазақ қай сословиеге кірсе де солдаттыққа алынбайды делінген. – З.Т.). 1834 жылы үкіметтің ага сұлтан Коңырқұлжаға берген указын айтты.

(Коңырқұлжа Қудаймендинге берілген бұл указдың басқа жерден біз тапқан түпнұсқасы мынадай болатын:

1834. Мая 29. № 7141. О свободе сибирских киргизов от рекрутства.

Прибывший в Петербург старший султан Акмолинского округа Худай-Мендин заявил, что некоторые киргизы сомневаются в том, свободны ли они от повинности рекрутской. Вследствие чего выдан лист с выпискою из законов о свободе от рекрутства для удостоверения, что сибирские киргизы были и будут навсегда свободны от рекрутства как теперь, так и тогда, когда, желая себе еще большего блага, станут прилежнее заниматься земледелием и другою промышленностью, или же поселятся по своей добродоле в селениях и городах).

Басқа тапқан дәлелдерін келтірді. Бірін қабыл қылмай, қызметке алынбақшы болды. Фазиз сол жылы Семейде учительский семинарияны бітіріп шыққан еді. Қарқаралыда городской школға учитель болып сайланып, әскери қызметтен құтылып келді. Фазиз учительдік правосы болған соң, өз басы азат етілетінін білуші еді. Бірақ, сондай кезі келгенде анығына жетіп, кейінгілерін босату үшін ізденіп еді»...

Міне, мәселе қайда жатыр? Есенгазының Фазизі де жігіт екен. Ақыры сол «тықыр» расқа шыққанын «Қазақ» газеті өз оқырманына тәтпіштеп, былай жеткізіпті: «1912 жылы Павлодар абақтысы арқылы Өскемен қаласындағы дисциплинарный ротаға бір топ жазалы солдат өтті.

Солардың ішінде бір қазақ солдаты бар екен... Бұл - атығай Сәрсенбай деген қазақтың баласы. Тобыл губерниясында крестьяндықта жазылып, қала болған қарауыл мен керейдің балаларын солдаттықта алатын болған соң, қайта қазақта шығып, Омбы оязының Қорған болысына һәм Қызылжар оязының Полудинский болысына жазылды». (Мениң ескертпем: осында аты аталған Ахмет Жанталин, Болатов Есенғазы, оның мұғалім баласы Фазез, атығай Сәрсенбай, оның аты аталмаған солдат баласынан тараган тұқым өз арамызда жүрген шығар. – З.Т.).

Қазақ халқының ояну, серпілу кезеңінде жігіттіктің өлшемі – ұлтшылдық болатын. Кейінде ғана ғой, өз ұлтын басқа теуіп, өзге ұлттың бауырына жармасып, өгей емшектің сарысуын еміп, жан сақтаған аға-аталарымыздың көбейіп кеткендігі. Марксизм салты «Пролетариатта ұлт жоқ» деген шоп-шолақ үш сөзben ғана қалыптасты. Отар ұлттардың сана-сезімі оянуынан қорыққан билеуші идеологияға жат саналып, ұлтын сую, ұлтшылдық деген ұғымдар теріске шығарылды. Бүгінде енесінен адасып қалған құшіктей ұлттымызды соңғы он жылда әрек тапқандай болып жүрміз.

Шоқан айтады екен: «Бәрінен бұрын өзімнің қазақ елімді, одан соң Сібірді, одан соң Ресейді, sodan соң ғана бүкіл адам баласын жақсы көремін; қазақты орыс ұрып жатса, қазақта болысамын. Орысты француз ұрып жатса, орысқа болысамын», - деп¹.

Дәл осындай, Алаш көсемдері ұлтың бөлек деген ешбір ұлттың баласын шетке қақапаған, жаулық ойламаған. Ал, отансүйгіштен, жерін қорып, отаршылдық көргеннен пайда болатын ұлтшылдық сезімнің жөні мұлде бөлек.

Ж.Тілеулиннің өз жерлестері Жәнібеков Жанұзақпен, Турин Ысмайылмен бірігіп жазған «Қара жұз қажы яки Қорғанский»¹ деген мақаласы да ұлтжандылықта толы.

Мұнда бәз біреулердің бір күн қарын тойғызғаны үшін ұлт мұддесін сатып кететіні орынды сыйналған.

Патша саясаты темір бұғаудай мойынға батып, қазақ жүртүн әлсіретіп, «Кедейді шалапқа мас қылып, байды қымызға мас қылып, елдігін жоғалтып бара жатқанда» (М.Әуезов) өз ішінен шыққан қаскөйлердің залалы жанға тіпті де қатты батқан ғой. Міне, «Қазақ» авторлары, олардың ішінде біз әңгімелеп отырған Жұмағали Тілеулин де осы пікірде болған. Пікірлерін ішіне сақтап отыра бермеген, баспасөз бетіне шығарып жүрт талқысына салған.

Сонымен, Жұмағалидің «Қазақ» газеті бетінде бірінші көрінуі 1913 жылғы 6-сәуір дедік. Бұл – газеттің алғашқы сегіз саны шығып, ана тілінде мерзімді баспасөз үлгісін көптен қолына ұстамаған («Дала уалаятының газеті» 1902 жылы жабылып қалған болатын. Қол жеткен қазақ «Айқапты» оқитын. – З.Т.) оқырманың елең еткізген кезі еді. Дәл сол күні газет бетінде Міржақып Дулатовтың «Жер аудару» деген мақаласы шықты.

Оз жазғаны басылған газет санын алған Жұмағали оны оқыды. Не дейді еken Міржақып? Мақалаға жетексөз (эпиграф) ретінде Абайдың «Бірінді қазақ бірің дос көрмесен, істің бәрі бос» деген сөздерін алғыпты. Әрі қарай оқыық: «Степное положениенің» ІУ-ші статиясы бойынша Даля уалаятының генерал-губернаторына өкіметке сенімсіз (саяси) һәм мал ұрлаушы қазақтарды бес жылға жер аударуға ерік берілген. Сол себепті Ақмола, Семей облыстарында жер аудару деген нәрсе соңғы жылдарда өте күшнейіп тұр.

Сотқар адам бұзықтыққа салынып, халыққа зиян келтіріп, шаруасын күйзелтетін болса, лайықты жазасын тарпасын деп ешкім ара түспеді», - деп алады да М.Дулатов тергеусіз, сотсыз қуғындауға қарсы екенін айтады. Алтыбақан алауыз қазақ мұны басқаша түсінеді.

«Қазақ араз болған кісісін бүгін жеңіп айдатқанына мәз болып, сол хал ертең өз басына келейін деп тұрғанын сезбейді... Біздің қазақтың оңбай тұрғаны да ар-ұят босағада қалып, өсек-өтірік төрден орын алып, халыққа бапсыз нәрселерді бірін-бірі мұқатуға қару қылып жұмсаудан. Мұның тұптамыры жаман екенін білмейді, білсе де «оғым тисін де, сын-сын» деп ойлайды», - деген сөздерге осы құні дау айтатын кім бар?

Дулатовтардың көрегендігі кешегі отызыншы, отыз жетінші, елуінші, алпысыншы жылдары, тіпті 86 – жылғы Желтоқсанға байланысты қолмен қойғандай айғақталды емес пе? Біреуді мұқатамын деп жала жауып, артынан өзі айдалып кеткендер аз ба? Бірін-біріне аңдытып, ақыры атыстырып-шабыстырып қойып, сонында екі жағын да құртып жіберетін зұлымдық саясаттың сан мысалы әлемдік тарихтан мәлім.

«Біздің қазақ бірін-бірі мұқату үшін құдайдан қорықпай, жұрттан ұлмай, жалған жалаға кіріседі», дейді де Міржақып біrnеше мысал келтіріпті. Солардың біреуі мынау: «Петропавл уезінің жеті адамын қазынаның ағашын кесті деп көрсеткен. Ояз бастығы ол жетеуін жер аудармақ болған. Ақыры олардың кінәсі дәлелденбей ісі аяқсыз қалған.

Бірақ сол адамдар көп қиянат көрген гой. Дәл сондай іс Павлодар оязында да болған. Қарсы партияның қазағы бір атқамінердің үстінен: үкімет тыйым салған кітаптар оқиды, жалған ақша жасайды деп арыз берген. Әлгі адамның үйін тінткенде ештеңе табылмаған».

Міржақып Дулатовтың бұл жазғандары атақты ақын, композитор әрі әнші Мәди сері Бәпиұлының жаламен жазықсыз жер аударылуына тікелей қатысты. Мәдиді отарышыл сотқа соттатқан өзге емес, өз ағайындары болатын.

Сыртқы билеушісі жау болып тұрғанда, өз туғаны іштен болымсыз нәрсеге өштесіп, отаршылардың сойылын соғып, бүлініп бара жатқан қазақтың жайын газет осылай сыйайды.

Енді Міржақып Дулатов пен Жұмағали Тілеулиннің арасындағы байланыс туралы біраз сөз мынадай:

Екеуінің таныстыры, жан қыысқан достыры ерте басталған. 1908 жылы Міржақып Дулатов, 23 жастағы жігіт, Қызылжарға мұғалімдік қызметке келеді. Осы жерден ағасы Асқарға жазған хатында былай дейді:

«Қызылжарға келгелі бірталай кісілермен таныстым, олардың ішінде тез тіл табысып кеткенім Жұмағали Тілеулин деген дәрігер, ол - әрі қаламы төсөлген жазушы екен. Өнерден де құр еместігі арамызды жақындана түсті. Оның үйіне барып тұрамын. Осы қалаға келгелі оқытып жүрген шәкіртім – Мағжан Жұмабаев сынды ақынның бар. Мағжан менен жасы кіші, жазған өлеңдері тамаша, ақындыры күшті, өте дарынды жігіт. Екеуіміздің өмірге деген көзқарасымызда айырмашалық жоқ десем болады, сырласып, достасып кеттік»¹.

Зерттеуші М.Әбсеметтің көрсетуіне қарағанда Тілеулин Жұмағали Міржақыптың «Бақытсыз Жамал» романының бір үзік оқиғасы негізінде Қызылжардың сахнасында ойын көрсетілген.¹.

Міржақып Дулатов Петропавлда үш жылғы таяу, яғни 1911 жылдың көктемінде дейін тұрған. Оған дәлел ретінде Уфа губерниясы жандарм басқармасының бастығы полковник Ивановтың Том қаласы жандарм бастығына 1911 жылдың 13-шілдесінде жолдаған хатынан үзінді келтірейік: «... Петропавлда шықкан «Оян, қазақ!» атты

кітапшаның авторы Міржақып Дулатұлы осы жылғы б-маусымда Семейде тұтқындалған»¹.

Осы деректерге қарап отыrsaқ, Міржақыптың атын алты Алашқа таратқан, кезінде қазақ елі құрандай жаттаған, қазіргі жастарға әліппе орнына ұсынуға тұратын әйгілі «Оян, қазақ!» осы Қызылжарда жазылған болып шығады. Мұны тағы бір көрнекті қайраткеріміз Қошке (Көшмұхамет) Кеменгеров та бекітеді¹.

Баспаханадан басылып шыққанда кітап алғаш рет осы Қызылжар қазақтарының қолына тиеді. Міржақыптың саяси көзқарастары үшін қуғындалуы да осы Қызылжардан басталады. Бұл фактілер жоғарыда келтірілген Уфа архивінен табылған құжатпен тағы бекітіледі.

Сәбит Мұқанов «Есею жылдарында» деген кітабында: 1918 жылдың июль айының аяғында Ақкусақ болысында Көкшетау және Қызылжар ояздарындағы қазақ болыстарының жиналысы өткенін, онда Алаш милициясына жігіт жинау мәселесі қаралғанын айтады. Жиналысқа қатысушылар туралы: оған келген Міржақып Дулатов, Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаевтың қатарында «Қызылжардың оядық Алаш комитетінен Жұмағали Тілеулиннің» болғанын көрсетеді.

Егер бұл жазылғанға сенейін десек, сол автордың басқа кітабында: «1918 жылғы 12-февральда Петропавлдағы «Алаш» комитетін Совдеп құлатып, бастықтарын абақтыға жапқанын оқыдым», дегені өтірік болады¹. Бұл хабардың бізге керектігі – Ж.Тілеулиннің тұрмеге қай уақытта қамалғандығы. Ол үшін біраз Міржақып Дулатов Петропавлда үш жылғы таяу, яғни 1911 жылдың көктеміне дейін тұрған. Оған дәлел ретінде Уфа губерниясы жандарм басқармасының бастығы полковник Ивановтың Том қаласы жандарм бастығына 1911 жылдың 13-шілдесінде жолдаған хатынан үзінді келтірейік: «...Петропавлда шыққан «Оян,

қазақ!» атты кітапшаның авторы Міржақып Дулатұлы осы жылғы 6-маусымда Семейде тұтқындалған»¹.

Осы деректерге қарап отырсақ, Міржақыптың атын алты Алашқа таратқан, кезінде қазақ елі құрандай жаттаған, қазіргі жастарға әліппе орнына ұсынуға тұратын әйгілі «Оян, қазақ!» осы Қызылжарда жазылған болып шығады. Мұны тағы бір көрнекті қайраткеріміз Қошке (Көшмұхамет) Кеменгеров та бекітеді¹.

Баспаханадан басылып шыққанда кітап алғаш рет осы Қызылжар қазақтарының қолына тиеді. Міржақыптың саяси көзқарастары үшін қуғындалуы да осы Қызылжардан басталады. Бұл фактілер жоғарыда келтірілген Уфа архивінен табылған құжатпен тағы бекітіледі.

«Алқа» ұйымы бағдарламасының жобасы жоғарыда айтылғандай Мәскеуде жасалды да, талқылап, толықтыру үшін жер-жердегі көрнекті қалам қайраткерлеріне жіберілді. Атап айтқанда: Мұхтар Әуезовке (Ленинград), Жұсіпбек Аймауытовқа (Орынбор), Ахмет Байтұрсыновқа (Ташкент), Сұлтанмахмұт Торайғыровқа (Семей) және Жұмағали Тілеулинге (Қызылжар) жолданып, пікір білдіру сұралды.

Алайда, пролетаршыл, тапшыл жазушылардың іштен бұлдіріп, оларды «ұлтшылдар», «социалистік идеяға қарсы қаскунемдер» ретінде көрсетіп, арыз айдауына байланысты «Алқа» құрылмай қалды. Ал, оның «Табалдырық» бағдарламасына қатысы бар адамдар 1929 жылы түгел тұтқындалды. Әрине, олардың ішінде Жұмағали Тілеулин де бар.

Кейін Мағжанға қылмыс ретінде танылған бұл бағдарламаның мәтініне көз салсақ, оны жазған автордың

дүниетанымы, саяси көзқарасы, тіпті білім деңгейі туралы белгілі дәрежеде мағлұмат алуға болады.

«Алқа» әдеби үйірмесінің «Табалдырық» атты бағдарламасының үндеуі

«Қазақ әдебиеті тоғыз жолдың торабында тұрды. Артында бір жол, алдында мың жол. Мың жолдың ішінде өзен өрлегені де, шөліркегені де, барса-келері де, барса-келмесі де бар. Қазақ әдебиетін мынау мың жолдың тарауының біріне алып келіп, аңыртып тұрган – тұрмыс. Аңыртып тұрган тұрмыс – қазақ тұрмысы. Орыс тұрмысымен, орыс тұрмысы арқылы Еуропа тұрмысымен соқтығуы; қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінің екпініне, орыс әдебиеті арқылы Еуропа әдебиетінің екпініне кез келуі – «Тас пен жапалақтың» кез келуі. Жапалақ өлмек.

Әрине, қазақ тұрмысы қирамақ, қазақ әдебиеті өртелмек. Бірақ, бізге молда болатын еуропа әдебиетінің өзі де бір молда емес, мың молда. Алыстағы анау Еуропаны қоялыш, көршіміз орыс әдебиетін алалық. Оның да өткен дәуірлерін бүркеп, осы күнгі дәуірін алалық. Осы күнде пролетариат төңкерісі дәуірінде кенес өкіметінің өзінде орыс әдебиетінің мың бағыты бар. Бәрінің жалауы – қызыл, ұраны – төңкеріс. Алды – ортақшылдық секілді... Алайда, искусство, эн – оның бір саласы. Әдебиет туралы түрлі бағыттың бір ұғымы бар. Искусстов бар, эн болмақ деген бағыттан бастап, искусство жоқ, эн болмақ емес, бұрын болса да, бұдан былай болмақ емес, болуға тиісті емес деген бағытқа шейін барды.

Оның ішінде, біз дүние астан-кестен болған заманның адамымыз. Жұмыр желдің бетіндегі шірік қауды өртеп, өртең шығару үшін қылыш-найзаны қолдан түсірмей, майданда жүрген әскердейміз. Әйеліміз де, еріміз де

саясатшылмыз, шаруашылымыз, әдебиетшілміз, тегіс әскерміз. Әскер болуға міндеттіміз. Төңкеріс ісі осыны тілейді. Тұрмыс дауысын тілейді. Тұрмысы да осыны тілейді.

Бірақ майдандағы әскердің әрбір тобының да әрбір таптың да бес міндеті болмақ. Әрбір топ өзінің ісін дұрыс атқарса ғана жалпы әскер соңыта ұтып шықпақ. Бұл топ өз міндеттін атқара алмаса, өз міндеттін ұмытып, көптің дүрмегімен, айғай атамның желігімен лап қойып кете барса, майдан құр ойранға айналмақ. Қазақтың жазушылар да аз әскердің кішкене бір қанаты. Үркердей бір тобы. Бірақ олардың мойнында жалпы әскерлік міндеттден басқа бес міндет бар: жазушылықтың, ақындықтың өз міндеті бар. Жазушыларымыз әскерлік міндеттін біліп, ақындық міндеттін білмесе, атқара алмаса, ақын емес. Ақындықты біліп, әскерлікті білмесе, әскер емес.

Қазақ елі еуропа мәдениетінің көзімен қарағанда, мәдениет қоры, әдебиет қоры жок, кедей ел болғандықтан біздің жазушыларымыз әскерлік, азаматтық міндеттін ұмытып, құр ақындыққа қадалып қалуы мүмкін әсіресе, ақындық міндеттін біле алмай, жалпы айғайдың екпінімен кетуі де мүмкін. Әдебиетті айғай ғана деп, ақындықты – үгіт-насихат қана деп ұғуы. Мысалы, әдебиет, не діншілдік бәдуа ма, не дінсіздік деп, әйтеүір бәдуам деп ұғуға мүмкін... Үлгі боларлық орыс әдебиетінің түрлі тарауының тұрақсыз бір тарауына не барса-келмесіне, не ұзамай құрып кететін сиырдың шұбырындысына түсіп кетуге мүмкін. Осы мүмкіндіктердің шет-пұшпағын көріп, әдебиет қазанының бір құлағына жармасып жүргентоғызы ойланып, тоқсан толғанып, төмендегі пікірлерді ортаға салуымызды борышымыз деп білдік.

Бұл құрғанымыз сегіз қанат боз орда, алты қанат ақ отау емес, «абылайша». Майдан анық, жарық дәуірінде дағарадай орда да, айдай ақ отау да құрып отыруға

болмайды. Аттан дәуіріне абылайша керек. Жорық «абылайшасы» керек (Жорықта тігілетін қос). Басы жаңа тұрмыс орнына «абылайша» қалып, бәріміз сиятын боз орда тігілер. Бұл келешектікі. Әуелі басспана – «абылайша!» Оқушы! Жақсы келдің. «Табалдырықты» аттап, төрге шық. «Алқаға кір!»

Тергеушілерге берген жауабын Мағжан «Алқа» үйірмесін құруды ойына алғып, үйіменің «Табалдырық» атты бағдарламасын 1924 жылдың желтоқсаның аяғында, 1925 жылдың қантар айының басында жазғанын, бағдарламаны сол кездегі Мәскеу студенттері Сәрсенбин мен Сегізбаевқа оқып беріп талқылаганын, өзгертулер енгізгенін жазады. Содан кейін барып жан-жаққа таратқан¹.

«Алқа» үймын шынайы шығармашылық негізде, сол кезде талас-тартыс үстінде құрылған ҚазААП (Қазақстан пролетариат жазушыларының үйімы) сияқты өресіз үйымға балама ретінде ұсынған Мағжанның бұл жобасында ешқандай контреволюция болмаған. Бұл жөнінде профессор Т.Жұртбаев нақты құжаттармен жеріне жеткізе дәлелдеді.

Осы орайда, тарихи әділетсіздікті көрсететін 1926 жылғы мына бір құжатты келтірейін:

БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитеті баспасөз бөлімінің 44367 санды қатынас хатына жауап ретінде Сәбит Мұқанов «Қазақтың көркем әдебиетінің қазіргі халі туралы менің пікірім» деген атпен жазып берген қағазында былай деген:

«Мен қазіргі жазушыларды төрт түрге бөлем...

1. С. Сейфоллаұлы бастаған Октябрь ұлдары;
2. Бұрын ұлтшыл болған, төңкерістен соң өзгеріп, кеңес тілегіне қосылған Бейімбет бастаған топ;

3. Нағыз оңшыл ұлтшылдар Мағжан Жұмабайұлы, Мұхтар Әуезұлы, Міржақып Дулатұлы, Ахмет Байтұрсынұлдары;

4. Жолбикелер: Жұсіпбек Аймауытұлы, Шәкәрім Құдайбергенұлы (түпнұсқада осылай қате жазылыпты, дұрысы – Құдайбердіұлы. – З.Т.), Иса Байзакұлы, Сәбит Дөнентайұлы және т.б.»¹.

Оқырмандар назарына ұсынылып отырған бұл құжаттың ешқандай құпиясы жоқ. Аталған пікірлері жөнінде Сәбен өзінің әйгілі «Есею жылдарында» ашық түрде тәтпіштеп жазып кеткен және сол сенімнен айнымай өткенін бәріміз білеміз...

... Қазақстанда бұрынғы алашордашыларды күгіндау 1928 жылғы құзден басталып, келесі жылы жалғасты.

Соның алғашқы легінде қара тізімге іліккендердің бірі Жұмағали Тілеулин еді. Осы күнге дейін Солтүстік Қазақстан облыстық ұлттық қауіпсіздік мекемесінде сакталған іс бар.

«1930 жылдың 7,20-науырыз қундерінде ОГПУ Петропавл округтік бөліміне Октябрь аудандық атқару комитетінен жазбаша хабарлар келіп түсті. Бұл хабарларға қарағанда №11 және 18-ауылдарда «Жат» деп аталатын контрреволюциялық ұйым әрекет етуде.

Ұйымның мақсаты – Қытай әскерлері басып кірген сәтте жергілікті өкімет орындарын басып алмақшы. Оларды ұйымдастыруши жазды қүні демалысқа келіп қайтқан студент Байғасқин Әбдуш (Байғасқин Байтұрсынов пен Дулатовтың ісі бойынша 5 жылға сотталған.-З.Т.)».

Бұл құжаттарға қоса тігілген айыптау қорытындысында «Жат» деген ұйымның толық аты «Жаңа төңкерісшілер» (Новые революционеры) «Ж.Т.» екені түсіндірілген.

«Жат» мүшелері саяси-шаруашылық науқандарды жүргізуде, атап айтқанда: астық дайындауда, кулактарды жоюда, колективтендіруде жіберілген қателер мен асыра сілтеулерді пайдаланған. Тұтқындалғанға дейін округтік деңсаулық сактау бөлімінің менгерушісі болып қызмет атқарған Ж.Тілеулин өзіне тағылған айыпты мойнына алмады».

Ж.Тілеулиниң жауап алған тергеуші Валиев. Тергеу қағаздарын қарап отырып қалай жауап алғанын көруге болады. Мысалы, 1930 жылғы 15-шілдедегі жауабын хаттамаға Жұмағали өз қолымен жазыпты. Орысша сауатында мін жоқ. Ескі интеллигенттерге тән дағдымен маржандай, сұлу жазады.

«...Үкіметке қарсы ешқандай әрекет жасаған жоқпыш. Ертеректе Алашордаға мүшесі болғаным рас. Кеңес өкіметіне 12 жыл адап қызмет істеп келемін. Округтік атқару комитеті мен

округтік денсаулық сақтау бөлімінің жолдамасымен Омбы медицина институтына қабылданым».

Содан кейін тағы да қосымша жазғызыпты. Жазуы жан шошырлық, қолы қалтыраған, тіпті мүгедек адамның, есі ауысқан адамның шимайындай. Қатты қинағаны көрініп тұр. Жетпіс жылдан кейін оқып отырып, менің дәтім шыдамады... Жазуы осылай қағазға түскен адамның жағдайы қандай болды екен... Тіл жетпейді.

Тергеу жұмысында Жұмағали туралы басқалардың берген жауаптарын, айтқан сөздерін қысқа қайыратын болсак, мына-дай:

1. Жанталин (осының алдында біз айтқан Ахмет. – 3.Т.): «Тілеулин адаптадад атад. 1921 жылы Ново-Покровкада фельдшер болып істеді».

2. Байтасов Абдолла (Қызылжарда мұғалім, Орынборда М.Әуезовпен бірге 1922 жылы Қазақ атқару комитетінің хатшысы болған): «Тілеулинмен көрші ауылда туғанмын, тұрғанмын. Екеуміз бажамыз. Мен оны тек жақсы адам деп қана білемін».

3. Темірбеков Абдолла: «Мен САГУ-де (Орга Азия мемлекеттік университеті) оқығанмын. Тілеулин менің балдызым. Интеллигент семьясынан шыққан. Он бес жыл фельдшер, он алты жыл мұғалім болып істеген. Ешқандай қылмысын білмеймін. Адал адам».

Сол 1930 жылғы желтоқсанның 17-де (енді бір көшірмесінде 12-сі деп жазыпты. Мұнда да бір шикілік бар. Әлде сыртынан толтырырды ма екен? – 3.Т.) толтырылған ОГПУ «Үштігінің» протоколын оқыық:

«Контрреволюциялық «Жат» ұйымының мүшелеріне қылмыс заңының 58-2 бабы бойынша:

1. Темірбеков Әбжан, 61 жаста, қазақ, ауылдық старшиң болған, Алашорда мүшесі, партияда жоқ, кулак ретінде малмұлкі хатталған, 1928 жылдан бері Кенеске қарсы әрекет жасап келе жатқандығы үшін 5 жылғы бас еркінен айырылсын.

2. Темірбеков Уахит Әбжанұлы - 25 жаста, ВЛКСМ қата-рынан шығарылған – 5 жыл берілсін.

3. Сәкенов Мұртаза Бигалиұлы – 22 жаста, ВЛКСМ қатарынан шығарылған, байдың тұқымы, 5 жыл берілсін.

4. Бексалтанов Шарний Давлеткиреевич - 28 жаста ВЛКСМ қатарынан шығарылған, байдың тұқымы, 5 жыл берілсін.

5. Әбілғазин Паттах Әбілғазыұлы – 58 жаста, қазақ, медфельдшер, 1921 жылды көтеріліске қатысқаны үшін тергеуде болған, Белоруссиядағы көтеріліс туралы айтып, Кеңес үкіметі таяуда құлайды, деп қауесет таратқан – 3 жыл берілсін.

6. Бижігітов Әбубекір - 29 жаста, босатылсын.

7. Сайымжаваров Кошмұлла – 66 жаста, башқұрт, бай, Петропавл округінде көтеріліс бола қалса, сырттан көмек күткен, босатылсын.

8. Тілеулин Жұмағали – 39 жаста, қазақ, мамандығы медфельдшер, бұрынғы алашордашы, партияда жоқ 1922 жылды сотты болған. Ағайындарын үгіттеп, өз ауылында Кеңеске қарсы үгіт жүргізген. ҚССР ОГПУ-де оның үстінен тағы бір қылмыстық іс ашылғандықтан, әрі қарай тергеу үшін оның ісі басқалардан бөлініп, Алматыға жіберілсін».

Осылайша, Ж.Тілеулиннің ісі республикалық ОГПУ-дің Айрықша беліміне жіберіліп, тергелетін болды. Өзі Петропавл түрмесінен босатылды.

Төрт айға таяу уақыттан кейін жоғарыдан хабар келеді. 1931 жылғы сәуірдің 15-інде Жұмағали қайта тұтқындалып, Алматыға айдалады. Осыған байланысты қағаздарда Ж.Тілеулин туралы мынадай мағлұматтар бар:

«Бұрынғы Октябрь, қазіргі Айыртау ауылында малшы семьясында туған. Петропавл қаласында, Караванная көшесі, 3-үйде тұрған. Жасы 40-та. Үйленген. Үш баласы бар. Медицина фельдшері. 1922-23 жылдары сотқа тартылып, акталған. 1930 жылды Қылмыстық кодекстің 58-2 бабы бойынша жауапқа тартылған. 15. 04. 1931 жылы тұтқындалғанша Петропавл қалалық емханасында медфельдшер болып істеген».

Жұмағали Тілеулин сол кеткеннен Қызылжарға қайтпады. Воронеж облысы, Белогор деңеге жерде айдауда болып, 1935 жылды босаған соң Новотроицк (қазір Жамбыл облысы Қордай

ауданының орталығы, оның алдында Георгиевка деп аталған. – З.Т.) аудандық ауруханасына жұмысқа жіберілді.

1937 жылы «Халық жауларын» жаппай қамау науқаны басталғанда ескі тізім бойынша Жұмағалиға да құрық түсті. Архив құжаттары бойынша, басқа да қазақ зиялышлары сияқты Жұмағалиға тағылған айып, тұжырымдап айтқанда мынадай: «Ұлтшыл «Алаш» партиясының құрамына кірген, «Алашорда» үкіметінің мүшесі болған... қазақтың ұлтшыл-буржуазияшыл интеллигенциясының өкілдері Кеңеске қарсы қылмысты әрекеттерін жалғастырып келген... Олардың түпкі мақсаты – Кеңес өкіметін құлату, құрылтай жиналысын өткізу арқылы қазақтың ұлтшыл-демократиялық республикасын құру. Бұл мақсаттарына жеткенше ұлтшылдар жайлап алған Кеңес үкіметінің мекемелерін пайдаланып, мәдениет майданын қолына алып, жастарды көтеріліске дайындалап, Кеңестік саясатты «Алаштың» бағыт-бағдарына сай бүрмалап отыруды көздейді.

Семей және Петропавл қалаларында осы ұйымның бөлімшелері құрылған, жауапқа тартылып отырған Ермеков Әлімхан мен Тілеулин Жұмағали оларға жетекшілік еткен»¹.

«Фрунзе қаласындағы Каганович аудандық ауруханасының фельдшері Тілеулин Жұмағали 1938 жылғы қантардың 17 күні тұтқынға алынды». Бұрынғы «қылмыстар» қайта қопарылды, ақпанның 15 күні ату жазасына кесілді, екі күннен кейін қазақтың ардақты ұлдарының бірі Жұмағали Тілеулин атылды...

Тағылған айып – «фашистік ұлтшыл-шпиондық ұйымға қатысқаны үшін». Басқа мындаған құрбандарға жазықсыз басылған қара таңба осындай болатын...

Түркістан әскери округінің әскери требуналы 1958 жылы 20-наурызыда Ж.Тілеулиннің «қылмыстық ісін» қайта қарап, оны ақтады. Бұл қағаз марқұмның ұлы Серік ақсақалдың қолында. Басқа ешқандай белгі жоқ.

Міне, бүкіл саналы өмірі туған елінің, Қызылжарының мәдени-ағарту, деңсаулық сактау орындарында өткен, Алаш қайраткерлерінің ішінде бірегейі, жерлесіміз Жұмағали Тілеулин туралы бүгінгі үрпаққа жеткізер ақпарларымыз осындай.

Тәуелсіздігіміздің баянды болуы сол ағалардың аруағын ардақтап өтуімізге де байланысты десем, Қызылжар қаласында үлкен қайраткердің есіміне ұмытпастай белгі қоюдың жөні бар гой. Оны біздің ұрпақ істемесе, кейін кеш болуы да мүмкін.

Көрнекті қазак публицисі Сарбас Ақтаев Жұмағали Тілеулиннің өмірі мен қызметі туралы «Ақиқат» журналына көлемді мақала жазып, оның тақырыбын «Алаш ардағы» деп қойғанына құрескөр ағамыздың аруағы разы болды, деп ойлаймын. Мақала авторы Жұмағалидың тегін таратып, оның арғы атасы Абылай ханның атақты батыры бәсентін Айтбай екенін көрсеткен. Қаз дауысты Қазыбек бидің бір қызына үйленген Айтбайдан алты ұл туып, Борлық бойы мен Сырымбет саласында алты ауыл болып отырган. Соның біреуінен тарайтын Тілеуліден Шәймерден, Есім, Мұқаш, Сәпи және Жұмағали сынды бес ұл туады, деп таратады. Сондай-ақ, Жұмағалидың дәрігерлік мамандық алуына ауылдасы, «... осы өнірде алғаш шықкан оқыған дәрігер Құсайын Темірбековтың көп пайдасы тигенін» көрсетеді. Жұмағали Тілеулин осы Құсайынның қызы Райханға үйленген.

МАҒЖАН, МІРЖАҚЫП ПЕН ЖҰМАҒАЛИ. 1908 жылы Петропавлға мұғалім болып Міржакып Дулатов келгенде, алдынан шығып, бірінші танысқаны – Жұмағали Тілеулин. Ал, мектепте алғаш назарын аударып, ақындығын танытқан шәкірті – Магжан Жұмабаев. үл таныстық ушеуі үшін де әрі бақ, әрі сор болды.

«Қазақ» газетінің 1917 жылғы 239-санында (тамыз айы) М.Дулатовтың «Оян, қазақ» деген шағын мақаласы жарияланды. Бас тақырыптың астына ескертпе ретінде «Босқын қыргыз баяуырларыма» деп жазыпты. Осы мақаласында автор өзін жауапқа тартып, түрмеге қамаған 1911 жылдан бері, яғни өзі «жыл жарымнан артық абақтыда жатып шыққаннан бері» «Оян, казақтың» 1000 данасы бір жерде тығылып қойылғанын айтады. Енді сол кітаптарды сатып, одан түскен ақшаны аштықтан қырылып жатқан қыргыздарға көмек ретінде бермек ниетін білдірген. Сөйтеді де кітапты «Жұмағали Тілеулиннен алдырысын» деп адресін көрсетеді. «г. Петропавловск,

Акмолинской области. Уездная больница, фельдшеру Джумагалию Тлеулину».

М.Дулатов өз кітабын қаламдасты, ниеттесі Жұмагалида сақталған деп білген. Өкінішке қарай, «Оян, қазақтың» мың данасы жоғалып кеткен болып шығады. Бұл жөнінде Жұмагали «Қазақтың» келесі 240-санында хабарлайды.

«Қазак» газеті аса көрнекті қазақ публицистерін дайындалап, өсіріп шығарған мектеп болғаны мәлім. Осы басылымның бетінде басқалармен бірге Жұмагали Тілеулиннің де қаламы ұшталды, ол қарымды көсемсөз шебері, қабілетті қайраткер ретінде қалыптасты.

«Қазақтың» 1917 жылғы 3-маусымдағы санында Ж.Тілеулиннің «Жалпы мұсылман съезі» деген мақаласы басылды. Онда сол жылғы мамырдың 1-12 күндері аралығында өткен мұсылмандар съезінің есебі, қабылданған құжаттар баяндалады. Съезге Ж.Тілеулиннің өзі Қызылжардан делигат болып қатысқан. Мақала авторы 1917 жылғы Ресейдегі ақпан төңкерісіне байланысты, патша тақтан құлаған соң Қазақстанның тәуелсіздік алуға бет бұрганын көрсетеді.

Осы съезде тұңғыш рет «Қазақтың» жеке саяси партиясы болуы қажет, партия демократиялық-парламенттік республикаға негізделген болсын» деген қаулы алынды. Оған қоса «Қазақтың саяси партиясының бағдарламасы жасалғанша, осы съездің қаулылары құрылтай жиналысына сайланған депутаттарға аманат болып табылатындығы» айқын жазылды.

Міне, осылайша алғашқы және соңғы бүкілқазақтық «Алаш» партиясының ірге тасы қаланған еді. Өзінің аз ғана өмірінде бұл партия халыққа адал берілгендігін, қазақ мұддесі мен мұнынан басқа мақсат-мұраты жоқ екендігін дәлелдеді. Демек, қазақтың Бірінші съезінің баға жетпес маңызын түсінетін кез келді. Оған қатысқан әр азаматтың атын оқитын дүғамызға ертелі-кеш қосып отырсақ, жөн емес пе?

Енді сол азаматтарды түгендемесек те, тақырыбымызға жақын біразын атаған жөн болар:

Сөзді сөз қозғайды, «Қазақ» газетіндегі Жұмагалидың мақаласы біраз жерге алып кетті. Газеттің сол 232-санынан шыға алмай қоюымыздың мәнісі бар. Дәл осы газетте «Күтілмеген

көсемдік» деген басмақала бар. «Күтілмеген» деген сөз бұл жерде бағасы берілмеген, құрмет көрсетілмеген дегенді білдіреді еken. Басмақалада қазақ халқын азаттыққа бастаушы ғұлама, күрескер, саясаткер, көсем Әлихан Бекейханов атындағы мектеп, медресе ашу мәселесі көтерілген еken.

Онда өткен жылыға он жылдығы атап өтілген «Медресе Ғалияның» қазаққа білім берудегі маңызы мадақталған. Мысал ретінде осы оку орынын атай отырып, газет тағы да орта, жоғары оку орындарын ашу керек, оған Әлихан, Жақып Ақбаев сияқты ардақтылардың атын беру керек, деп оқырманға ой салған.

Шын мәнінде «Алашорда» үкіметінің, яғни тәуелсіз қазақ мемлекетінің тұнғыш басшысы Әлихан Бекейханов екендігіне қазір өлі де, тірі де таласпас. Туған жерінде, Қараганды мен Қарқаралыда, Ақтогайды Әлекенің бейнесін еске түсіретін біраз белгі бар. Алайда, жалпы қазаққа ортақ Әлихан Бекейхановтың есімін есте қалдыратын белгілер, атаулар Қазақстанның басқа аймақтарында аз, тіпті кейбір облыстарда жоқ. Қайран қазақ, әркім өз пұшпағына тартып, өз жерлестерін көтеріп, ортақ көсемізді өгейсітіп келеміз.

Басқа емес, осы күнгі Қызылжарда Әлихан Бекейханов, Міржақып Дулатов, Жұмағали Тілеулин есімдері есте қалдыруға сұранып тұр. Мұндай шаралардың тәрбиелік мәні ете қымбат екенін бір сәт ойланып көрейікші.

Газеттің осы санында Жақаңның (замандастары М.Дулатовты сыйлап, осылай ататын, - З.Т.) «Қайда едің?» деген өлеңі басылыпты. Тарих тереңіне шақырып, дәл қазір көкірегінді қарс айыратын оттызарлы ұран сөзі осындағы болар. Еске алайық, жазылған жылы – 1917, күні 21 тамыз. Қазан төңкөрісіне әлі ерте. Азаттықтың самал желі қазақтың бетін аймалап тұрган, бірақ әлі қолға түспеген кез. Оқып көрейік:

Кешегі қара күндерде,
Жұлдызсыз, айсыз тұндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасып Алаш жүргенде,

Бұл күнгі көп көсемдер,
Сұраймын, сонда қайда едің?!

Ақыл таптай дағдарып,
Жанашыр таптай сандалып,
Баарын қайда біле алмай,
Жүрген бір күнде сан ғарып.

Есепсіз көп шешендер,
Жөнінді айтшы, қайда едің?!

Сарыарқа сайран жерлерім,
Көк орай шалғын көлдерім,
Бәрін жауға алдырып,
Асқар тау - биік белдерім.

Қысылып қазақ тұрғанда,
Данышпандар, қайда едің?!

Атадан бала айырылып,
Қанаты сынып, қайырылып,
Қасірет толып жүрекке,
Тұрған бір кезде қайғырып.

Толып жатқан қамқорлар,
Елде жоқ едің, қайда едің?!

Құландаі үркіп елдерін,
Қалдырып мекен жерлерін,
Жаяу-жалпы, жалаңаш,
Қатын-бала, ерлерін.

Аштықтан қырғын тапқанда,
Сыпира жомарт, қайда едің?!

Кедейдің сорын қайнатып,
Майданға жасын айдатып,
Тіл жоқ, көз жоқ, басшы жоқ,
Өлімге басын байлатып.

Жіберерде, жаным-ау,
Жаныашыр жақын қайда едің?!

Енді бүтін кім жаман?
Данышпан емес, кім жаман?
Қамқор емес, кім жауыз?
Жомарт емес, кім сараң?
Шешен емес, жоқ адам.

Бәрі білгіш, бәрі де ер,
Жеткіздің, Алла тағалам.

Әр кезеңде, әр дәуірде, әсіресе дәл қазір айтылар шындық.
Сол Әлихандарды, Міржақыптарды, Мағжандарды... оқза
байлап, кісендеп берген өзіміз. Әріге бармай-ақ кешегі 1986
жылғы желтоқсан қундері, одан бері де Міржақып айтқан осы
сөздер ұлтын ойлаған ақжүрек жандардың көкірегінде шер
бөлип қатты. Айта алмадық. Айтқызбады. Бірақ, Міржақып
Дулатов сияқты жанынан қорықпаған шын көсемдер айтып
кетіпті. Көкірегі ояу, көзі ашық қазіргі қазақ азаматтары үшін де
осы сөздердің қажет екендігіне сенемін...

Мазмұны

Сыр сандығым – Қызылжар	3
Ұлттымызды кемсітүге көнбейміз	18
Алаш азamatтары атқа мінді	42
Қызылжардағы жаңа билік.....	64
Автономия кімдікі?	74
Петропавл – ұлт отауы	81
Қазақстан қазақсыз қалмасын...	90
«Есіл қөтерілісі» және алапат аштық	111
Оқу- білім көші басталды	142
Ұлы кәмпеске зобалаңы	170
"Оян, қазақ " Қызылжарда туған	221

Зарқын Тайшыбай
СЫР САНДЫГЫМ – ҚЫЗЫЛЖАР
(Солтүстік Қазақстан облысының тарихынан),
Гылыми басылым, 2013 жыл, 250 бет.

**Солтүстік Қазақстан облыстық тілдерді дамыту
басқармасының тапсырысы бойынша**

Теруге бершілген күні 6.11.13.Басуға кол койылған күні 16.11.13.
Пішімі 84x108 1/16 ,қағазы оғсеттік.Каріп түрі "Times New Roman",
12 кегель, таралымы 188 дана,шартты баспа табағы 15,63,
тапсырыс № 117, ЖК «МЕГА ПРИНТ» баспаханасында басылды,
010000,Астана қ-сы,Арқа даңғылы, 33 үй,тел.8 7172 91 71 89

Зарқын Сыздықұлы Тайшыбай

Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, абайтанушы, «Абай және баспасөз» (1997), «Абайтану арнасында» (2005), «Жақып Ақбаев» (1997), «Мағжаның Қызылжары» (2006) монографияларының, «Қазақстан мемлекеті мен құқық тарихы» (1997), «Баспасөз тарихы» (2003), «Алаш көсемсөзі» (2003), «Аударманың тарихы, теориясы мен практикасы» (2004), «Журналистиканың құқықтық негіздері» (2008) т.б. оқулықтар мен оқу құралдарының, «Алтын бесік - ән орда» (1997), «Абылай хан» (2005), «Қазақтың ханы – Абылай» қостомдығы (2011) зерттеу кітаптарының авторы.

Қазақстан Республикасы білім беру ісінің Құрметті қызметкері, А.Байтұрсынов атындағы «Санлақ автор» медалінің иегері, «Қазақ тілінің жанашыры» төс белгісімен марапатталған. «Қазақстанның Құрметті журналисті», «2012 жылғы жоғары оқу орнының Үздік оқытушысы» атақтарын алған.

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, болашақ журналистерге дәріс береді.